

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Stampler Ábel

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főmunkatárs: Gróh Gáspár

Szerkesztő: Fehér István

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXIV.

2025/3–4. SZÁM

NATHAN PINKOSKI	Renaud Camus a lecserélhetőségről	5
LÁBÁR TAMÁS	A XVII. századi rekatolizáció formadó erői és nagy konvertitái	13
ZSOLNAI LÁSZLÓ	Spiritualitás a gazdaságban	27
VÁSÁRHELYI LAJOS	Az óraidő és a naptári datálás elterjedése az újkori Magyarországon	39
HALÁSZ PÉTER	„Ez a nyelvem, mit csinállyak, mondjátok?” – <i>A moldvai magyarok anyanyelvének sérülékenységről</i>	50
GRÓH GÁSPÁR	Fejezetek egy politizáló értelmiségi életútjából – <i>Kulin Ferenc tanulmánykötete</i>	70
JESZENSZKY GÉZA	Történelem és nemzet – <i>Beszélgetés Pritz Pállal</i>	80

❧ 1% METAFIZIKA ❧

ANANDA K. COOMARASWAMY Szimbólumok	90
------------------------------------	----

❧ KÖRKÉP ❧

ERDŐDY GÁBOR	Katolikus főpap az egyház megújulása és a nemzet szolgálatában	93
NAGY MIKLÓS MIHÁLY	Frisnyák Sándor alkotói pályája	98
TÓTH KLÁRA	Jelentések Lyukóányáról	104
LUDMANN MIHÁLY	Tervezőasztalon született – <i>Százéves a Wekerletelep</i>	107
KIRÁLY BÉLA	Egy nyugati luxushiedelem természetrajza – <i>Joshua Mitchell az amerikai identitáspolitikáról</i>	113
HAJNAL GÉZA	„Ő ez biztosan?” – <i>Ács Dániel: Nem tudhatod</i>	119
SUMMARIES		126
SZERZŐINK		130

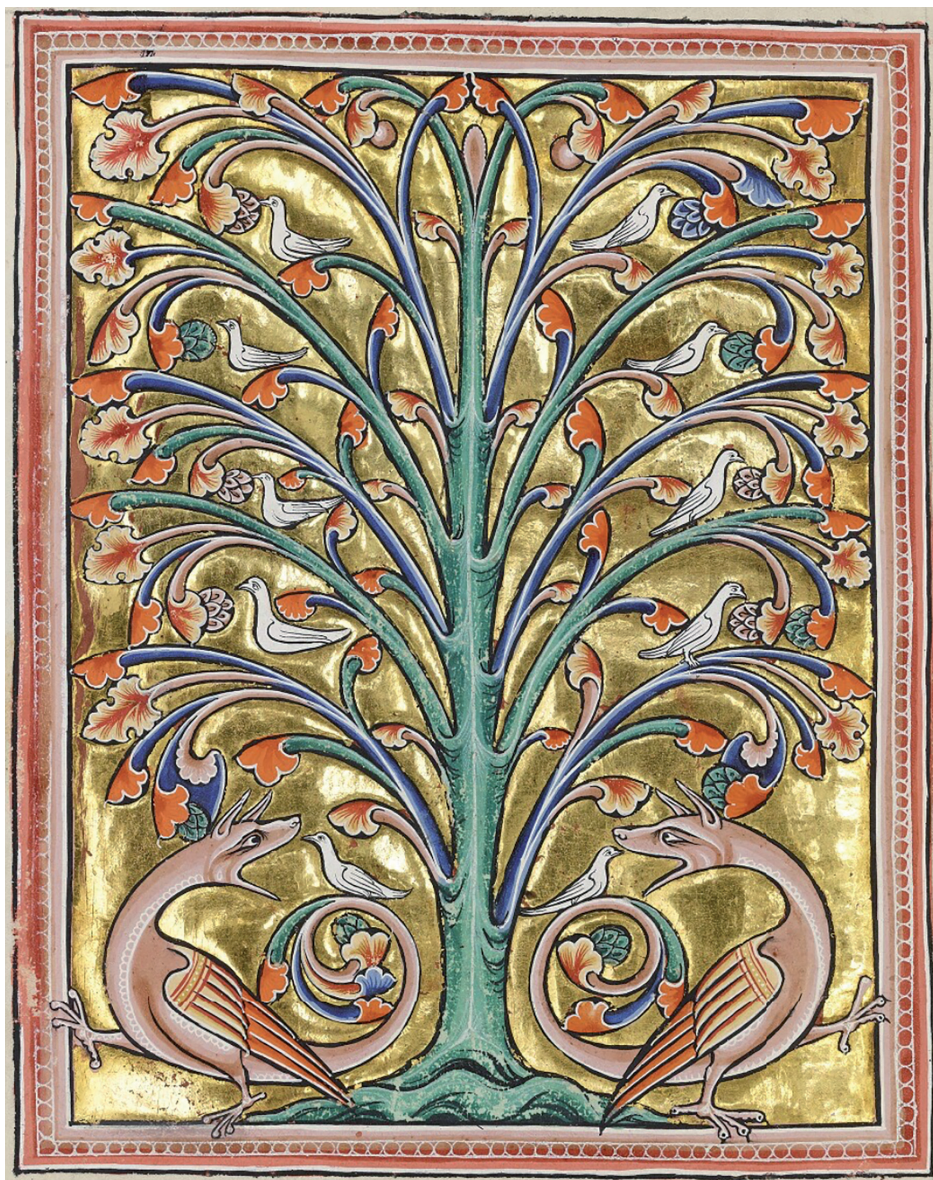
A borítón Walter T. Crane *La Primavera* (1883) című festményének részlete látható.

„Az értékek, az életmódok, a mítoszok, a hiedelmek, a hitek és a nyelvek, egyszóval a hagyományok különbözőségének elismerése adja a kulturális pluralizmusnak az alapját, s egyben a lokális hagyományok létének elismerése biztosíthatja a kulturális folyamatosságot. A helyi közösségek évszázados létükkel bizonyították képességüket, hogy alkalmazkodni tudnak környezetükhöz mind ökológiai, mind pedig társadalmi értelemben, vagyis hogy a szomszédos népcsoportok képesek egymás mellett élni, megőrizve sajátos kulturális arculatukat. Szükség van a régi értékek, hitek és erkölcsök megbecsülésére, mert ezek nélkül úgy tűnik, nem lehet újat sem felépíteni. A hagyományok adta beidegződések erősebbek az új kulturális elemek elfogadásánál, többek között erre mutatnak rá a néprajzi és az antropológiai kutatások a világ egymástól igen távol eső vidékein. Arra is tanítanak ezek a kutatások, hogy a lokális kultúrák, hagyományok gazdag tudáshagyományt halmoztak fel a történelem folyamán, amely tudás mindig a közösség túlélését szolgálta az adott társadalmi és természeti környezetben. Vétek volna ezt a tudásanyagot nem felhasználni. A lokális életmódminták a nemzeti kultúra egészén belül mint kulturális paradigmák, mint választási lehetőségek szerepelhetnek, s jelentőségük éppen abban áll, hogy kipróbált megoldásként jöhetnek szóba. Egy rugalmas kulturális rendszer csak akkor képes sikerrel szembenézni a gazdasági-társadalmi-politikai kihívásokkal, ha támaszkodni kíván a helyi vagy perifériális hagyományokra, mert ebből a sokféleségből táplálkozik ereje, rugalmassága.”

HOPPÁL MIHÁLY

*Peridexion fa az Ashmole Bestiáriumból
(Peterborough?/ Lincoln?, 1201–1225, Bodleian Library, MS. Ashmole 1511, f. 77v).*

NATHAN PINKOSKI

RENAUD CAMUS A LECSERÉLHETŐSÉGRŐL

A HUSZONEGYEDIK SZÁZADBAN nyugatnak lenni annyit jelent, mint lecserélhetőnek lenni. Van valaki, aki ezt teljes egészében megértette: Renaud Camus. Ezért Camus-nek minden esélye megvan arra, hogy századunk egyik legfontosabb politikai gondolkodójává váljon. Kezdeti hírnevét az avantgárd irodalomnak köszönhette, így pályáját éles fordulat jellemzi. Egy meghatározó életesemény nélkül elmékedései talán örökre a posztmodern irodalomelmélet zugaiban ragadtak volna.

1999-ben, amikor egy turistáknak szóló útikönyvön dolgozott a dél-franciaországi Hérault-megye egy kis falvában járva Camus észrevette, hogy elfátyolozott nők gyülekeznek egy kút mellett. A tömeges bevándorlás elérte a vidéki Franciaországot, ám a bevándorlók semmit sem változtattak szokásaikon annak érdekében, hogy azok megfeleljenek a befogadó francia kultúrának. Nem Camus volt az első, aki ezt észrevette, de az azóta megjelent írásaiban a jelenséggel szemben tanúsított hozzáállása megkülönböztette őt.

Ahelyett, hogy azonnal a tömeges bevándorlás kritikájára térne, a módszere az, hogy először türelmesen felteszi a kérdést: miért olyan nehéz „észrevenni” a tömeges bevándorlás hatásait? Vannak erre adható egyszerű, nyilvánvaló válaszok. Politikai korrektség; indoktrináció; a *libido insciendi*, vagyis annak vágya, hogy ne tudjunk vagy ne lássunk meg valamit. Gyakran kételkedünk, tagadjuk vagy lekicsinyeljük azt, amit észreveszünk, mert mi, nyugatiak már régóta egy mély episztemikus változásnak vagyunk kitéve. Olyan korban élünk, amikor a saját érzékelésünk tekintélyét a tudomány autoritása váltotta fel. Ha tudni akarod, mi a fény, nem írhatod le magad, hanem egy fizikussal kell beszélned. Ha tudni akarod, mi a nő, egy biológust illik megkérdezned. A valóság nem az, amit mi magunk látunk, hallunk és érzünk; a valóságot egy tudományos tekintélynek kell közvetítenie. Ez az episztemikus fordulat, amelyet Camus „az élettapasztalat eltudományosításának”¹ nevez, széleskörű politikai és társadalmi következményekkel jár. Amikor a tudomány válik az igazság abszolút mércéjévé, azok, akik a tudomány nevében beszélnek, a papjainkká válnak. Amikor tudományos szakértők beszélnek valamiről, a nyilvánosságot „megfosztják saját látásmódunktól, személyes tapasztalatunktól, ítélőképességüinktől”. Saját érzékelésünket és ítélőképességünket kiszervezzük a szakértők körébe, és gyakran szívesebben élünk együtt az így kapott eredménnyel, mert ez elveszi tőlünk az

¹ Renaud Camus: The Word “Race”. In *The Deep Murmur*. Transl. Ethan Rundel. 2024, Vauban Books, 21.

ítélkezéssel járó „fájdalmat vagy bánatot”.² Mi, nyugati emberek elfogadtuk, hogy érzékelésünk lecserélhető. És ezzel a cserével számunkra úgy tűnik, semmi sem vész el. Talán még jobban is járunk.

Camus szerint ez a tudományos szakértelem felé való elmozdulás a tudás egy bizonyos formáját részesíti előnyben másokkal szemben. Kiszorítja a valóság megértésének hagyományos módozatait, különösen a zenét, az irodalmat és a költészetet. A szcientizmus a magaskultúra ellensége. A magaskultúrát érintő kihívást pedig még erőteljesebbé teszi az a társadalmi osztályokat érintő változás, amely Camus szerint a huszadik század második felében zajlott le.

Minden kultúrának van egy irányadó társadalmi osztálya; a kultúra egy bizonyos osztályra támaszkodik, mely létrehozza és továbbadja azt. Franciaország klasszikusait a zenében, az irodalomban és a költészetben először az arisztokrácia szerezte és adta tovább. A 19. századi polgárság volt azonban az, amely ezt a viszonylag elszigetelt kultúrát közkinccsé tette, múzeumokat, koncerttermeket és operaházakat épített. Ezenfelül a polgárság találta ki és hirdette meg a nemzeti oktatást, hogy ezt a kultúrát továbbadja a következő generációnak. Ez az oktatási rendszer az elitképzésre összpontosított, és hirdette, hogy még a provinciálisokat is képes a társadalom legmagasabb szintjére emelni. Demokratikus volt, milliókat ért el. Ugyanakkor a kiválóságra, az erényre, ellenállóképességre és férfiaságra törekedett, erősítve és védve saját kulturális örökségét. Franciaországban ez a fajta vízió a Harmadik Köztársaság alatt teljesedett ki, és a második világháború után újult meg: ez volt de Gaulle tábornok Franciaországa.

Ezekben az években azonban a demokrácia – ami alatt Camus az egalitarizmust érti – áttörte a politika és a jog határait. Elkezdte megváltoztatni a társadalmat. A Camus által „hiperdemokráciának” nevezett állapot kialakulásával a burzsoázia oktatási törekvéseit elitistának és antidemokratikusnak titulálták. A kiválóságra való törekvés botránnyá vált. Új kultúra alakult ki, amelynek alakítását a régi helyébe lépő új társadalmi osztály ragadta magához. Ez az új irányadó osztály a kispolgárság lett, a saját forradalmától, 1968 májusától kezdve – állítja Camus. A kispolgári kultúra a popkultúra. Az irodalom helyébe így a rajzfilmek és a detektívtörténetek léptek; a zene a popzenével lett egyenlő, amely ráadásul még költészetnek is minősül. Az új kultúrát zavarba hozta a régihez való kötődése. Megszakította vele kapcsolatát, félrelökve a régi polgári kultúra képviselőit. Ez a felszámolás kultúrája, a szó szoros értelmében vett eltörléskultúra (*cancel culture*). Ez a kultúra messze túltesz a cenzúrán, és a múltat becsmérli – azokkal együtt, akik megpróbálják továbbadni azt. Célja, hogy eltörölje a múlt emlékezetét. Ennek az átalakulásnak a lejtőjén eljutunk ahhoz a gondolathoz, hogy művelt osztályunk lecserélhető. És mivel ez az osztály hozta létre a kultúránkat, ez azt is jelenti, hogy elhisszük: a kultúránk maga is lecse-

² Renaud Camus: *Dépossession*. 2022, La Nouvelle Librairie, 67.

Renaud Camus a La Ligue du Midi mozgalom tagjai mellett 2016. október 8-án a franciaországi Montpellier-ben, az ország migráns- és menekültpolitikája elleni tiltakozáskor.

rélhető, és ezzel a változással semmi sem vesz el. Talán még jobban is járunk. Ez az a jelenség, amelyet Camus különböző helyeken Nagy Dekulturációnak, Dekulturációnak vagy Kis Cserének nevezett.

Így már lassan megérthetjük, hogyan kerültek ezek a fátyolos muszlimok a vidéki Franciaországba. A franciák, más nyugatiakkal együtt, megszűntek úgy tekinteni a saját kultúrájukra, mint valami kiválóra, védendőre és továbbadandóra. Lecserélhető lett valami vadonatújra. Ha a kultúra lecserélhető, és ha ezzel a változással semmi sem vesz el, akkor az új kultúrák ráerőltetése a régiekre – és az új kultúrát hozó népek ráerőltetése az őshonosokra – nem jelent veszélyt. A régi életmód, a régi kultúra, a régi emberek mind feláldozhatók. Sőt, ha leváltjuk őket, talán még jobban is járunk. Nemzetek, egész népek váltak így lecserélhetővé.

Azzal, hogy a nyugatiak elvesztették saját kulturális kiválóságuk érzékelésének képességét, egyben eltékozták azt a képességüket is, hogy felismerjék, hogyan fogja a tömeges bevándorlás kiszorítani saját kultúrájukat és népüket. A tömeges bevándorlás nem egy összeesküvés eredménye, hanem a Nyugaton belüli kulturális változásé, amely lehetővé és kívánatosá tette a tömeges bevándorlást. A Kis Csere teremtette meg tehát a Nagy Csere feltételeit, melynek világában élünk Camus szerint – azóta, hogy a folyamat az 1970-es években elindult. A népeinket kicserélik.

Camus nem egy próféta, aki megjósolta a jövőt; sokkal inkább tekinthető egy történelmi folyamat krónikásának. Ez önmagában is figyelemre méltó telje-

sítmény lenne, ám Camus mélyebbre hatol korunk kronologikus leírásánál. Azt akarja, hogy megragadjuk a problematika filozófiai mélyrétegeit. Ehhez pedig meg kell értenünk a bekövetkezett antropológiai változást.

A multikulturalizmus doktrínái elhítetik velünk, hogy ahol egykor egy kultúra és egy nép volt, ott most sok kultúra lehet, amely mégis marad egyetlen nép. Egy néphez idővel hozzá lehet adni (és el lehet távolítani) kultúrákat: egyszerűen erről szól a nyugati történelem – állítják a multikulturalisták. Mindig is sokszínű társadalmat alkottunk, így a globális délről érkező tömeges bevándorlás csak egy újabb fejezetet jelent történelmünkben. Innen már csak egy lépés az az érvelés, miszerint az európai kultúra, az európai – sőt az egész nyugati – civilizáció eszméje is pusztán konstrukciókra épül. A nyugati civilizáció nem valódi. Akik elhiszik, hogy az, azok a fehér felsőbbrendűségben gyökerező rasszista meggyőződésüket leplezik le. A rasszizmus elleni küzdelem lendületében sürgető a támadás minden gyanús elem ellen, amely megpróbálja az európai és nyugati civilizáció érdemibb meghatározását adni.

Camus rámutat arra, hogy a multikulturalizmust alátámasztó morális beszédmód – az antirasszizmus – azt követeli meg tőlünk, hogy szüntelenül dekonstruáljuk a kultúra, a nép, a nemzet és a civilizáció definícióit, mindig megkérdőjelezve azok valóságát. Az antirasszizmus ugyanakkor azt is megköveteli tőlünk, hogy gyorsítsuk fel az emberek és a kultúra változásait, a múlt valóságát egyre inkább fantazmagóriának tüntetve fel. „Az antirasszizmus az európai civilizáció zárófejezete” – jegyzi meg csípősen Camus.³

De az igazi probléma sokkal mélyebben gyökerezik a francia kultúra, a francia nép vagy a nyugati civilizáció meghatározásáról szóló vitáknál. Ha úgy gondoljuk, hogy az emberi populációkhoz idővel hozzáadhatók és kivonhatók belőle kultúrák anélkül, hogy bármi lényeges változás történe az érintett közösségekben, akkor mit gondolunk, mik is valójában az emberi lények? Camus tudja a választ: erőforrások. A sok kultúra és egy nép közötti feszültség feloldására a multikulturalizmus előfeltevése az, hogy egy népet nem a közös kultúra határoz meg, hanem produktív anyagi egysége. Az embereket nem a kultúra, hanem a gazdasági teljesítmény határozza meg.

Az emberiség erőforrásokká való átalakítása a huszadik századi menedzserizmus vagy taylorizmus eljárása. A menedzserizmus több, mint a munkahelyi termelés fellendítésére vagy a gépek szabványosítására szolgáló módszerek összessége; a valóság érzékelésének egy módja, amelynek saját antropológiája és ontológiája van. A menedzserek a világot a felhasználható erőforrások szempontjából látják, avagy – Martin Heidegger kifejezését kölcsönvéve – „állandó tartalék”-nak tekintik. A dolgozókat arra idomítják, hogy ugyanígy érzékeljék saját magukat is, ami engedelmesebbé, könnyebben adminisztrálhatóvá és le-

³ Renaud Camus: Elegy for Enoch Powell. In *The Deep Murmur*, 8.

cserélhetővé teszi őket. Az embereket gépként kezelik és rendszerezik. Camus szóhasználatával élve ez a „differenciálatlan emberi anyag”.

Ezzel el is érkezünk Camus legtartalmasabb gondolatmenetéhez. A tizenkilencedik században a demokrácia elkezdte áttörni a politika határait, és újradefiniálta társadalmi, kulturális és erkölcsi rendünket. Ez hozta létre a homo democraticust (vagy talán a homo americanust), aki az egyenlőség, vagyis az egyformaság szemüvegén keresztül érzékeli a világot. A huszadik századra ez a hiperdemokrácia szégyellni kezdte a kiválóságot és a saját örökségét. Tocqueville mindezt előre látta, de ezzel párhuzamosan valami más is történt. A menedzserszellem áttörte az ipar határait, és újradefiniálta magát a társadalmi, kulturális és erkölcsi rendünket. És ez egy csendes, de megdöbbentő antropológiai változással járt együtt. Ez hozta létre azt, amit globális homo oeconomicusnak nevezhetnénk, a lényt, aki a világot a lecserélhetőség (*replacism*) optikáján keresztül érzékeli.⁴

Camus számára a Nagy Csere – a tömeges bevándorlás – lehet, hogy korunk egyik nagy politikai kérdése, de nem ez a legfőbb. A valódi kérdés a menedzseri, mechanikus, technológiai forradalom, amely minket a gépekkel helyettesít. Megtanultuk, hogy emberi mivoltunk lecserélhető. Ahogy Camus fogalmaz a colombey-i felhívásban: „Egy rossz szellem kísérti Európát és a világot. Ez a lecserélhetőség (*replacism*), az a tendencia, hogy mindent a normalizált, szabványosított, lecserélhető hasonmásával helyettesítsünk: az eredetit a másolatával, a hitelest az utánzattal, az igazat a hamissal, az anyákat a pótyanyakkal, a kultúrát a szabadidős tevékenységekkel és szórakozással, a tudást a diplomával, a vidéket és a várost az alaktalan külvárosokkal, a bennszülöttet a nem bennszülöttel, Európát Afrikával, a férfiakat a nőkkel, a férfiakat és nőket a robotokkal, a népeket más népekkel, az emberiséget egy vad, differenciálatlan, szabványosított, végtelenül cserélhető poszt-emberiséggel.”⁵

Amint ez a részlet is jelzi, Camus felfogja a technológiai változások minden következményét, és felveti az ember helyének égető kérdését ebben a forradalmi felfordulásban. A lecserélhetőség (*replacism*) szelleme azt követeli, hogy minden átrendeződjön az állandó tartalékok halmazába. A korlátok és határok ezt akadályozzák. A nyitottság – a határok és korlátok lerombolása – a menedzserszermus saját morális parancsa. A lecserélhetőség (*replacism*) határok nélküli ontológiája érinti a nagy dimenziókat: a nemzeteket és egész népeket. De érinti a kicsit is: az emberi testet. Ezen ontológia szerint az emberi test maga is erő-

⁴ Ahogy Mary Harrington a Camus-ról szóló, éleslátó esszéorozatában megjegyzi, a homo democraticusból/americanusból a globális homo economicusba való átmenet nem csupán a demokráciából a menedzserszermusba való átmenetet jelenti, hanem az Amerikából mint köztársaságból a globális Amerika – tehát a menedzserszermus – birodalmába való átmenetet is. Lásd különösen: *Nomos of the Airport*. www.maryharrington.co.uk/pl/camus-part-2-nomos-of-the-airport.

⁵ Renaud Camus: *Appeal of Colombey*. In *The Deep Murmur*, 201.

forrássá válik. Valójában az emberi test árucikké tételének imperatívusza vezérli a lecserélhetőség (*replacism*) egész projektjét. Camus érvelése szerint a Nagy Csere egyfajta, „az egész bolygó léptékében megvalósított béranyaság”.⁶ Miért mondja ezt?

A lecserélhetőség (*replacism*) megértéséhez túl kell lépniünk a demográfiai mozgások megfigyelésén – legyen az bármennyire fontos – és meg kell vizsgálnunk, hogy milyen elváltozásokat okoz a legintimebb, legsajátosabb emberi szinten: a kötődés összetett dinamikájában, amely egy várandós édesanya és születendő gyermeke között fejlődik ki.

A béranyaság a bensőségnak ezt a dinamikáját semmisíti meg. A béranyai várandósság során a női testet egy harmadik félnek adják bérbe, hogy a szerződésben foglaltaknak megfelelően gyermeket hozzanak világra. A szerződés célja, hogy megszakítson minden kapcsolatot, amely a béranya és a növekvő gyermek között kialakulhat. Ahhoz, hogy a szerződés működjön, a béranyát az örökbefogadó anyának, azaz a vásárlónak kell leváltania. A béranyaság perverzítése nem csak az anya testének árucikké tételében vagy a mögöttes szerződéses, fogyasztói hozzáállásban rejlik. A béranyaság valami kimondhatatlanul értékeset, az emberi életet használja fel, és azt egy szerződés termékévé teszi. A gyermeket részekre bontja: fogyasztói áruvá válik, amelyet felnőttek állítanak elő, vásárolnak és adnak el.

És azt a kapcsolatot, amelyet a gyermek az anyjával az anyaméhben alakít ki – a tőle való függését, a hangjáról, melegéről és illatáról való tudását – a szerződéses kötelezettség megszakítja. A béranyaság a lecserélhetőség (*replacism*) betetőzése: a szeretet leglényegesebb, legorganikusabb, legintimebb formáját bocsátja áruba. Pontosan ezt teszi azonban valamennyi emberi kapcsolatunkkal. Ha azt gondoljuk, hogy egy újszülöttet nem sebez meg az, ami a béranyaság során történik vele, hogy az anyjával való kapcsolata veszteség nélkül eldobható, hogy egy édesanya pótolható, akkor minden más szeretetünk is pótolható. Minden kapcsolatunk, az összes nemes ragaszkodás, a családítól a hazaszeretelig: lecserélhető.

Ha az emberi testet a termelő, a fogyasztó és a termék szintjére redukáljuk, akkor a terhesség által a várandós béranya és gyermeke között létrejövő érzelmi, pszichológiai és fiziológiai kötődések jelentőségüket veszítik. Ezek a legjobb esetben is csak elterelik a figyelmet a szerződés feltételeinek megvalósításáról; rosszabb esetben olyan akadályok, amelyek meggátolják a feleket a szerződés teljesítésében. Mindenesetre – ebből a perverz szempontból – az a kívánatos, ha a felek teljesítik a szerződést, majd továbblépnek a következő terhességi cse-reprogramra. Az embernek úgy kell viselkednie, mintha mentes lenne a testet öltött kötöttségektől, mintha egy mesterséges méh vagy robot lenne. Ahogy te-

⁶ Uo.

hát Camus helyesen látja, a bérnyaság egy új poszthumán típus irányába mutat. Az ideális emberi test hely nélküli, nem nélküli hússá válik – lecserélhetővé.

A legvégső átalakulás a kormányzásunk módjának átalakulása. Az „ökonomizmus, a financializáció, Davos és a davokrácia” világa megköveteli, hogy a „nagy pénzemberek, bankok, multinacionális cégek, robotok, üzleti vállalkozások, és a Big Tech” irányítsák.⁷ Ez az igazgatási rendszer elkülöníti azokat, akik hatalmat gyakorolnak – a menedzsereket –, azoktól, akik nem. A kapitalizmus vagy a neoliberalizmus számos kritikusa szerint egy olyan világ felé haladunk, ahol a menedzserek a régi arisztokratáknak vagy feudális főuraknak felelnek meg. Ez azonban két olyan vonást hagy figyelmen kívül, amely megkülönbözteti az új rendet a középkor világától. Először is, a menedzszerizmus esetében nem az arisztokrata osztály – a magas kultúrát létrehozó, védő és továbbadó vezetők, vagyis a kiválóak – uralmáról van szó. Ez megszűnt. A Nagy Dekulturáció után a davosi garnitúra a globális kiirtás kultúráját közvetíti majd, egy antikultúrát. Camus ezért a vezetőket davokratáknak nevezi. Ők arra összpontosítanak, hogy a menedzszerizmust még tovább és mélyebbre terjesszék, elpusztítva ezzel minden olyan organikus közösséget, ökológiát és kapcsolatot, amelyek útjában állnak annak, hogy a világot állandó tartalékká szervezzék át. Ahogy a transzhumanista Yuval Noah Harari fogalmaz, a davokraták folyamatosan arra bátorítják egymást, hogy a hatalomért cserébe lemondjanak az értelmükről.⁸ Másodszor, a davokraták nem érzik a nemes jóindulat kötelességét azokkal szemben, akiket irányítanak. A hatalom nélkülieket egyenesen emberi mivoltuktól fosztják meg.

Ebben a társadalomban az önkormányzás ellentmondás. Az emberanyag arra való, hogy irányítsák. A nyugat egykori büszkeségének és örömeinek, a hegyi városoknak – az alkotmányos köztársaságoknak, a liberális demokráciáknak – a fénye ezzel kialszik. Végleg elhomályosodnak halványuló, becsmért emlékezetünkben, ahogyan előttük az abszolút monarchiák is. Szembesülve a davokrácia térhódításával, megtanuljuk, hogy kormányaink lecserélhetőek.

A davokrácia uralta világot Camus egy emberparkhoz hasonlítja. Egy olyan térhez, ahol a sok mutatós kirakatban az árucikk maga az ember – a kiállított anyagok és eszközök között helyet foglaló látványelem. Ám nem lehet mindenként hasznosítani. Van, akit nem lehet megvenni; van, aki elveszíti hasznosságát. Akik kimaradnak, azokat elhagyott árucikkeknek tekintik majd. Ők lesznek a globalizáció, a multikulturalizmus, az antirasszizmus, a népvándorlás vesztesei. Az értelmes munka nélküli életre kárhozott férfiak. A nők, akiknek félelemben kell élniük, elfogadva a statisztikává válás megnövekedett valószínű-

⁷ Renaud Camus: *Elegy for Enoch Powell*. In *The Deep Murmur*, 5.

⁸ Mary Harrington ezt az összefüggést látja Camus világmentelmezése és a transzhumanizmus sötét urának munkássága között. Lásd: www.maryharrington.co.uk/p/camus-part-2-nomos-of-the-airport.

ségét, ha alkonyatkor gyalog kell majd útrakelniük. A béranyáktól származó csecsemők, akiket elhagynak vagy megölnék majd azok, akik életrehívták őket, majd meggondolták magukat. A mesterséges megtermékenyítés után kidobott felesleges embriók.

Ez az a világnézet, amely uralkodik felettünk, és amely formálja azt, hogy kik vagyunk. Mi, nyugatiak beletörődtünk az embertelenségbe. És ez emlékeztet a posztmodern irodalomelmélet homályosan megfogalmazott állításainak némelyikére. Az egyik ilyen állítás szerint a gyarmatosítás nem annyira a nyers erőszakról szól, mint inkább az alsóbbrendű gondolkodásmód elsajátításáról. A gyarmatosítás így lesz hatékony. Ezt a felismerést ma is érdemes szem előtt tartani, amikor Camus-höz hasonlóan mi is megpróbálunk szembeszállni ezzel a rendszerrel.

A nyugati embereknek meg kell szabadulniuk hamis pásztoraiktól, pótnevelőiktől, megszállóiktól és a megszállókkal együttműködő középszerű menedzserektől, a davokratáktól. Ám ami ennél is fontosabb: véget kell vetnünk annak a kisebbséget közvetítő szemléletnek, amelyen keresztül magunkra tekintünk. Ellen kell állnunk annak az antropológiának, amely emberi létezésünket húsáruvá fokozza le, egy olyan antropológiának, amely kiüresíti bensőségünket, egy olyan ontológiának, amely nem engedi meg, hogy ez a bensőség kibontakozzon. Nem az a feladatunk, hogy megőrizzük vagy megvédjük a Nyugatot. Ha Camus-nek igaza van, akkor ezen a ponton már rég túl vagyunk. A mi feladatunk a Nyugat dekolonizációja.

Fordította: Fehér István

LÁBÁR TAMÁS

A XVII. SZÁZADI REKATOLIZÁCIÓ FORMAADÓ ERŐI ÉS NAGY KONVERTITÁI

I. Szellemtörténeti bevezetés

AFELNÓTT KERESZTSÉG teológiai, ugyanakkor lélektani szempontból is összetett jelenség, amely az egyéni megtérés benső folyamatainak motívációjától a személy titkán át szentségtani kérdésekig terjed. Nincs ez másként a konverziók, vagyis egy más keresztény felekezetből – általában valamelyik protestánsból, de nem egyszer ortodoxból – a római katolikus hitre térés esetében sem.

A XVII. századot joggal tartják a második évezred egyik leginkább meghatározó századának, és bár hagyományosan – messzeható következményeire, és tegyük hozzá jelen korunkhoz való kronologikus közelségére és közvetlen hatására tekintettel – a historiográfia a XIX. századra alkalmazza a „hosszú” jelzőt, ám súlyára, esemény- és eszmetörténeti konzekvenciáira tekintve a nevezett század is legalább annyira megérdemelné ezt. Ha párhuzamba állítjuk a két évszázadot, míg az ideológiai szempontból negatív francia forradalom következményei az 1800-as évekre kulminálódtak, addig a tridenti zsinat rendelkezéseinek, szellemiségének és kiemelkedő személyiségeinek¹ hatása az 1600-as évekre bontakozott ki fokozatosan, és a korszak minden tragikus történése ellenére a katolicizmus összességében véve olyan virágzásnak indult, mint utoljára talán csak a XIII. században.²

Mindenekelőtt vessünk rövid pillantást erre a minden szempontból turbulens századra, áttekintve az eseménytörténet jelentősebb állomásait. A XX. századhoz hasonlóan a XVII. század hajnala is baljósan indult és 1618-ban kitört a harmincéves háború, amelynek pusztítása és civil lakosságot érintő rendkívüli brutalitású atrocitásai és kegyetlenségei meghaladták a száz éves háborúét, sőt bizonyos szempontból még az első világháborúét is. A hatalmi átrendeződés alapvetően a következőképpen foglalható össze: a harmincéves háború után Franciaország nagyhatalmi státusza egyre nőtt, XIV. Lajos alatt

¹ A teljesség igénye nélkül olyan főpap szentek mint Borromeo Szent Károly milánói bíboros érsek, a Tridenti Zsinat rendelkezéseinek első végrehajtója, Szalézi Szent Ferenc genfi hercegpüspök, lelki író és misztikus, Szent Juan de Ribera Valencia érseke és alkirálya, vagy német nyelvterületen Julius Echter von Mespelbrunn Würzburg hercegpüspöke és Lothar von Metternich trieri választófejedelem, hercegérsek, akit V. Pál pápa „*exemplum episcopi*”-nak (a püspökök mintaképének) nevezett.

² Tekintettel a magyar katolikus restauráció hazai történeti recepciójára, melyet főként Forgách Ferenc, Pázmány Péter, Lósy Imre, Lippay György, Szelepcsényi György, Széchenyi György esztergomi érsek, illetve Esterházy Miklós és Esterházy Pál nádorok neve fémjelez, erre nem térünk ki, inkább a magyar olvasók számára talán kevésbé ismert személyeket és eseményeket helyezük fókuszpontba.

kicsúcsosodva. A tengerek feletti uralom, illetve a kereskedelmi monopóliumért vívott tengeri háborúkban azonban alulmaradt, míg ezt Anglia szerezte meg fokozatosan visszaszorítva a hollandokat és a spanyolokat is. Ez utóbbiak számára ugyan a „*Siglo de Oro*”-t jelentette, ez azonban a művészetekre és a kultúrára vonatkozott, gazdaságilag és nagyhatalmi pozícióját tekintve Spanyolország vezető szerepét egyre inkább elveszítette. A Német-római Birodalom partikularizációja tovább nőtt, ugyanakkor a Habsburgok a törökök Európából való fokozatos kiűzésével nem csupán politikai presztízsüket, hanem területeiket is növelték. Svédország is a nagyhatalmak sorába emelkedve megszerezte Skandinávia és a Baltikum feletti dominanciát, meg is tartva az egészen XII. Károly uralkodásának a végéig.

Számunkra természetesen a pusztá eseménytörténetnél³ lényegesebb a kor szelleme. A génius az a tradicionális gondolkodás egyik meghatározó fogalma. Hamvas Béla *Az öt Géniusz földje* című írásában a „géniusz” speciális interpretációjával operálva húz meg olyan kultúrfilozófiai vonalakat, melyek keresztződésükben egyszerre emelkednek földrajzi, nemzeti-népi, és kulturális határok fölé, úgy, hogy közben ezek alkotó alapvonásainak figyelembevételével – és integrálásával – az őket is meghatározó magasabb princípiumokba nyerünk betekintést. Talán nem metodológiai hiba vagy visszaélés bizonyos megközelítésben extrapolálni *ezt* a „géniusz”-megközelítést. Véleményünk szerint ennek a fogalomnak az adekvát kiterjesztése új eszme- és kultúrtörténeti távlatokat nyithat meg, történelemteológiai-történelemfilozófiai megfontolások tükrében. Egy történelmi korszaknak, és ilyen értelemben vett századnak, de egy-egy jelentős uralkodó regnálásának is van, illetve lehet géniusza. Ez messze több mint egy kronologikusan lehatárolható korszak, vagy akár korszellem (*Zeitgeist*). Mélyebb és szellemibb megértést tehet lehetővé, feltárva valami eszmeileg tendenciózusát, mely egyszerre új és újonnan formaalkotó⁴, ugyanakkor nyilvánvaló módon, ezer szállal nyúlik vissza szellemtörténeti előzményekhez. Ilyen módon, minőségben és értelemben beszélhetünk például „a barokk”, a „rekatolizáció” géniuszaról, sőt a „jezsuita” géniuszról is.

Természetesen tudatában vagyunk egy-egy korszak kül- és belpolitikai, gazdasági valamint szocio-kulturális összefüggésrendszereinek rendkívüli komplexitásával, mindazonáltal sokkal inkább azokra a nem egyszer szubtilis folyamatokra, diszpozíciókra, orientációkra összpontosítunk, amelyek révén a metafizikai metapolitikaiként, *ez* a metapolitikai pedig politikaiként szervecsülve jelent meg. Ezek a „felülről lefelé” ható politika- és kultúraformáló

³ Tágabb értelemben a klasszikus történeti ok-okozat összefüggésnél is, ami a legtöbb esetben horizontális marad, és kevésbé vagy egyáltalán nem veszi figyelembe a szellemtörténet elsőbbségét, nem is beszélve a metapolitikaikról, pláne a metafizikaikról.

⁴ A kérdés(kör) bővebb értelmezéséhez ld.: Johan Huizinga: *A történelem formaváltozásai*. Budapest, 1997, Maecenas.

szellemi megnyilvánulások többször erőteljesen hatottak azokra a személyekre, akiket hivatásuk diszponált és történelmi helyzetükben kellő akaratbeli, intellektuális és spirituális nyitottsággal figyelték „az idők jeleit” és „volt fülük a hallásra”. Lett légyenek uralkodók, arisztokraták, vagy éppenséggel művészek, tudósok.

A fent említettekkel szoros összefüggésben tematizálásunk – bár hozzávetőlegesen időrendi leírásra törekszik – egyfajta összképet kíván adni a leírt jelenségek egészésként bemutatásával, akkor is, ha földrajzilag, kulturálisan, és nem egyszer eseménytörténetileg is egymástól távolabb állnak.

II. Katolikus Oroszország? – Északi konvertiták

A magát az ortodox kereszténység legfőbb védelmezőjének és Bizánc szinte minden értelemben vett örökösének tartó Oroszországban az 1600-as évek első felében a katolicizmus komoly politikai tényezőként jelent meg. A Romanovok trónra kerülése előtti komplikált időszakban I. Ál-Dmitrij ült a cárok trónjába⁵. Bár III. Zsigmond lengyel királynak tett ígérete, miszerint áttér a római katolikus hitre, igencsak kérdéses, de az tény, hogy erősen katolikus irányultságú volt, lengyel feleségének⁶ sem kellett például – az addigi gyakorlattól eltérően – áttérnie az ortodox vallásra, sőt ő maga is patronálta a katolikus hittérítés mindennemű lehetőségét orosz földön. A katolikus IV. Ulászló, későbbi lengyel királyt 1610-ben megválasztották cárnak, és komoly politikai-katonai erőfeszítéseket tett, hogy uralma ne csak névleges legyen. Noha ez, részleges stratégiai sikerei ellenére, végül nem sikerült, egészen 1632-ig igényt formált az orosz trónra és viselte is a választott cár címet. Tehát a század első harmadában – a lengyel nagyhatalmi törekvésektől⁷ (melyek a katolikus politikai domesztikációt-konzolidációt is implikálták) szétválaszthatatlanul – komolyan fennállt a lehetősége, hogy hosszabb távon Oroszország egy jelentős része vagy egésze katolikussá legyen.

Az előbbiektől részben eltérően nem csupán tényleges és adatolt áttérés volt Krisztina svéd királynőé, hanem a század leginkább emblematikus konverziója, mely szenzációszámba ment, és ha a populáris sallangoktól el is tekintünk, valóban rendkívüli történet az övé.⁸ Apja, II. Gusztáv Adolf nem csak nagyhatalmi státuszba emelte országát, hanem konkrétan életét adta a protestan-

⁵ Az elefántcsont trónt még a híres-hírhedt IV. Rettegett Iván készítette, és napjainkban is látható a moszkvai Kreml múzeumában.

⁶ A lengyel mánás családból származó Marina Mniszech.

⁷ Akár egy lehetséges lengyel-orosz perszonalunió megvalósulásában (?).

⁸ Tüsor Péter: *A barokk pápaság 1600–1700*. Budapest, 2004, Gondolat, 63. Vö. 107, 142, 208.

I. Ál-Dimitrij ígéretet tesz III. Zsigmondnak a katolicizmus bevezetésére Oroszországban (Nyikolaj Nevrev, 1874).

tizmus ügyéért, mikor elesett a lützeni harcmezőn.⁹ Mindezek tükrében, egy olyan országban, ahol az evangélikus konfesszió államvallás volt, mi több, a kultúra és nemzeti identitás alkotóeleme – többek közt éppen a harmincéves háború és Gusztáv Adolf nyomán – a protestantizmus védőbástyájának számított, és legalább három uralkodó ennek jegyében vívta háborúit¹⁰, Krisztina döntése nem is járhatott volna más következményekkel, mint trónja és országa (nota bene, a korszak vezető nagyhatalmáról van szó) elvesztésével és elhagyásával.¹¹

Napjainkban, amikor a politikai korrektség fullasztó légköre uralkodik, amikor a vallásszabadság és vallási tolerancia – önáltató, rosszabb esetben dema-

góg – jelszavával palástolt indifferentizmus és szekularizmus hat át mindent (sok esetben nem pusztán az önfeladásig menő, jellegtelen „ökumenét”, hanem tragikus módon az egyházi ambianciát is), Krisztina királynő őszinte, bensőleg komolyan megérlelt döntése annak minden konzekvenciájával való tudatos felvállalása kivételesen példaértékű. Ugyanis nem pusztán vélt és valós identitást, ambíciót, kariert, anyagi javakat, hanem a világi hatalom csúcsát is lelke üdve, és a katolikus hit igazságának megvallása mögé helyezte¹², a legkomolyabban véve, miszerint *salus animarum suprema lex esto*, azaz a lélek üdvössége a legfőbb

⁹ A harmincéves háború egyik legfontosabb ütközetében (1632) ugyan a svéd uralkodó elesett, azonban a protestáns erők mégis győzelmet arattak.

¹⁰ X. Károly Gusztáv és XII. Károly, mint „hadvezér-király” ismertek, s mint ilyenek, II. Gusztáv Adolf örökösei. A felkent királyok *quasi-sacerdos* papi karakterét (részben szekularizáltan) parafrazálva nyugodtan lehet velük kapcsolatban az evangélikus „prédikátor hadvezér-király” (vagy „prédikátor-hadvezér” király) karakterológiát használni. A kettejük regnálása közt uralkodó XI. Károly sokkal inkább „abszolutisztikus” törekvéseiről és Dániával viselt háborújáról (1674–1679) ismert.

¹¹ Még ha erről önként is mondott le, de döntése miatt nem volt más választása. Bár személye és későbbi életútja valóban igen ellentmondásos, konverziójának őszinteségét nem lehet kétségbe vonni.

¹² Érdemes megemlíteni II. János Kázmér lengyel király példáját, aki egyébként nem csupán kortársa, hanem Krisztina rokona is volt (mindketten a Wasa-dinasztia tagjai), és aki 1668-ban szintúgy lemondott trónjáról, és Franciaországban, az ősi St. Germain des Prés bencés kolostor apátjaként fejezte be földi életét.

törvény.¹³ Ő az egyetlen svéd uralkodó, aki a – pápa kifejezett parancsára – a Szent Péter bazilikában van eltemetve.

Az imént vázolt korrajzba szorosán illeszkedik Bernhard Gustav von Baden-Durlach életútja is. A baden-durlach-i örgróf fiaként nevelkedett elkötelezett evangélikusként. A már említett svéd király után keresztelték Gusztáv Adolfra, akinek nem mellesleg unokaöccse és keresztfia is volt. Ugyanaz a „reformatori” zélus hajtotta, mint nagybáty-keresztapját, részt vett az északi háborúban, a protestáns svéd hadseregben, sőt tábornagyi rangot szerzett. Majd hosszabb franciaországi, itáliai tartózkodás után katolizált – ekkor vette fel a bérmálás szentségében őse, a boldoggá avatott Bernhard von Baden¹⁴ iránti tiszteletből keresztnevét – és, immár velencei szolgálatban harcolt a törökök ellen, így a magyar hadszíntéren, az 1664-es szentgotthárdi csatában is részt vett. Végül belépett a rheinai-i bencés kolostorba, nem sokkal később Mainzban pappá szentelték, hamarosan pedig Fulda és Kempten hercegapátja lett, 1671-ben pedig bíborosi rangra emelte a pápa, sőt részt vett a Magyarország török alóli felszabadulásáért oly sokat áldozó, Boldog XI. Incét megváltató konklávé.^{15,16} Érdemes hozzátenni a kegyelem működésének dinamikáját érzékeltetendő – mely a természetre épít, nem megszüntetve, hanem éppen beteljesítve azt¹⁷, akár a család, a szellemi-genetikai leszármazás „csatornáin” keresztül is hatva –, hogy ennek az igazságnak megnyilvánulásaként Bernhard Gustav unokatestvére, Gustav Adolf von Nassau-Idstein, felnőttként szintúgy a katolikus hitre térve ugyancsak részt vett a törökök elleni küzdelemben, és rokonához hasonlóan szintén ott volt a szentgotthárdi ütközetben, életét áldozva a csatamezőn a szent ügyért.

Egyelőre Észak-Európánál maradvá tekintsünk rá egy szokványosnak szintúgy nem nevezhető életútra. A lélek vívódó, benső útkeresésének intellektuális-tudományos erőfeszítéssel ötvözött szintézise tárul fel Nicolaus Steno életében és munkásságában, akit Wilhelm von Humboldt a „geológia atyjá-

¹³ Nem pedig a cicerói „*salus populi suprema lex esto*”, azaz a nép üdve a legfőbb törvény, melyet *De Legibus* című művében fejt ki. Természetesen a „közüdv” rendkívül lényeges teológiai, államelméleti szempontból (messze megelőzve a közérdeket), de a személy üdvén alapszik.

¹⁴ Aki nem csupán kiemelkedő ügyességű, de már életében tiszta jámborságáról ismerté vált lovag volt, s aki a Habsburgok megbízásából, Konstantinápoly 1453-as elfoglalása utáni, török elleni kereszties hadjárat szervezése közben hunyt el tragikus hirtelenséggel pestisben.

¹⁵ Klaus P. Oesterle: Ein Kardinal aus Durlach. Konfession und Karriere in der frühen Neuzeit. In *Badische Heimat*. LXXIX. évf. (2009) 2. sz. 215–222.

¹⁶ Hazánk egyháztörténelmében ennél fontosabb szerep jutott a hasonló életutat bejáró Keresztély Ágostnak. Móric szász herceg és választófejedelem fiaként született, katonai pályára lépett, kivette részét Buda 1686-os visszavételében. Katolikus hitre térése után előbb német birodalmi, majd magyar egyházi javadalmakat nyert el. Győri püspök, majd esztergomi érsek lett. 1714-ben, az ő kérésére III. Károly király a mindenkori esztergomi érseket birodalmi herceg címmel ruházta fel, így lett Magyarország első hercegprimása és a hercegprimási méltóság kieszközölője.

¹⁷ A katolikus dogmatikán belüli kegyelemtan alaptétele: „*gratia supponit naturam, non destruit, sed perficit eam.*” A kegyelem feltételezi a természete(s)t, nem lerombolja, hanem tökéletesíti, beteljesíti azt.

nak¹⁸ nevezett. A dán¹⁹ aranyműves fiaként született Niels Stensen hamar a természettudományok felé fordult, és elmélyült az anatómiában, számos új megfigyeléssel és leírással gazdagítva azt. Eredményei dacára hazájában nem tudott előrelépni, így a toszkán nagyherceg invitálását elfogadva eleinte Firenzében telepedett le. Érdeklődése fokozatosan a geológia és a paleontológia irányába terelte, melyekben korszakalkotó felfedezéseket tett, elsősorban a fossziliák eredete kapcsán. Univerzális szellemi nyitottságát egyre inkább meg tudta feleltetni a katolikus teremtéstan (és általában véve a teológiai igazságok) alapján álló kozmológiával, illetve létszemlélettel, amellyel Franciaországban és Itáliában megismerkedett, míg az evangélikus-protestáns paradigmák fokozatosan szűknek bizonyultak intellektusa és spirituális törekvései számára. Személyes behatások mellett²⁰ nagy benyomást tett rá, amikor Livornóban részt vett az úrnapi szentmisén és körmeneten. A rá következő évben, 1667-ben, Halottak napján katolizált, majd egyre inkább teológiai kérdésekkel foglalkozott. Krisztus szolgálatára vágyva pappá szentelték, majd nemsokára püspökké, ezt követően a pápa kinevezte az északnémet területek és Skandinávia Apostoli Vikáriusává, a megmaradt katolikusok lelki gondozására és a protestánsok térítésére. Ebben pártfogója és támogatója volt Johann Friedrich Braunschweig-Lüneburg és Calenberg uralkodó²¹ hercege, aki maga is konvertita volt (Copertinói Szent Józseffel, a levitáló minorita szerzetessel való találkozás után tért át evangélikusból katolikusnak). Steno evangéliumi szegénységben és egyszerűségben, komoly askézisben végezte apostoli feladatát, góliáti ellenszélben. Személyének hitelessége nyomta rá pecsétjét életművére, amikor negyvennyolc évesen elhunyt. Híressé váló mondata egyúttal foglalta szelleme Isten iránti teljes odaadásának, amely tudományos munkájában, majd lelkipásztorként egyaránt fűtötte: „*pulchra sunt quae videntur, pulchriora quae sciuntur, longe pulcherrima quae ignorantur*”²², vagyis: „szépek azok a

¹⁸ www.mineralienatlas.de/lexikon/index.php/Steno%2C%20Nicolaus (Utoljára ellenőrizve: 2025. 02. 08.)

¹⁹ Egyházművészeti-kultúrtörténeti érdekesség, hogy a barokk liturgikus egyházművészet egyik kiemelkedő alakja, Benno Haan bencés laikus testvér, szintén dán származású volt, Koppenhága szülőtte. Fiatalon belépett az Admonti Bencés Apátságba, ahol számos liturgikus ornátust tervezett és hímzett az általa alapított admonti hímző műhelyben („*Admonter Stickerwerkstätte*”), kombinálva a fémszálás hímzésteknikát az úgynevezett – rendkívül aprólékos és magas szintű tudást igénylő – tűfestéses eljárással. Ikonográfiájában a hagyományos teológiai-szimbolika attribútumai egyesülnek az állati-növényi ornamentika kivételesen változatos gazdagságával, teljesen egyedül, csak rá és iskolájára jellemző stílust létrehozva ez által.

²⁰ Két nő is nagy szerepet játszott áttérésében: egy idős, nemesi származású apáca, Maria Flavia, aki egy kis kolostor gyógyszerészetét vezette, illetve egy toszkán nemesi család sarja: Lavinia Felice Cenami Arnolfini, aki egy Medici szolgálatban álló miniszter felesége volt. Whonamedit? – A dictionary of medical eponyms. www.whonamedit.com/doctor.cfm/2052.html (Utoljára ellenőrizve: 2025. 02. 19.)

²¹ Tehát nem pusztán tituláris, és tényleges territórium nélküli.

²² Paolo Perrini: Nicolò Stenone, Scienziato, neuroanatomico e santo. In *Naturalmente, Fatti e trami delle Scienze*. XXII. évf. (2009) 2. sz. 25.

*dolgok, amiket látunk, még szebbek, amiket megértünk, a legszebbek azonban, amiket nem ismerünk.*²³

Ha a katolikus misztika szóba kerül, elsősorban a nagy német domonkos triász, Eckhart, Suso, Tauler, illetve a spanyol misztikusok: Ávilai Szent Teréz, Keresztes Szent János juthatnak eszünkbe. Ugyanakkor nem csupán a XVII. század, hanem az egyetemes misztika egyik legmeghatározóbb alakja volt Jakob Böhme. Igaz ez akkor is, ha számos meglátását gyökereiben határozta meg evangélikus teológiai kondicionáltsága²⁴, amelyeket egyfelől az egyetemes metafizikai igazságok vonatkozásában messze meghaladt, mégis, bizonyos protestáns meghatározottságait, melyek túl mélyen beleivódtak, nem tudta elhagyni (nagyságának és tévedéseinek attitűdjében illetőleg gyökereiben párhuzamba állítható Nietzschével).

Talán sajátos tematikánk megengedi azt a meglátást, hogy jelzésértékűnek tekintsük, hogy Angelus Silesius, a század második felének legismertebb német misztikusa pont abban az évben született, amikor Böhme elhunyt. Mintha át kellett volna vennie a spirituális stafétát tőle és transzformálnia katolikus aspektusból. Johannes Scheffler néven született evangélikus nemesi családban²⁵ (az Angelust konverziója alkalmával vette fel, valószínűleg Juan de los Ángeles XVI. századi spanyol misztikus után). Orvostudományból és filozófiából doktorált, életében a sorsfordulatot mégis az hozta, hogy megismerkedett Böhme tanításaival²⁶, ami a fent említettek ellenére, paradox módon éppen katolizálásához vezetett.²⁷ Ezek után teljesen felhagyott az orvosi praxissal, pappá szentelték és a sikeres sziléziai rekatolizáció egyik vezetője lett, melyben társa és támogatója volt barátja, Sebastian von Rostock boroszlói herceg-püspök²⁸. Legismertebb írásai a *Heilige Seelen-Lust* (A lélek szent vágya) és a *Der Cherubinische Wander-*

²³ Literálisan: „figyelmen kívül hagynak” vagy „észre sem vesznek” (a szerző szabadfordítása). Ez az interpretáció összefüggésbe hozható a „mellőzött”, „szokatlan”, sőt, kimondottan a „torz”, mint egyedi formációnak, a *groteszkben* megjelenő esztétikai koncepciójával. A barokk szellemnek a rendkívüliben, a kuriozitásban, mint a kivétel(es)ben az episztemológiai lehetőségnek sajátos horizontja is feltűnik. Érdemes összevetni Kierkegaard kivétel-fogalmára épülő ismeretelméleti gondolataival. Mínderre egyébként önálló műelméleti koncepció épült: a *Kunstkammerek világa*. Vö.: Lábár Tamás: *A makrokozmosz mikrokozmosz installációja: a Kunst- und Wunderkammerek világa*, in: <https://arsnaturae.hu/hu/makrokozmosz-mikrokozmosz-installacioja-kunst-und-wunderkammerek-vilaga>. (Utóljára ellenőrizve: 2025. 02. 08.)

²⁴ Ennek ellenére interpretációját és „újralfelfedezését” olyan katolikus gondolkodók tették lehetővé, mint Louis Claude de Saint-Martin és Franz von Baader. Illetve a német romantikusok közül Schelling, Novalis és Friedrich von Schlegel.

²⁵ Édesapjának éppen ágostai hite miatt kellett elhagyni Krakkót.

²⁶ Természetesen az említett domonkos triász és a spanyol misztikusok műveit és életét is behatóan ismerte, mindemelllett Abraham von Franckenberg bevezette a kabbala, a hermetizmus és az alkimia ismereteibe is.

²⁷ Ludwig Lemcke: Angelus Silesius. In *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*. Band 1, Leipzig, 1875, Dunccker und Humblot, 453–456.

²⁸ Aki egyébként a tartomány világi ura is lett újból (*Oberlandeshauptmann*), miután több mint fél évszázad elteltével I. Lipót császár, cseh király(ként) újra a boroszlói püspököt bízta meg ezzel, az ellenreformáció nagyobb hatékonysága érdekében.

smann (A kerubi vándor)²⁹ nem-doktrinális verses megnyilvánulásai a misztikus istenismeretnek. Mint a lélek legbenső istenkapcsolatát a lehető legmélyebben megélni törekvő misztikus (Böhmével ellentétben) megtalálta a helyét a kor kihívásaiban, és mint a protestánsokkal aktívan és vehemensen polemizáló teológus-hitvédő, életműve ritka szintézise a kontemplatív és az aktív szellemi útnak.

III. Kísérlet a Távoll-Kelet katolizálására

Az eddigiekhez képest mind földrajzilag, mind kulturálisan talán nagy ugrásnak tűnhet, de írásunk benső egységénél maradvra szeretnénk néhány szót szólni a katolicizmus helyzetéről a kortárs Kínában. Minden horizontális távolság ellenére a vertikum ugyanaz: a katolicizmus expanzióját lehetővé tevő belső és külső erők illetve körülmények vizsgálata és ezek kontextualizált felmutatása. Világos, hogy önmagában ez a kérdéskör mennyire tág és könyvtárnyi szakirodalommal rendelkezik. Éppen ezért csupán kontúrvonalak meghúzásával igyekszünk betekintést adni a kínai katolikus misszióba, azon belül is kimondottan a jezsuiták tevékenységébe és eredményeibe.

Már a legnagyobb (jeszuita) misszionárius, Xavéri Szent Ferenc szeretett volna Kínában hittérítői küldetést végezni, de korai halála megakadályozta ebben. Éppen, hogy kínai földre érve érte a halál, mintegy szimbolikusan kijelölve a folytatás ösvényét hivatásbéli utódjainak. Matteo Ricci a kínai jezsuita misszió egyik alapítója és vezető alakja már közel húsz éve Kínában tartózkodott, amikor a század hajnalán, 1601-ben megérkezett Pekingbe. Innen számítható a „klasszikus” kínai jezsuita misszió sikerekkel és nehézségekkel egyaránt tarkított időszaka.

Amikor a kereszténység valahol a maga elementaritásának és kibontakozásának erejével és igényével jelenik meg, szinte mindig integrálja az adott kultúrát is, amennyiben az lehetséges, megszentelve – meghaladva és kiteljesítve azt. Így volt ez a római, germán szellem és „elem” szakralizációja és államisággá konstituálása esetében, csakúgy, mint a kelták szellemi örökségén keresztül az antikvitás és *latinitas* átörökítése kapcsán az ír-skót szerzetesi világban, de természetesen az (ős) magyarság kulturális vonatkozásában is. Ez a felülről lefelé építkező szellemi dinamizmus egyszerre kifejezője a tradíció örvényként megjelenő valóságának³⁰, és a kegyelem teológiai működésének metapolitikai magasságba helyezésével és értelmezésével.³¹ Csak ebben az esetben a „természetes felvevő alany” maga az adott civilizáció és történelmi állapota, illetve belső po-

²⁹ Kerubi vándor. Szellemi gondolat- és végrímek. Ford. Padányi Gulyás Gábor. Budapest, 2002, Kairosz.

³⁰ Miként Julius Evola értelmezi azt első sorban.

³¹ Vö.: 17-es lábjegyzet.

tenciáljából és ez utóbbiból adódó lehetőségei. *Cultus* és *cultura* sohasem szétválasztható. A *cultus* és *cultura* mindig konkrét, sosem absztrakt, illetve teoretikus. (Bár adott esetben teoretizálható a megragadhatóság, a reflexió és ezek mentén a realizáció érdekében, nem pedig pusztá intellektualizáló passzióból.) Katolikus(sá) csak egy adott történelmi-szellemi meghatározottságban lehet valaki, a kulturális önazonosság és szervesen formálódott identitás jegyében. Minél erősebb az adott kultúra, sőt a kulturális áthagyományozás organikus jelenléte, annál inkább tud hatni a katolicizmus formaadó ereje. Természetesen ez nem valamiféle külsőleg ható mechanisztikus megnyilvánulás (sem nem külső, sem nem mechanikus), hanem centrifugális erő, melyre a megfelelően befogadó civilizáció centripetális reakcióval képes válaszolni.

Ez történelemteológiai-filozófiai exkurzus segíthet a rendkívül sajátos kínai kereszténység korájukori helyzetét is jobban megérteni. Amikor Ricci és társai megkezdték működésüket, Kínában két szellemtörténeti irányzat is meghatározta az intellektuális és morális magatartást: az úgynevezett *shixue*, a „valós dolgok tanulmányozása” illetőleg a *Donglin-mozgalom*, egyfajta politikai és erkölcsi megújodást programjával, és – a császári Kínára kevésbé jellemző – nyitottsággal.³² Ha nagyon tömören szeretnénk megragadni a kínai jezsuita misszió programját, az körülbelül annyit tenne, hogy a tudomány és a művészet eszközén keresztül eljuttatni Krisztus igazságát a helyi lakosság (egy célzott rétege) felé. Ezt a módszert nevezik akkomodációnak. Félrevezető módon akkulturációnak is szokták hívni, amely bár pasztorális tematika szempontjából megállhat, de a kultúrák alá-fölérendeltségi viszonyának szociológiai (és főként XIX. századi) értelmezésében már kevésbé, vagy egyáltalán nem, tekintve, ha a jezsuiták kimondottan ez alapján közeledtek volna az ősi és rendkívül magas kínai civilizációhoz, vajmi kevés eredményt mutathattak volna fel.

Ennek az alkalmazkodásnak kitűnő példája, hogy a jezsuiták kezdetben buddhista szerzetesnek öltözve igyekeztek hittérítő tevékenységet folytatni, de hamar rá kellett döbbsenüik, hogy míg ez Japánban eredményes volt, a Ming kori Kínában, a buddhista szerzetesek a legkevésbé sem számítottak a társadalmi elit részének, ellenkezőleg, tehát azonosulni velük végső soron hátrányos volt a számukra. Így nem „csupán” tanulmányozták és kitűnően ismerték a kínai filozófiai irodalmat³³, hanem konfucianus hivatalnokként is kezdtek öl-

³² Salát Gergely: A katolikus térítés Kínában: A Ricci-módszer. In *Conversio: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai*. Szerk. Déri Balázs. Budapest, 2013, ELTE BTK Vallástudományi Központ, 348.

³³ A témához részletesebben lásd: Takó Ferenc: *Érvek*, technikák, autoritások: Matteo Ricci Tianzhu shiyijének érvelési módszeréről. In *„Közel, s Távolság” II. – Az Eötvös Collegium Orientalisztika Műhely éves konferenciájának előadásaiból*. Szerk. Takó Ferenc. Budapest, 2013, Eötvös Collegium, 255–270.

tözködni és viselkedni.^{34,35} Számos tudományos felfedezést megismertettek a konfuciánus tisztviselőkkel, antik filozófiai és matematikai műveket fordítottak le kínaira és konfuciánusokat európai nyelvekre, Ming Van-li császár kérésére készítette el Ricci a „*Kun-jü van-kuo csüan-tu*”-t, vagyis „a világ megszámlálhatatlanul sok országának térképét,” 1602-ben, amelyről először szereztek tudomást Amerika felfedezéséről Kínában. Asztronómiai és optikai műszereket, órákat, festményeket és hangszereket vittek magukkal, majd készítettek. A jezsuita csillagászok pontosabb számításokat végeztek a mandarinoknál, így hamar felkeltették a császár figyelmét. Ricci után a tudomány közvetítő szerepe még hangsúlyosabbá vált utódja, Nicolò Longobardo alatt, mely többek között Johann Adam Schall von Bell munkásságában csúcsonyult ki, aki elvégezte a Chongzhen-naptárreformot, majd a császári obszervatórium vezetője lett. Természetesen mindeközben minden alkalmat megragadtak az evangélium hirdetésére. Tevékenységük elérte zenitjét, amikor az utolsó Ming császár, Yongli nagykancellárjának, a keresztény Achilleus Pang Tianshounak a hatására, az özvegy császárné Dowager Wang (Yongli atyjának volt főfelesége), illetve Dowager Ma császárné, a császár természetes anyja katolikusok lettek a szent keresztység által, amelyben előbbi a Helena, utóbbi a Maria nevet kapta, a császár felesége, Xiaoganguang császárné pedig az Anna néven született újjá. Bár a politikai események másként alakultak a Mingek hanyatlásával, de a legemblemikusabb mégis csak az, hogy Anna császárné fiát, az akkori trónörökösöt is a birodalom reménybeli katolizálására apellálva Konstantinnak keresztelte Andreas Xavier Koffler osztrák jezsuita.³⁶

Közel fél évszázaddal később, Kangxi császár 1692-ben kiadta tolerancia-rendeletét, mely szavatolta a katolikus vallás gyakorlását, sőt a hittételek tanítását is. Több százezer kínai tért át a katolicizmusra³⁷, a fent említetteknek megfelelően számarányosan kiemelkedő részben tisztviselők, hivatalnokok, értelmiségiek, a császár belső köreiből is.

Egyébként ez a fajta „felülről lefelé” irányuló hithirdetés egyfelől szerves része volt Ricci módszerének, másrészt korántsem csak a jezsuitákra jellemző irányítás volt, esetleg az adott kor más rendjeivel, főként a domonkosok, ferencesek és ágostonosokéval összevetve. Hiszen ha a például a koraközépkori metódust vizsgáljuk, ott is hasonló érvényesült: előbb az uralkodót, majd a

³⁴ Salát Gergely: I.m. 346–347.

³⁵ Egyébként már Xavéri Szent Ferenc is felismerte, hogy a Japánban mennyire meghatározóak a rangok, titulusok és címek, így amikor pápai legátusként lenyűgözően díszes öltözetben jelent meg, az kimondottan jó hatással volt missziója további sorsára.

³⁶ The Miraculous Conversions at the Chinese Imperial Court. In *Boym et cetera*. Szerk. Aleksander W. Miłkołajczak, Monika Miazek-Męczyńska, Rafał Dymczyk. Poznań, 2015, Humanistic and Interdisciplinary Research Group AMU, 17–35. és 25–30.

³⁷ <https://thechinaproject.com/2021/03/24/when-christianity-was-tolerated-in-early-qing-china/>

törzsfőket és az udvar tagjait keresztelték meg, aztán a többi alattvalót. Igaz ez a germán, a magyar, és a szláv krisztianizációra egyaránt. Persze az értő olvasó számára nem kell különösebben interpretálni, hogy ez messze több volt, mint egyházpolitika. Egész egyszerűen a hagyományos, természetszerűleg hierarchikus társadalom struktúrájából a kegyelem működésének már korábban kifejtett ekkleziológiai, illetve metaszociológiai törvényszerűségéből fakadt. Ugyanez a logika határozta meg évszázadokra, hogy elsősorban miért a nemesség tagjaiból kerültek ki a magasabb egyházi méltóságok, akkor is, ha számos közrendű, férfi és nő saját képességei és tehetsége jogán is elnyerhette és el is nyerte azokat.³⁸ Nem szándékozunk nagyon eltérni fő szempontunktól, és túlzott aktualizálásba bocsátkozni, de úgy véljük, korunk egyházi elmélete és gyakorlata számára égetően fontos lenne felismerni a „felülről lefelé” evangelizáció érvényét, amely a római rítus hagyományos liturgiájának kérdésétől, a papság II. Vatikáni Zsinat és zsinat utáni teológiai száműzetésének kérdésén át, az „ellaicizálódáson” keresztül a püspökkinevezésekig, számos területen üdvös változást, pontosabban visszatérést hozhatna. Ahogy egy még élő, idősebb püspöktől hallhattam: „*nem alulról, hanem felülről építkezünk!*”

A kínai jezsuita misszió sikere végül az úgynevezett rítusvita, vagyis az ősök tiszteletének konfucianus hagyományának szentszéki megítélésének majd – sajnálatos – elítélésének hosszútávon ható negatív következményeivel ért véget. A következő nagy lelki és missziológiai fellendülésre a XIX. századtól kerül sor, melyben egyébként kiemelt szerepet kaptak már a magyar jezsuiták is.³⁹

Kimondottan figyelemre méltó az a meglátás, miszerint az a lelkület, amely a középkori embert szíve mélyéről fűtötte Krisztus földi életének színtereinek, a Szentföldnek muszlimoktól való visszavételére, és amelyre évszázadokat meghatározó kultúra épült, nevezetesen a lovagrendeké, az ebben a szellemiségben működő, hős és vértanú karaktere a XVI–XVII. században, a misszionáriusokban transzformálódott és élt tovább, akik közül rengetegen valóban vértanúként adták az életüket, de ha nem is mártírként, mégis teljes egzisztenciális hitelességgel és radikalitással tették fel egész életüket, hogy másokat Krisztushoz vezessenek. Nem nehéz párhuzamot találni, a középkori lovagi ideál és szellemiség, és a japán samurájok ethosza között. Mielőtt keleti kitekintőnket lezárjuk, vessünk egy pillantást egy a fentieket magába foglaló sajátos életútra, konverzióra. Japán kereszténységének történelme kétségtelenül az egyik legsajátosabb fejezete az Egyház, Krisztus népe történetének, szétválaszthatatlan összefüggésben a szigetország semmi mással össze nem hasonlítható szellemével. Az előbbiektől elérően most

³⁸ Bakócz Tamás nevét szinte mindenki ismeri, de az talán kevésbé köztudott, hogy például a nagy barokk reformpápa, V. Szixtus is szegény családból származott. Természetesen a sort hosszasan lehetne folytatni.

³⁹ Ld.: Krywald Ottó, Szajkó József, Szarvas Miklós, Bérczi Gizella: *Magyar jezsuiták Kínában. A tamingi magyar misszió első tíz éve*. Budapest, 1935, Katolikus Missziók.

még vázlatosan sem szeretnénk áttekinteni ezt, hanem az eddig elhangzottak jegyében egy rendkívüli életút felmutatásával koncentráltan ragadhatjuk meg ezt a szellemet, lelkületet.

Hasekura Tsunenaga japán szamuráj volt, Date Maszamunének, Sendai város és „tartomány” *daimjójának* (feudális birtokos hadúr) megbízottja, nagykövete. Ő volt az első hivatalos japán, aki az újvilágba lépett és aki először létesített kapcsolatot hivatalosan Franciaországgal. Elsődleges feladata egy kedvező kereskedelmi megállapodás tető alá hozása volt Spanyolország és Japán között illetve a pápával való találkozás és kapcsolatfelvétel, sőt, ekkor még hittérítők kérése is Japán számára. Ennek érdekében rendkívül hosszú, és veszélyes utat tett meg, Új-Spanyolországtól (Mexikó) kezdve Spanyolországot, Franciaországot, Itáliát, Fülöp-szigeteket érintve. Spanyolországba 1615-ben érkezett, ahol találkozott III. Fülöp királlyal, majd a királyi káplán Diego de Guzmán megkeresztelte⁴⁰ a Las Descalzas Reales kolostorban, keresztapjának Lerma herceget jelölték ki.⁴¹ A japán nagykövetség 1615. szeptember 20-án érkezett meg az Örök Városba. A november 3-i ünnepélyes pápai audiencián Hasekura két aranyozott levelet⁴² nyújtott át Öszentségének, V. Pál pápának, Japán és Mexikó kereskedelmi szerződésével, illetve misszionáriusok Japánba küldésének kérésével. A szentatya az előbbit a spanyol királyra bízta, az utóbbit örömmel teljesítette. Érdekesség, hogy néhány hónappal később már meg is festették szimbolikusan ezt a jelenetet a Quirinale-palotában, a japán mellett másik két távoli és V. Pál pápához érkező követséggel: a perzsával és a kongóival együtt, mely a mai napig látható. Hasekura ugyanakkor római nemességet és polgárjogot is kapott. A visszaút során, 1619-ben újra Új-Spanyolországban, Acapulcón keresztül Manilába hajóztak, majd 1620-ban értek vissza Japánba. Időközben a *shōgun* parancsára fokozatosan életbe lépő keresztényellenes intézkedések nem csupán lehetetlenné

*Hasekura Tsunenaga Rómában
(Archita Ricci, 1615).*

⁴⁰ Eredetileg a kereszttség szertartását Bernardo de Sandoval y Rojas toledói érseknek kellett volna kiszolgáltatnia, de ő túl beteg volt ahhoz, hogy ezt ténylegesen elvégezhesse.

⁴¹ Christina H. Lee: *The Perception of the Japanese in Early Modern Spain: Not Quite ,The Best People Yet Discovered.* In *eHumanista* XI. évf. (2008) 358–360.

⁴² Ezek ma is megtalálhatóak a Vatikáni Apostoli Levéltárban.

tették a spanyolokkal való kereskedelmi egyezséget, de hamarosan Japán legnagyobb keresztényüldözésébe torkolltak. Hasekura életének végéről ellentmondásos információk maradtak fenn, de az a tény, hogy szolgálai és utódai, akik miatta és általa lettek katolikusok, inkább választották a vértanúságot, mint hitük megtagadását, megerősíti azt, hogy ő maga is hitét megtartva betegségben hunyt el, vagy netán vértanúként adta életét Krisztusért. Erről egyébként annak a Luis Sotelo nevű ferences szerzetesnek a beszámolója⁴³ tanúskodik, aki tolmácsa volt Hasekuranak még Rómában, és akivel együtt ábrázolták a nevezetessé lett freskón, s aki 1624-ben Ōmurán szenvedett vértanúságot, társaival együtt.

IV. Egy katolikus atlantizmus sziluettje

Tematikánkat Európánál kezdtük, és ott is zárjuk. Tekintve, hogy az itt citált események az eddig elhangzottakhoz képest lényegesen nagyobb közismeretnek örvendenek, egy rövid lezárásra szorítkozunk csupán. A XVII. század utolsó harmadában több politikai vonatkozású konverzió is volt⁴⁴, mely még a századelős lengyel-orosz eseményeknél is nagyobb horderejű lehetett volna. Az angol forradalom utáni restauráció első uralkodója II. Károly király, halálos ágyán beváltotta korábban XIV. Lajosnak tett ígéretét és katolikussá lett. Bár ez az állam- és közügyekre nem lehetett nagyobb hatással, nem úgy, mint öccse, II. Jakab (1685–1688), aki már életében konzekvensen gyakorló katolikus volt. Az ő trónját gyakorlatilag az angol protestáns parlamentáriánus érdekek döntötték meg, amikor veje, Orániai Vilmos ezen erők hívására illegitim módon átvette a hatalmat, hiába is aggatta rá álszent módon a „dicsőséges forradalom” jelzőt a protestáns angol historiográfia. Bár II. Jakab személye ellentmondásos, ennek legfőbb oka egyedül katolicizmusa, hiszen egyáltalán nem hozott olyan törvényeket, rendelkezéseket, amelyek széles körű közfelháborodást generáltak volna. Gyakorlatilag államcsíny, puccs áldozata lett. Érdemes belegondolni, ha Anglia a gyarmatosítási éra derekán katolikus ország lesz, milyen lehetett volna egy olyan angol gyarmatbirodalom, melyet nem a hivatalos, minden állami intézkedésre bólogató anglikán államegyház, a parlamentáriánus hagyományok és ezek gazdasági-társadalmi feltételei és következményei kondicionálnak. Lelki szemeink előtt, ha csupán halványan is, de felderenghet egy katolikus atlanti világgép sziluettje.

⁴³ Luis Sotelo: *De ecclesiae Iaponicae statu relatio* 1634, 16.

⁴⁴ A szász választófejedelem, hogy megszerezze a lengyel trónt, 1697-ben katolizált, II. (Erős) Ágostként foglalta el azt. Ez tette lehetővé ennek a különös államalakulatnak, a Lengyel Királyság és a Szász Választófejedelem perszónaluniójának létrejöttét, mely személyében és utódjában, III. Ágost regnálásában állt fenn. Ez a több mint fél évszázadig tartó időszak mindenekelőtt Szászországban különösen virágzó kultúrát bontakoztatott ki, elsősorban a szász fővárosban, Drezdában, ahol Európa egyik legjelentősebb művészeti kollekciónját gyűjtötték össze és installálták, és talán XIV. Lajosé mellett a legfényűzőbb barokk udvart rendezték be.

V. Befejezés

Bár az elhangzott események, személyek egymástól nem egyszer jelentős földrajzi és civilizációs távolságban állnak, mégsem tekinthetők pusztán önhatalmúlag kiválasztott történelmi epizódok, kiragadott kultúrtörténeti érdekességek laza láncolatának. Sokkal inkább körvonalazódik, kirajzolódik egy mintázat, hogy a hit, különösen is a katolikus hit szelleme és emfázisa milyen megnyilvánulási formációkban mutatkozott meg, mi több, tört elevenen elő és hatotta át ezt a korszakot, a középkor szellemi örökségének utolsó századát, amikor az organikus társadalom és gazdaság még fennállt, akkor is, ha a tulajdoni és mezőgazdasági viszonyok változásai, a pénzgazdaság romboló tendenciái, illetve a racionalizmus már felütötték fejüket. A hit és a tudomány, a tudomány és a művészet nem csupán kölcsönhatásban álltak, hanem egyenesen szinergikusan hatották át egymást, a teológiai igazságok elsőségének deklarált ontológiai-társadalmi fókuszpontjának vetületében. A politikai kondíciók, a kultúra, a tudomány közvetítő közegként működtek, melyeken keresztül a tridenti zsinat utáni rekatolizáció elemi erővel működött, inspiráltan és inspirálva a barokk virágzásban feltörő természet⁴⁵ megkerülhetetlen ereje által.

Végkövetkeztetésünk tehát, hogy a vallás legkevésbé sem magánügy. Egyszerre személyes, belső spirituális folyamat, ugyanakkor konkrét, politikai kategorikus imperatívuszt is jelent, hiszen egyszersmind létszemlélet is. Akkor is igaz ez, ha a liberális nagypolitika és a „szekularizált teológia” ezt – egyfajta posztjozefinista módon, de még annál is sokkal aljasabb okból szétválasztani akarja.⁴⁶ A fentieknek kettős üzenete van: egyszer a politikusok felé: miszerint nem lehet spirituális alap nélkül építkezni, a politika metapolitikai perspektíva nélkül olyan színházi előadás, ami tragédiának túlságosan komikus, komédiának viszont túlságosan tragikus. Az Egyház számára pedig azt az üzenetet hordozza, hogy a közéletből, a kultúrából, a tudományos életből, a gazdaságból, végső soron a politikumból (mint *res publicus* és *bonum commune*) kivonuló Egyház katolikus nem, csak szektariánus lehet. Azonban az Egyházat a Szentlélek vezeti és a kegyelem hatja át, így a hozott történelmi és személyes áttérések példáin nem csupán nosztalgiázni szeretnénk, hanem a jelen realitásával éppen az ezekben rezonáló történeti tapasztalat segítségével, a *hic et nunc* valóságában merítünk erőt a remény felelősségével és kötelességével.

⁴⁵ A schellingi azonosságfilozófiára is utalva, egyszerre értve alatta az emberi természetet és a természetet, mint minket körülvevő és átható belső-külső valóságot.

⁴⁶ Egy exkurzus erejéig: a híressé, hírhedté vált angol történelmi szituációs komédia, a Fekete Vipera (*Blackadder*) című, Rowan Atkinson nevével fémjelzett sorozat harmadik évadának első epizódjában („Dish and Dishonesty”, magyarul: Csalás és csalódás), hangzik el a Régens Herceg inasát játszó Atkinson szájából: „[...] itt lesz, mielőtt annyit mondana: »antiállamegyházellenesség«...”

ZSOLNAI LÁSZLÓ

SPIRITUALITÁS A GAZDASÁGBAN

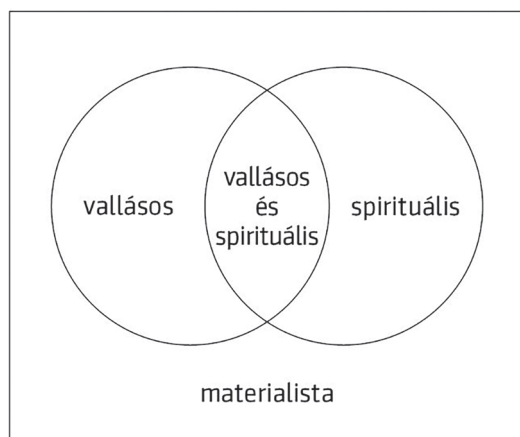
A spiritualitás értelme és jelentősége

A SPIRITUALITÁS BEVEZETÉSE a gazdasági elméletbe és gyakorlatba több évtizedes múltra tekinthet vissza. 2001-ben rendeztük meg az első európai konferenciát a témában, amely által inspirálva 2004-ben megalakult a European SPES Forum Leuven-ben. (A „SPES” betűszó a „Spirituality in Economics and Society” rövidítése és egyben utal a remény latin szavára is). A European SPES Forum – 2014-től European SPES Institute – fő célja, hogy a spiritualitást alkalmazza és terjessze a management és a gazdasági élet területén (European SPES Institute 2023).

Az USA-ban és Ausztráliában is hasonló kezdeményezések születtek. Az Academy of Management keretében több évtizede működik a Management, Spirituality and Religion Interest Group. Az International Association of Management, Spirituality and Religion rangos tudományos folyóirata a *Journal of Management, Spirituality and Religion*. Ausztráliában a Spirituality, Leadership & Management Network több mint egy évtizedes múltra tekinthet vissza.

Mondhatjuk azt, hogy a spiritualitás bevezetése a gazdasági életbe mára világméretű kezdeményezéssé vált, amely a gazdasági gondolkodás és gyakorlat nem-materialista értékorientációjú megújítását célozza. A *Palgrave Handbook of Business and Spirituality* című kötetünk (Bouckaert & Zsolnai 2011) ezt az irányzatot és mozgalmat tematizálja és foglalja össze.

A spiritualitás nem ragadható meg egyetlen standard definícióval, mivel a jelenség személyes, tapasztalat alapú, és többbétegyű, kulturálisan változó jelen-

A vallás és a spiritualitás kapcsolata

téssel bír. Közelítő fogalomként a következőt mondhatjuk: a spiritualitás az embereknek az élet értelmére irányuló sokféle keresése, amely összekapcsolja őket a többi létezővel és a létezés transzcendens (szellemi, lelki) alapjával („Isten”-nel vagy a „Végső Realitás”-sal). A spiritualitás a következő összetevőket foglalja magában: kapcsolódás a „belső én”-hez, az egyén egocentrikusságán túlmutató értékek követése, mély empátia az

összes élőlény iránt, és az élet forrásával való egyesülés vágya. Röviden összefoglalva: a spiritualitás az egyén létezőkkel való összekapcsoltságának a felismerése az ego transzcendens irányú meghaladása által.

A spiritualitás nem azonos a vallással. A vallás intézményesített üdvszolgáltatás, míg a spiritualitás nem intézményesített, személyes üdtkeresés. A kettő kapcsolatát egy Venn-diagrammal jeleníthetjük meg (1. ábra). A vallásnak és a spiritualitásnak van egy közös metszete, és van két különálló, diszjunkt része. Vannak vallásos és egyben spirituális emberek, vannak vallásos és nem spirituális, valamint spirituális és nem vallásos emberek is. Továbbá vannak olyanok, akik sem nem vallásosak, sem nem spirituálisak. Ők alkotják ma a társadalom materialista értékorientációjú legnagyobb tömegét.

A materialista gazdasági modellek jellemzői

A mai, világszerte elterjedt materialista gazdasági modellek a materialista emberfel-fogáson alapszanak. Ezekben a modellekben az ember anyagi természetű lényként van tételezve, aki kizárólag anyagi jellegű vágyakkal és motivációkkal rendelkezik.

A materialista modellek a pénzbeni, külső motivációban hisznek, a sikert pedig a megtermelt profitban mérik. Az *Antropocén korszak drámai realitása című tanulmány* (Steffen et al. 2018), a mostani ökológiai és társadalmi válság erősen megkérdőjelezi a korlátlan anyagi önzést hirdető, a „kaparj kurta, neked is lesz” mentalitáson alapuló gazdasági és üzleti tevékenységek fenntarthatóságát.

Tim Kasser megállapítja, hogy a materialista értékorientáció az egyének prioritá-sát fejezi ki olyan javak iránt mint a pénz, az anyagi vagyon, az imázs és a társadalmi státusz. Számos pszichológiai kutatás igazolja, hogy a materialista értékorientációjú emberek kevésbé törődnek a nem-anyagi, spirituális értékekkel, ami oda vezet, hogy csökken a személyes jól-létük, és nagyobb eséllyel követnek el manipulatív, versen-gő, és ökológiailag pusztító cselekvéseket (Bouckaert & Zsolnai 2011).

Peter Pruzan szerint a spirituális alapú management és vezetés integrálja a gaz-dasági vezetők személyes, egzisztenciális perspektíváját az identitás, a célok és a fe-lelősség tekintetében az üzleti életben végrehajtott döntéseikkel és cselekvéseikkel.

Míg a hagyományos management és vezetés a gazdasági teljesítményt kíván-ja optimalizálni a megadott korlátok között, addig a spirituális alapú manage-ment és vezetés megfordítja a célok és az eszközök sorrendjét. Itt a gazdasági szervezet létezésének értelme („raison d’être”) már nem a gazdasági növekedés, hanem mindazoknak a spirituális fejlődése és kiteljesedése, akik érintettek a szervezet működésében. Mindez azonban csak akkor történhet meg, ha a szer-vezet képes megtartani a gazdasági teljesítőképességét. A spiritualitás tehát egy-fajta keretet nyújt, amely meghatározza a szervezeti működés alapvető értékeit, etikáját és felelősségét (Bouckaert & Zsolnai 2011).

A világvallások gazdasági koncepciói

A világvallások gazdasági koncepciói spirituális emberfelfogáson alapszanak. Ebben a felfogásban az embert spirituális lényként tételezik, aki anyagi, valamint nem anyagi vágyakkal és motivációkkal egyaránt rendelkezik. Az ember komplex létező, „nem csak kenyérrel él”.

A következőkben röviden bemutatjuk a világvallások gazdasági koncepcióit, amelyek közül többet is részletesen tárgyalna a (Bouckaert & Zsolnai 2011) kötetünk tanulmányai.

A judaizmus gazdasági koncepciója

A judaizmus természetesnek tartja a vállalkozást, a profitszerzésre való törekvést. A kérdés csak az, hogy miként kell a vállalkozónak profitját erkölcsösen hasznosítania. A zsidó vallási hagyományból következik, hogy a sikeresebb, gazdagabb embereknek segíteniük, támogatniuk kell a közösség szegényebb, elesettebb tagjait. A héber nyelvben a „jótékonyosság” és az „igazságosság” szavak közös gyökerűek.

A zsidó vallási törvények szerint a vállalkozói jövedelmek 10-20%-át karitatív célokra, azaz az öregek, a szegények és az elesettek támogatására kell fordítani. A jótékonyosság másik formája a kamatmentes kölcsönök nyújtása közösségi célok megvalósítására.

A zsidó gazdasági etika fontos tanítása, hogy semmilyen vállalkozás nem okozhat kárt másoknak vagy a természeti környezetnek sem közvetlenül, sem közvetve, sem pedig véletlenül. Ezt úgy fejezi ki a rabbinikus tanítás, hogy „csak úgy szerzhetsz hasznot, ha ezzel másoknak nem okozol veszteséget”. Ez az elv korlátokat állít a vállalkozásokkal szemben: a vállalkozónak meg kell elégednie – a profitszerzési szempontból – másod- vagy harmad legjobb megoldásokkal.

A zsidó metafizika szerint az ember az Isten által teremtett világ csúcspontja, betetőzője. Ezért az ember szabadon használhatja a világ javait, de csak úgy, hogy ugyanez biztosítva legyen az eljövendő generációk számára is! Innen eredeztethető a világ- és létmegőrzés feltétlen parancsa a zsidók számára (Tamari 1997).

A katolicizmus gazdasági koncepciója

A keresztény gazdasági rend koncepciója a Katolikus Egyház társadalmi tanításában érhető tetten. A keresztény metafizika szerint az emberi személy szakrális létező. Ezért minden gazdasági döntést és intézményt aszerint kell értékelni, hogy az mennyire járul hozzá az emberi személy méltóságának a biztosításához.

A szeretet a keresztény etika lényege: „Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat”. Ez döntésméleti terminológiával úgy fejezhető ki, hogy mások nyere-

ségének, illetve veszteségének nem kisebb – azonos vagy nagyobb – súlyt kell biztosítanunk a cselekvési lehetőségek értékelése során, mint amekkora súlyt a saját nyereségünknek, illetve veszteségünknek tulajdonítunk.

Az igazságosság három, egyformán fontos változatát különbözteti meg a katolikus társadalmi tanítás. A kommutatív igazságosság a korrektséget követeli meg az emberektől minden egyezségben és cserekapcsolatban. A disztributív igazságosság azt írja elő, hogy a javak elosztása során előnyben kell részesíteni a szegényeket és a hátrányos helyzetűeket. Végül, a szociális igazságosság azt követeli meg, hogy mindenki számára biztosítani kell, hogy aktívan részt tudjon venni a társadalom életében, közreműködhessen abban.

A keresztény értelmezés külön hangsúlyt fektet arra, hogy az emberi jogok alatt ne csak a politikai jogokat értsük. Bele kell vonnunk az ún. szociális jogokat is, úgy, mint az élethez, a táplálékhoz, a lakhatáshoz, a gyógykezeléshez és az oktatáshoz való jogot, hisz ezek nélkülözhetetlenek az emberi személy méltóságához.

A keresztény felfogás szerint a gazdaságban a munkavállalók hivatása az, hogy a termelés és a szolgáltatás terén kiválóságra törekedve a közjót mozdítsák elő. A vállalkozók szabadságát tiszteletben kell tartani, de mindenkor el kell végezni a vállalkozások elszámoltatását a közjó és az igazságosság fényében. A tulajdonosoknak és a managereknek morális felelősségük van mind az erőforrások felhasználása, mind pedig vállalataik ökológiai és humán hatásai vonatkozásában. Az állam morális kötelessége pedig az emberi jogok széleskörű védelme, az igazságosság biztosítása és a közjó előmozdítása a gazdaságban (Bouckaert & Zsolnai 2011).

Az iszlám gazdasági koncepciója

Az iszlám a vallás követőitől Allah akaratának való teljes alávetést, és a saría törvényeinek a feltétlen követését követeli meg.

Az iszlám gazdasági koncepciója három alapelven nyugszik. Ezek (1) a kamat és uzsora („riba”) tilalma a pénzügyi tranzakciókban, (2) a gazdagság újraelosztása a vallási adó („zakar”) megfizetésén keresztül, és (3) tiltott termékektől (alkohol, disznóhús) és szolgáltatásoktól (szerencsejáték, pornográfia) való tartózkodás (Bouckaert & Zsolnai 2011).

Az iszlám gazdasági koncepciójának a legkiterjedtebb alkalmazása az ún. iszlám bankok és pénzügyi intézetek működése, ahol a befektetők nem kamatot kapnak, hanem a pénzügyi műveletek eredményéből részesednek.

A hinduizmus gazdasági koncepciója

A hinduizmus a védikus hagyományon alapszik, amelynek alapeszméje a „nem-duális” (advaita) tudatosság. Ebben a tudatosságban feloldódik minden

polaritás, szubjektum és objektum, ember és természet csak látszólagos ellentétek, valójában egymást feltételező, parciális realitások. A hindu spiritualitás azt követeli meg, hogy a szereplők a magasabbrendű tudatosság talaján állva az összes lény javát érdekmentesen szolgálják (Bouckaert & Zsolnai 2011).

Gandhi a hinduizmus alapján dolgozta ki gazdasági nézeteit. Híres mondanisa szerint a természet ki tudja elégíteni mindenki szükségleteit, de nem tudja kielégíteni mindenki korlátlan anyagi vágyait. Minden létezőnek egyenlő jogot kell biztosítani az élethez és a fejlődéshez. Ezért olyan közösségi alapú vállalkozások létrehozását szorgalmazta, amelyek a helyi erőforrásokra és képességekre hagyatkozva mindenki számára munkalehetőséget és tisztességes megélhetést biztosítanak (Kumaria 2003).

A buddhizmus gazdasági koncepciója

A buddhista felfogás szerint az ember legfontosabb célja a szenvedésektől való megszabadulás. Ehhez az út a szükségletek erőteljes visszafogásán és az emberi jellem megtisztításán át vezet. A végcél a nirvána, egy téren és időn kívüli, végtelenül tiszta tudatállapot elérése.

A buddhista gazdálkodásban a munka nem szükséges rossz, hanem lehetőséget ad az embereknek arra, hogy használják és fejlesszék képességeiket. A munka segíti, hogy az emberek legyőzzék én-központúságukat azáltal, hogy közös célok érdekében együttműködnek egymással és javakat és szolgáltatásokat hozzanak létre az emberi közösségek számára.

A buddhizmus elveti az önmagáért való fogyasztást. A buddhisták egy elfogadható jól-létet akarnak elérni minimális fogyasztás mellett. Alapeszméik az egyszerűség és az erőszakmentesség. Az egyszerű életmód mentesíti ugyanis az embereket a javak utáni örökös hajszától és az ezzel járó feszültségtől. Az erőszakmentességet pedig nem csak az ember-ember kapcsolatban tartják követendőnek, de a természet vonatkozásában is: az ökológiai erőforrások megfontolt, szerény mértékű használatát tartják helyesnek. A buddhista koncepció szerint az a legracionálisabb, ha a helyi igényeket helyi erőforrások felhasználásával elégítik ki. Az importtól való függést elvetik, az exportra termelést pedig csak kivételes esetben és csak kis mértékben tartják elfogadhatónak.

A buddhisták úgy gondolják, hogy lényegi különbség van az ember és a természeti lények között, de az embert nem tartják a természet urának és parancsolójának. Az ember különleges helyzetéből szerintük morális kötelezettség származik: a legnagyobb gondosság és együttérzés a természeti lények iránt (Schumacher 1973, Bouckaert & Zsolnai 2011).

A konfucianizmus gazdasági koncepciója

A konfuciansita gazdaságban két eszme játszik alapvető szerepet: az egyén belső egyensúlya és a társadalmi harmónia. Az egyén belső egyensúlya akkor valósul meg, ha az ember képes önmagán belül egyensúlyba hozni a yin és a yang erőket, felismerve azok komplementaritását. A társadalmi harmónia pedig a yin és a yang erők egyensúlyát jelenti a társadalom életében.

Mikroökonómiai szinten az alábbi ellentétpárok feloldására törekednek: (i) közösségi érdek versus magánérdek; (ii) moralitás versus profitszerzés; (iii) szükséglet-visszafogás versus szükséglet-kielégítés; (iv) kooperáció versus verseny; (v) pihenés versus munkavégzés. Ezeknek az ellentétes értékeknek az összebékítése, egyensúlyba hozása a feladat.

A konfucianista felfogás szerint a gazdasági cselekvést nem vezetheti pusztán az önérdék: a vállalkozóknak hozzá kell járulniuk a közjavak előállításához is. A profitszerzés nem lehet a vállalkozás egyedüli vezérelve. Mivel a profit a társadalomtól származik, ezért a vállalkozóknak társadalmilag felelősen kell viselkedniük.

Makroökonómiai szinten a társadalmi harmóniát kívánják biztosítani, ami az alábbi yin–yang párok egyensúlyba hozását kívánja meg: (i) szegények versus gazdagok; (ii) munka versus tőke; (iii) állami szektor versus magánszektor; (iv) tervezés versus piac; (v) stagnáció versus növekedés; (vi) foglalkoztatottság versus árstabilitás.

Az állami és a magánszektor közötti harmónia azért fontos, mert míg az állami szektor a közjavak előállítója, addig a magánszektor a gazdasági hatékonyság biztosítója. Hasonló a szerepe a gazdasági tervezés és a piac harmóniájának (Li-The Sun 1986, Bouckaert & Zsolnai 2011)

Az 1. táblázat összefoglalóan mutatja a világvallások gazdasági koncepcióinak lényegét.

A világvallások gazdasági koncepciói

	alapértékek	gazdasági megoldások
judaizmus	„nem ártani”, a szegények segítése	adózás humanitárius célokra, profitszerzési korlátok
katolicizmus	szeretet, igazságosság	egyéni kiválóság, a vállalkozások társadalmi felelőssége, az állam morális feladatai
iszlám	Allah akaratának való alávetés, a saria előírásainak követése	a kamatszedés tilalma, a gazdagság újraelosztása adókon keresztül, tartózkodás bizonyos termékek és szolgáltatások igénybevételétől

hinduizmus	nem-duális tudatosság, mások érdektelen szolgálata	munkalehetőség és tisztességes megélhetés mindenkinek, közösségi alapú vállalkozások
buddhizmus	egyszerűség, erőszakmentesség	redukált fogyasztás, helyi erőforrások használata, ökológiai megőrzés
konfucianizmus	az egyén belső egyensúlya, társadalmi harmónia	a yin és a yang erők összjátéka mikro és makro szinten

Posztmaterialista gazdasági irányok

Ha meg akar felelni az antropocén korszak kihívásainak, akkor az ökomianak felül kell vizsgálnia leegyszerűsítő antropológiai előfeltevéseit, és el kell távolodnia radikális materialista értékorientációjától. Egy tágasabb, holisztikus emberfelfogásra van szükség a gazdasági modellekben, amelyek tekintetbe veszik az emberek anyagi, pszichológiai és spirituális igényeit, és elismerik a természeti létezők önértékűségét, valamint a jövő generációk érdekeit. A materializmust meghaladó, tágasabb horizontú, posztmaterialista ökonómia kialakítására több, egymást erősítő irány mutatkozik (Zsolnai 2022).

Az ökonómia mint a „megélhetés” tudománya

A Columbia Egyetem magyar származású gazdasági antropológia professzora, Polányi Károly kidolgozott egy olyan „szubsztantív” gazdasági szemléletet, amelyben a gazdasági tevékenységek általános célja nem a nyereségtermelés és az anyagi gazdagság felhalmozása, hanem az emberek megélhetésének („livelihood”) biztosítása egy adott természeti környezetben és társadalmi közösségben. Egy posztmaterialista ökonómia az emberi megélhetés tudományává válhat, ahol a gazdasági cselekvések, intézmények és politikák értéke azon mérődik le, hogy azok miként szolgálják az emberek ökológiailag fenntartható jól-létét („sustainable well-being”).

Az emberi létezés teljes spektruma

Az ökonómia materialista, önérdék-követő, hasznosság-maximáló „Homo Oeconomicus” modelljét fel kell váltani egy teljesebb és tágasabb emberfelfogással, amely átfogja az emberi létezés teljes spektrumát, beleértve a szeretetet, a törődés, a barátság, az összekapcsoltság, az értelemkeresés, és az önmegvalósítás törekvéseit (Kaufman 2020).

A „Homo Spiritualis” (a spirituális ember) elsődleges jellemzői nem a hasznossági preferenciák és a profit-maximalizálás, hanem a többi létezővel való összekapcsoltság érzése és tudata. Az „én” és a „mások” alapvető összetartozása és együttlétezése nem redukálható semmilyen csoportérdekre vagy közösségi jóléti függvényre. Az emberek és más létezők a Lét szintjén vannak elválaszthatatlanul összekapcsolódva, és ez megelőz minden, a világban való cselekvést és tevékenykedést. A spirituális önértelmezés lehetőséget ad arra, hogy az egyetemes szeretet és az együttérzés határozza meg a létezésünk célját és értelmét. A spiritualitás képes transzformálni a materialista „ego”-t egy felelős és együttérző „én”-né (Bouackaert & Zsolnai 2011).

A teljes gazdasági rendszer

A gazdasági rendszer egésze

A hagyományos ökonómia rendszerint csak a társadalom monetizált tevékenységei iránt érdeklődik. Pedig a gazdasági rendszer sokkal több és nagyobb, mint a pénzben megjelenő gazdasági tevékenységek együttese. A társadalom nem-pénzesített tevékenységei (a háztartásokban végzett ingyenes munka, a kölcsönös segítségnyújtás stb.) és a természet felmérhetetlen jelentőségű élet-segítő szolgáltatásai mind részei a gazdaság értékteremtő folyamatainak (2. ábra).

Az ökonómiának el kell kerülnie a „pars pro toto” hibáját, azt, hogy az egész gazdasági rendszer helyett annak csak a monetizált részére koncentrál. A rendszerelméletből tudjuk, hogy

az egész helyett a részre optimalizált modellek veszélyeztetik a teljes rendszer biztonságát és fejlődését.

A természeti létezők önértékűsége

A hagyományos ökonómia a természeti létezőket kizárólag a hasznosság szempontjából értékeli, és hasznosságukat pénzületi kalkulációk alapján méri. A természeti létezők értéke azonban nem határozható meg kizárólag az emberek számára való hasznosság alapján. A pénzben kifejezett ár számos esetben félrevezető, mert a valós ökológiai érték töredékét fejezi csak ki. Az árak alapján meghozott gazdasági döntések pedig a legtöbb esetben rombolják az ökológiai rendszerek fennmaradási esélyeit és nem szolgálják sem a jelenbeni, sem pedig a jövő generációk érdekeit.

Ferenc pápa az „Áldott légy” kezdetű enciklikájában sürgeti a természeti létezők önértékiségének az elismerését és hogy kifejezzük a szeretetünket irántuk. „Minden élő szervezet önmagában jó és csodálatra méltó, mivel isten teremtménye, ugyanez érvényes arra, amikor élő szervezetek egy meghatározott térben, rendszerként harmonikusan együttműködnek.” (Ferenc pápa 2015, 85.)

A természeti létezők önértékiségének az elismerése maga után vonja, hogy a gazdasági alokációs döntéseknek nincs egyszerű, algoritmikus megoldása. A természeti, a társadalmi és a gazdasági értékek sok esetben összemérhetetlenek, és ezért esetről-esetre egyedi, többszemponτος, bölcsesség alapú döntéseket igényelnek.

Mértékletesség

A fejlett nyugati gazdaságok „ökológiai lábnyom” adatai drámaian mutatják, hogy a természeti erőforrások és terek használata esetükben nagyságrendekkel meghaladja a számukra rendelkezésre álló méltányos „ökológiai részesedést”.

Herman Daly (2008) figyelmeztet, hogy az erőforrás-hatékonyosság növelése önmagában nem megoldás az ökológiai túlhasználtra, mert az – minden más tényező változatlansága esetén – nagyobb kínálatot, alacsonyabb árakat és növekvő fogyasztást indukál. Korunk fő feladata az öko-mértékletesség megvalósítása, hogy csökkentjük a gazdaság léptékét az ökoszisztémákhoz képest, és megfékezzük azt a gazdaságtalan növekedést („uneconomic growth”), amely jobban növeli a társadalmi költségeket, mint a hasznokat, következésképp szegényebbé, nem pedig gazdagabbá tesz bennünket.

Teret kell adnunk az „elégesség” logikájának. A mértékletesség megvalósítása kisebb léptékű, lokálisan adaptív, kulturálisan sokféle gazdasági szerveződési formákat igényel, amelyek a szubsztantív gazdálkodást részesítik előnyben.

Az etikai koordináció szerepe

Kornai János (1990) feltárta, hogy négy koordinációs mechanizmus játszik szerepet a gazdasági rendszerek működésében: a piaci koordináció, a bürokratikus koordináció, az etikai koordináció, és az agresszív koordináció. Ezek a mechanizmusok összekapcsolódnak egymással, de nem feltétlenül működnek „békes egymás mellett élés”-ben. A piaci koordináció sok esetben kiszorítja az etikai koordinációt, lerontva vagy megsemmisítve a szereplők etikai motivációját (Frey 1997). Lehetségesek azonban olyan intézményi megoldások, amelyek révén az etikai és a piaci koordináció egymást erősíti és így pozitív hatásaik kombinálódnak (Bowles 2016).

Az emberek belső motivációjának megerősítése

A Richard Ryan és Edward Deci (2017) által megalkotott „self-determination theory” bizonyította, hogy az emberek autonóm, a külső befolyástól mentes tevékenysége rendkívüli eredményekre vezet. A kutatások széles körben igazolták az emberek belső, etikai motiváción alapuló, szabad tevékenységeinek üdvös hatásait a munkahelyen és a társadalmi élet számos területén, beleértve a kreativitást, mentális egészséget és a proszociális viselkedést. Ha a gazdasági szervezetek teret adnak a szabadságnak és az autonómiának, akkor az emberek szárnyra kapnak és csodákra képesek, ami megmutatkozik az értékteremtés anyagi és nem anyagi eredményeiben is (a termelékenység növekedése, a minőség javulása, a „team spirit” erősödése). Ahogy Berzsenyi Dániel fogalmazta: „lélek, és szabad nép tesz csuda dolgokat”.

Az érték és a jól-lét holisztikus felfogása

A hagyományos közgazdaságtan a gazdasági értéket és a jól-létet egydimenziós, pénzügyi terminusokban határozza meg. A gazdasági értéket és a humán jól-létet a piaci árak segítségével mérik. A fő probléma ezzel a megközelítéssel az, hogy kardinális értékek és a jól-lét fontos aspektusai (például ökológiai, esztétikai, etikai és spirituális) nehezen vagy egyáltalán nem fordíthatók le a pénzügyi kalkulusba.

A posztmaterialista ökonómia mindenképp többdimenziós, holisztikus megközelítést igényel, amelyben a pénzbeni és nem-pénzbeni tényezők egyaránt szerepet kapnak. Ezek a tényezők nem aggregálhatók egyetlen mértékké, hanem jobb, ha megmaradnak a maguk vektor-természetében. Ha „ x ” egy objektum vagy folyamat, akkor „ x ” teljes értéke egy vektorral írható le, amelyben $V(x) = [F(x), S(x), E(x)]$, ahol $F()$, $S()$, és $E()$ rendre pénzügyi, társadalmi és ökológiai értékfüggvények. Az ilyen típusú értékvektorokkal való műveletek végzése nem egyszerű, de a többszemponatos döntési módszertanok lehetőséget adnak a kezelésükre.

A jól-lét szintén többdimenziós kategória. Arisztotelész „eudaimonia” fogalmára vezethető vissza, amelynek mai fordítása kiteljesedés, boldogság, fejlődés („flourishing”). Ez magába foglalja az emberi élet fizikai, mentális és spirituális minőségét, az igazságos és méltányos társadalmi viszonyokat, a békés és támogató közösségeket, valamint a természeti környezet fenntartható működését (Shrivastava and Zsolnai 2022). A jól-lét kielégíthetően nem ragadható meg az egyfőre jutó GDP összegével, hanem csak alternatív mutatószámok együttesével (például Gross National Happiness Index, Genuine Progress Indicator, Human Development Index) jellemezhető.

Összegzés

A materialista gazdasági modellek nem képesek valódi, fenntartható jólétet biztosítani az összes érintett számára, mivel eltekintenek az emberek nemanyagig szükségleteitől és pusztán a külsődleges, pénzbéli motivációra építenek. A gazdasági cselekvéseket kizárólag pénzügyi alapokra helyezve a materialista modellek nem szolgálják a teljes emberi jólétet, és ökológiailag pusztító, valamint a jövő generációk érdekeit tekintve nem vevő viselkedéseket támogatnak.

A spiritualitást is magukban foglaló, posztmaterialista gazdasági modellek képesek az emberek belső, etikai motivációjának a felébresztésére, és többdimenziós, a közjóra tekintettel levő sikerkritériumok alkalmazására. Ezekben a modellekben a profit és a növekedés már nem végső célok, hanem a társadalmi, gazdasági és ökológiai célok szélesebb halmazának az elemei. Hasonlóképpen, a költség-haszon elemzés nem az egyedüli eszköz a gazdasági cselekvések racionalitásának a megítélésére, hanem egy holisztikus, tágabb eszközrendszer része (Bouckaert & Zsolnai 2012).

Hivatkozások

- Bouckaert, L. & Zsolnai, L. (Szerk.) (2011): *The Palgrave Handbook of Spirituality and Business*. London, Palgrave – Macmillan.
- Bowles, S. (2016): *The Moral Economy: Why Good Incentives Are No Substitute for Good Citizens*. New Haven, Yale University Press.
- Daly, H. (2008): Frugality First. In: Bouckaert, L., Opdebeeck, H. and Zsolnai, L. (Szerk.): *Frugality: Rebalancing Material and Spiritual Values in Economic Life*. Oxford, Peter Lang Publishing, 207–226.
- European SPES Institute (2023): <http://eurospes.org/> (letöltve: 2025. március 27.)
- Ferenc pápa (2015): *Áldott légy (Laudato si') kezdetű enciklikája*. Budapest, Szent István Társulat.
- Frey, B. (1997): *Not Just for the Money*. Cheltenham, Edward Elgar.
- Kaufman, S.B. (2020): *Transcend. The New Science of Self-Actualization*. New York, Penguin.
- Kornai, J. (1990): The Affinity between Ownership Forms and Coordination Mechanisms. The Common Experience of Reform in Socialist Countries. In *Journal of Economic Perspectives* 4(3): 131–147.
- Kumaria, P. (2003): Nature and Man: Gandhian Concept of Deep Ecology. In *Anasakti* 2003. Vol. 2.
- Li-the, S (1986): Confucianism and the Economic Order of Taiwan. In *International Journal of Social Economics* 1986. No. 6.

- Polanyi, K. (1977): *The Livelihood of Man*. New York, Academic Press.
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2017): *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. New York, Guilford Publishing.
- Schumacher, E. F. (1973): *Small is beautiful*. London, Abacus.
- Shrivastava, P. & Zsolnai, L. (2022): Wellbeing-Oriented Organizations: Connecting Human Flourishing with Ecological Regeneration. In *Business Ethics, the Environment, and Responsibility* XXXI. évf. (2022. február) 2. sz. 386–397.
- Steffen, W. et. al. (2018): Trajectories of the Earth System in the Anthropocene. In *Proc Natl Acad Sci U S A*. CXV. évf. 33. sz. 8252–8259.
- Tamari, M. (1987): *With All Your Possessions: Jewish Ethics and Economic Life*. New York, The Free Press.
- Zsolnai, L. (2022): Spirituality and Economics. In *Journal for the Study of Spirituality* XII. évf. 2. sz. 131–145.

VÁSÁRHELYI LAJOS

AZ ÓRAIDŐ ÉS A NAPTÁRI DATÁLÁS ELTERJEDÉSE AZ ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

Az új típusú kronometrikus időszemlélet kezdetei

A MECHANIKUS ÓRÁK elterjedésével az időmérés fokozatosan elszakadt a szimbolikus kozmológiai, asztrológiai háttértől, ami párhuzamosan történt az időfogalom deszakralizációjával és a korábban szférikusnak és geocentrikusnak képzelt égbolt végtelenbe történő kinyílásával. A felvilágosodás előestéjén, a 17–18. század fordulóján eszmei és gyakorlatias értelemben egyaránt készen állt a tisztán mennyiségi jellegű, mechanikus és lineáris időfogalom. A késő középkori, kora újkori mechanikus (kerek) órák technológiai újítása abban állt, hogy a súlyok vagy rugók által mozgásba hozott szerkezet egy gát vagy zár alkatrészrel rendszeres és egyenlő időközökben újra nyugalmi helyzetbe került. Így a korábban használatos napórákkal szemben, melyek (a nappali órákban, felhőtlen időben) megszakítatlanul és hangtalanul működtek, egy, a természeti folyamatoktól idegen és absztrakt új, ritmikus taktus keletkezett. Ezzel megszűnt az idő kizárólagos viszonyíthatósága a kozmikus, asztronómiai, élettani és ökológiai folyamatokkal (óriási és új típusú absztrakt fenomenológiai lökést adva a történelemnek). A mechanikus óra megtörte a természet monopóliumát az idő jelzése és viszonyítása kapcsán és ettől fogva egy konkrét esemény időbeli meghatározása más eseményektől függetlenül (eltekintve valamely abszolútnak tekintett eseményszerű viszonyítási pont, azaz időbeli origó meghatározásának a kérdésétől) tisztán matematikai módon is megtörténhetett. A kerek vagy mechanikus óra egyszerre vált egy új típusú időtudat szimbólumává, de egyszerűsödésének okává és katalizátorává is.¹ A kora újkorban azonban ez az új típusú kronometrikus időszemlélet még nem játszott döntő szerepet a hétköznapokban. A templomi toronyórákkal rendelkező monostorok közösségi liturgikus életében viszont hamar meghatározóvá vált a reggeli ébresztő, az imádságok és az étkezési időpontok pontos kijelölése kapcsán.

A 18. század végéig általában jellemző, hogy a fontosabb óraszerkezeti fejlesztések döntő hányadát csillagász polihisztorok hozták létre, ilyen volt például Galilei ingaórája vagy Huygens ciklois-alapú felhúzható órarendszere. A 16. századi fejlesztések esetében megfigyelhető, hogy elválik egymástól az asztronómiai és az asztrológiai világlátás, az újítások zöme a földi időmérés pon-

¹ A kerek óra elterjedésének korai újkori kultúrtörténeti, időtudati relevanciáiról lásd bővebben: Peter Borscheid: *Das Tempo-Virus. Eine Kulturgeschichte der Beschleunigung*. 2004, Campus Verlag, 30.

tosítását szolgálja, az égbolti bolygósféra ciklusok – a Zodiákus, a Jupiter, a Szaturnusz stb. helyzete –, mint a középkori toronyórák számos kiemelkedő példája esetében, már nem jelennek meg az órák számlapján. A 17. században a pontos óra megépítésének a problémájára úgy tekintettek, mint egy olyan eszköz megalkotásának a lehetőségére, amely lehetővé teszi a földrajzi hosszúság meghatározását egy hajó fedélzetén. Huygens már a kutatásai kezdetén ezt a célt tűzte ki maga elé.² Galilei halála előtt egy évvel kezd el dolgozni az órákban alkalmazható ingák mozgására vonatkozó geometriai bizonyításokkal, megvalósíthatatlan tervrajzai Leopold Medici közreműködésével kerülnek Christian Huygenshez. Mindezek nyomán, saját feljegyzései szerint, az 1657. január 12-e előtti napokban találja meg a konstrukció titkát. Találmányát, a benne lévő korrekciós lemez alakja nyomán cikloidális ingának, másképpen huygenszi pontosított ingaórának is nevezik. (Június 16-án kapja meg a szabadalmat a Holland Egyesült tartományoktól.)³ Az angol órákészítő mester John Harrison 1764-ben bebizonyította, hogy egy pontosan működő óra segítségével egy hajó helyzete rendkívül pontosan behatárolható. Már hosszú ideje foglalkoztatta a Royal Navy vezetését, hogy miképp lehetne a változó hőmérséklet, nedvesség és légnyomás tengeri körülményei között is hosszú ideig pontosan működő óraszerkezetet építeni. John Harrison terveit először 1730-ban tárta fel Edmund Halleynek, a királyi asztronómusok vezetőjének. A Brit Birodalom kronopolitikáját átütő mértékben felerősítő felfedezés végül is, Halley közvetítésével, George Graham óráépítő mester munkája nyomán vált működő szerkezetté. Mindezen felfedezések eredményeit az angol király törvénybe is rögzítette.⁴ A British Nautical Almanach 1767-től használja a greenwichi délkörön (meridiánon) alapuló világtérképeket, leginkább a Greenwichben működő obszervatórium adatainak, eredményeinek a pontossága miatt. Az 1884-es Nemzetközi Meridián Konferencia világszintű közmegegyezéssel ismeri majd el a greenwichi 0. hosszúsági kört.

Az óraidő és a naptári datálás elterjedése az újkori Magyarországon

A magyarországi órahasználat késő középkori elterjedéséről a források szűkössége miatt csak mozaikszerű képet nyerhetünk. Elbeszélő forrásaink nem tesznek említést az óráról, de még a napi időről sem, az oklevelekben nagyrítkán felbukkanó esetleges említések mellett a potenciális órahasználatnak tekinthe-

² Simon Gindikin: *Történetek fizikusokról és matematikusokról*. Budapest, 2012, Typotex, 188.

³ Uo.

⁴ Hosszúsági Törvény, Longitude Act. Más néven III. György 5. törvénye. (Act. 5. George III.)

tő városok számadáskönyveiből nyerhetünk viszonylag bővebben adatokat. Valószínűleg a 14. század utolsó harmadában készült a legkorábbi magyarországi toronyóra, melyet egy 1386 és 1389 közötti évekből származó beszercebányai számadástöredék említ. A 15. században órát állíttatott magának Pozsony, Bártfa, Sopron, Kassa és Nagyszében polgársága.⁵ 1512-ben említik a selmeci városháza toronyóráját, 1514-ben a brassói Fekete-templom óráját. Toronyórát állíttat, székesegyháza dicsőségére, az esztergomi érsek, a váradi és az egri püspök is.⁶

Magyarországon az emberek a 16–17. században még leginkább a természeti folyamatok ciklusaihoz és a kollektív emlékezet mitikusá avanzsált dátumaihoz, eseményeihez viszonyították időbeli jelenlétüket. Írásos dokumentumok híján csak halandó tanúk pontatlan emlékezetére támaszkodhattak életkoruk meghatározásában. Idevonatkozó adatokat leginkább a különböző bűnvádi eljárások tanúvallomásaiból nyerhetünk.⁷ Ezek szinte mindig a hozzávetőleges életkor meghatározását adták: körülbelül ennyi vagy annyi éves az illető. A periratok anyagában gyakran találkozhatunk magukat 100–110 évesnek valló emberekkel. A társadalom alsó rétegei az armális kisnemesek szintjéig bezárólag jórészt pusztán a szóbeli áthagyományozásban éltek, s eszerint minél öregebb volt valaki, annál nagyobb tekintélyre számíthatott. A mai szokásokkal szöges ellentétben az emberek sokkal inkább öregítették magukat (ez alól csak az asszonyok jelentettek bizonyos életszakaszaikban némiképp kivételt). A férfiak igyekeztek magukat bibliai életkorúnak feltüntetni. A parasztok és kisnemesek emlékezetében a régi események általában nem kötődtek pontos évszámokhoz, többnyire háborúk, járványok vagy természeti csapások alapján határozták meg a régi időpontokat. És mivel emlékezetük mérföldkövei nem kapcsolódtak konkrét dátumokhoz, azt sem tudták pontosan megmondani, hogy hány évesnek kell mutatkozniuk ahhoz, hogy a bírák előtt a régmúlt eseményeiről tanúként hitelt érdemlően nyilatkozhassanak. A megvallott matuzsálemi életkorok tehát szavaik túlbiztosítását szolgálták. Hétköznapi írásbeliség nem lévén, gyakran előfordult, hogy az előző nemzedékek által szóban áthagyományozódott régmúlt emlékeket, egyfajta balladai, álomszerű időérzékelésben a saját életeseményeiknek vélték.

Nemcsak a régmúlt kontúrjai voltak elmosódottabbak a 16–18. századi Magyarországon, hanem az adott esztendőn belül is bizonytalanabban határozták

⁵ 1450-re az óraidő szerkezetekkel ellátott toronyórák Európa több, mint 50 városában vannak dokumentáltan bizonyíthatóan jelen. Ld. Gerhard Dohrn-van Rossum: *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitrechnung*. Wien, 1992, 155.

⁶ Csukovits Enikő: Órahasználat a középkori Magyarországon. In *Történelmi Szemle*. XXXIV. évf. (1992) 3–4. sz. 153.

⁷ A korabeli álomszerű, balladai időérzékelésről lásd bővebben: Tóth István György: Harangkongás és óra-kegyesség. In *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk. Zimányi Vera. Budapest, 1994, MTA TI, 115.

meg az időt. A 16. században még középkori szokás szerint az egyház nyelvén datálták az időpontokat (pl. Keresztelő Szent János fejevételének ünnepe utáni első kedden), a 17. századra már a hónap és a nap szerinti dátumozás vált általánossá. Ez azonban sokaknak gondot okozott, vagy egy magánlevél céljára többnyire feleslegesnek tartották, hogy ennek pontosan utánanézzenek egy kalendáriumban. Mária Terézia uralkodása alatt, 1750-es keltezésű pátense nyomán, az anyakönyvi kivonatok kötelező keresztlevéli iktatása a születési dátummal, valamint a templomi toronyórák fokozatos elterjedése, a vidéki, paraszti társadalom lebegő, természeti idejét, a személyes életkorok és a pontos óraidő ismeretének a tekintetében egyre inkább egy racionalizált, lineáris időszemlélet keretrendszerében rögzítette. A kalendáriumhasználat tekintetében a ciklikus keresztény évkör helyére fokozatosan a modern hónapnevekkel datáló naptári időkezelés kerül.⁸

A kalendáriumi idő középkori számítási módja legtovább a földművesek fejében maradt használatban. Figyelemreméltó, hogy noha a reformátusok a szenteket általában nem tisztelték és búcsúikra sem jártak, mégis a naptári időt a katolikus többség egyházi ünnepei szerint számították. A különböző bűnvádi eljárások jegyzőkönyveinek tanúsítványai szerint kisebb részben még a mezőgazdasági munkák, a különböző kultúrnövények érése, aratása, egyszóval a fauna természeti ritmusa szerint adtak időmeghatározást. A parasztok és a paraszti sorban élő (armalista) kisnemesek időképe a napok és a hónapok meghatározása tekintetében sem tért el számottevően egymástól, viszont nagy mértékben különbözött a 20. század emberétől.

Az órahasználattal kapcsolatban elmondható, hogy a 18. század végi társadalom valamennyi szegmentuma már szinte egyformán ismerte az óraidőt. A főurak között már a 17. századtól általánosan elterjedté vált az (asztali-, zseb- és nyakbavaló) óra használata, sőt a főrendűek váraikban saját órasmestereket alkalmaztak. Az alacsonyabb rangúak (akár analfabéták) pedig a toronyórákról olvashatták le a pontos időt. A főrendiek levelezéseiben már gyakran találkozhatunk a pontosabb, kronometrikus időmeghatározásokkal („nyolc órakor”, „kilenc órakor” stb.). Percmutató a korabeli órákon nem lévén, a percet – vagy ahogy akkoriban inkább mondani szokták: a „minutát” – még nem használták. E korból már ismerünk példát az óraidővel szinkronizált, összehangolt hadmozgásra. Kemény János, a későbbi erdélyi fejedelem teszi ezt 1644 nyarán hadvezérével, az udvarhelyszéki vicekapitánnyal: „haggyék pedig egyben igazí-

⁸ Mária Terézia 1756. jan. 22-ei rendelete utasítja a Helytartótanácsot a kiadandó naptárak tematikai cenzúrájára. A hatósági ellenőrzés azonban ebben az esetben általában nem volt szigorú és következetes, így a babonásnak vagy idejétmúltnak minősített passzusokat általában nem szerkesztették ki a nyomdászok, és a népi kalendáriumok, az ún. csízók is változatlan formában maradhattak fenn tulajdonképpen a 19. század végéig. Ld. Borsa Gedeon: A magyar csízó kialakulásának története. In *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1974–1975, 265–347.

tott órát Dániel Jánosnál, én mást vivék magammal ily ordinanciával: hogy hat órákor ereszkednék le és mutatná ki' magát az erdőből.”⁹

A hazai főnemesség napi időbeosztása jelentősen megváltozott a 18. század elejére. Korábban a természetes fényhez igazodott a nappali időbeosztásuk: a 17. században a császárvárosban, Bécsben még a korai, tíz órai ebéd és az esti hatórás vacsora dívott, az országgyűlések ülésein pedig általában reggel hétre ültek össze a nemes urak, vagyis együtt keltek a nappal és vele tértek nyugovóra. A főúri, nemesi életritmus a 18. század folyamán a „francia módi” hatásaként fokozatosan elszakadt a természetihez igazodó, jobbára még archaikus és rurális időszemlélettől. A birtokos nemeseknek általában volt zsebórájuk, ők tehát tudták egyénileg mérni az időt, így a kronometrikus pontosság nagyobb szerepet kapott az életükben, napi időbeosztásukban, mint a parasztokéban. Utóbbiak az időmérés hagyományos módját alkalmazták, a nap járása, az állatok behajtása, a harangozás és az étkezések szerint osztották szakaszokra a napot.

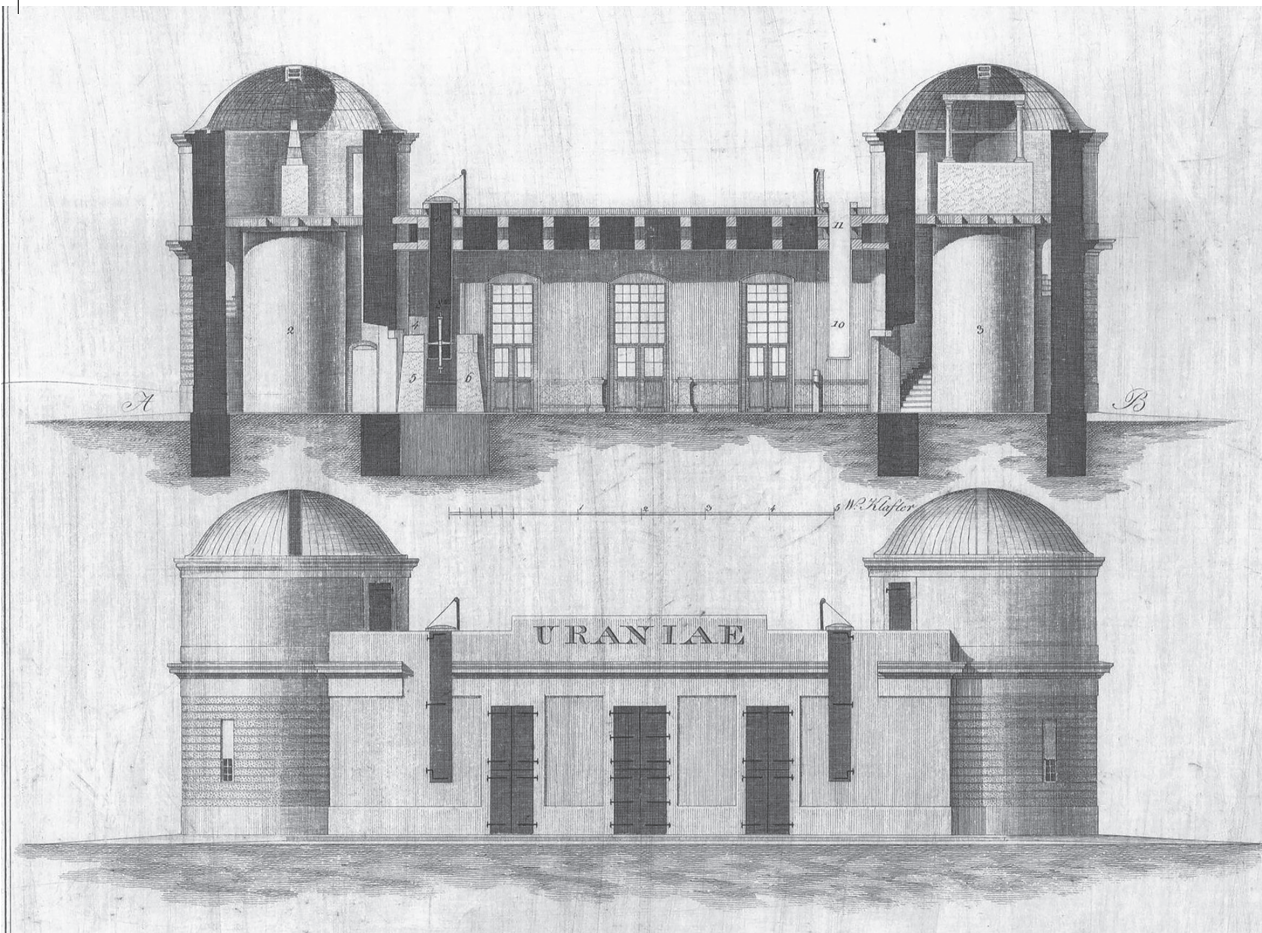
Újkori időtudat és állami kronopolitika

Az új kalendáriumi időszámítási rendszerek, a helyi idő standardok bevezetése, a helyi központi déli óraidő mérése és az ehhez kapcsolódó országos jeltozábbítási rendszerek kialakítása, általában véve az állami szintű kronopolitika megjelenése, láncreakciószerűen terjedt szét a korabeli Európában. Országokként sorra vehetőek a helyi pontos óraidő jeladóivá váló királyi-egyetemi csillagvizsgálók megalapításainak időpontjai és ezzel egybehangzóan az is érdekes lehet, hogy ezek létezésük korai fázisában miképp kapcsolódtak egy nagyobb, akár európai szintű keretrendszerhez. Az első, az *Uranienburg* 1576-ban épült Dániában, Hven szigetén II. Frigyes dán király jóvoltából (gyakorlatilag legfőképp Tycho de Brahe asztronómiai kutatásai, ún. „csillagkatalógusa” számára). A további alapítások időrendben: Párizsban 1670-ben XIV. Lajos, Londonban 1675-ben II. Károly, Bécsben 1753–55-ben Mária Terézia, Budán 1815-ben József Nádor regnálása, illetve fősege alatt történtek.¹⁰ Ezzel párhuzamosan a helyi szabványidők bevezetésének (német nyelvterületeken: *Normalzeit*) pontos időpontja is tanulságul szolgálhat az egyes európai régiók kronopolitikája tekintetében. Az első központosított országon belüli időszabvány a francia forradalom terméke, 1794. július 1-től érvényes az egész ország területén.¹¹

⁹ Tóth István György: Harangkongás és óraketyegés. In *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk. Zimányi Vera. Budapest, 1994, MTA TI. 125.

¹⁰ Ld. Vargha Domokosné: Királyi obszervatóriumok. In *Élet és Tudomány*. XLVIII. évf. (1993) 22. sz. 691.

¹¹ Mindennek előzményeként a francia forradalom jakobinus diktatúrája a múlttal szembeni lázadást és az új korszak fensőbbségét a középkori „ancient regime”-mel szemben, egészen a keresztény idő-paradigma elvetéséig fokozza, beleértve annak időszámítási rendszerét is. Az új időszámítás kezdete 1792. szeptember 22-e, a köztársaság kikiáltása.

A csillagda, az Uraniae tervrajza (Franz Hüppmann, 1813).

Az egyenletes járású mechanikus órák időjelzése eltért a szezonális változást mutató valódi Nap-időtől. Ezt a különbséget később a középnap (és a középídő) bevezetésével szüntették meg. A középnap felső delelésének időpontját („középdél”) Jacques André Mallet matematikus-asztronómus 1780-ban kezdte jelezni a genfi obszervatóriumban különleges harangütésekkel. Hazánkban Tittel Pál jeles pap-csillagász 1830. március 6-ai beadványában javasolta az Egyetemi tanácsnak Buda és Pest időmérésének rendezését.¹²

Az egyes európai régiók kronopolitikai csatlakozásrendszerének a tekintetében Bécs térségi jelentősége nyilvánvaló. Az óraidő és a naptári datálás elterjedése az újkori Magyarországon is számos vonatkozásban ausztriai mintára történik. Az ausztriai óraidő központja már Mária Terézia uralkodása óta (1755) a bécsi egyetemi obszervatórium, míg Pest-Budán, a rendszeres óraidő-jelzéseket a Tittel Pál által alapított csillagda kezdi el 1830-ban, a Gellért-hegyen lévő egyetemi obszervatóriumból történő déli jeladással. Ettől fogva, mintegy két

¹² Ld. Tittel Pál indítványa az Egyetemi Tanácshoz az egységes időszolgáltatás bevezetéséről. In Vargha Domokosné-Kanyó Sándor: *Tittel Pál élete és működése*. Budapest, 1988, Akadémiai, 114.

évtizedig, a mechanikus órák járását e központi jelhez igazították a fővárosban. „Az Universitas Kormányja határozata alapján, a Szent Gellért hegyi csillagvizsgáló toronyban egy harangot helyeznek el, amely naponként közép délben (meridies medius) jelt ad, mely szerint Budán és Pesten valamennyi toronyóra, álló, függő és zsebóra járását összhangba lehet hozni. A jeladás módja abban állt, hogy a Szent Gellért hegyi harangon közép délkor egy hangos ütés hangzott el, abban az időpontban, amikor a városi toronyóráknak tizenkettőt kellett mutatni és a déli harangozásnak kellett kezdődni. A toronyőrök figyelmének felkeltésére fél perccel korábban a Szent Gellért hegyi harangon néhány gyorsan egymás után következő ütés csendül fel, a középdéli jeladás előtt.”¹³

Az óraidő fogalmát a 19. század második felére általában már azokban a falvakban is ismerték, ahol toronyóra híján nem tudták mechanikusan mérni az idő múlását. Általában a szóbeli hagyományon és emlékezetben alapuló időkép fokozatosan átadta helyét az íráson és a visszakereshető feljegyzéseken alapuló fogalomrendszernek.

A vasúti közlekedés infrastruktúrájának fejlődése pedig mind elterjedtebbé tette a menetrendek használatát, és ezen keresztül egyre inkább hétköznapivá tette a pontos idő fogalmát. Az írástudás-olvasás az időfogalom átalakulásában elengedhetetlen, hosszú távon ható feltétel. A mechanikusan azonos hosszúságú szakaszokra osztott idő, az évekre, hónapokra, órákra vonatkozó „modern” szemlélet kialakulása az írástudás-olvasás elterjedésével függött össze.

Ahogy a lineáris időfelfogáson alapuló kronometrikus szemlélet áthatotta a 19. századi kulturális-szellemi közeget, úgy egyszersmind fokozatosan egyszerűsödött a használatban lévő nyelvi kifejezésmód időkezelése is, az összetett múlt idők mélységi tagoltsága szinte teljesen kiveszett a nyelviségből. Az óraidő elterjedésével egy új absztrakt és sematikus időtudati kánon válik mindennaposá, amely bizonyos értelemben fölöslegessé teszi a szubjektív időélmény nyelvi mélységi tagolását, az összetett múlt idejű nyelvi struktúrák használatát, hiszen az egyenes lefutású, lineáris időszemléletben könnyen meghatározhatóvá válik az egyes történések egymásutánisága.

E. P. Thompson szerint az órák társadalmi elterjedtségét kellő adatok híján nem tudjuk pontosan szemmel követni.¹⁴ Azonban bizonyosnak látszik, hogy a folyamatosan átalakuló, kapitalizálódó gazdaság munkaszerveződési változásaiban érintettek jelentették ennek az elterjedésnek a legfőbb felvevőpiaci csatornáit. Egyrészt mert maguk is a fokozódó munkafegyelem alanyaivá váltak, melyet a különböző munkafázisok időbeli összehangolását lehetővé tevő, egy-

¹³ Ld. Tittel Pál: *Rövid tudósítás a buda-pesti toronyórák regulázása végett adandó jelek idejéről 's módjáról, négy közhasznú tábla toldalékkal.* Buda, 1830.

¹⁴ Edward P. Thompson: Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In *Időben élni.* Szerk. Gellériné Lázár Mária. Budapest, 1990, Akadémiai, 60–117.

re pontosodó óra csak fokozott; másrészt mert ezzel párhuzamosan éppen az időmérő szerkezetek birtoklása vált társadalmi-hatalmi státuszszimbólummá. A fegyelmezett ipari kapitalizmus jól ismert vidékein a munkaidő-kimutatások, a munkafelügyelők, a besúgók, és a különböző büntetések háttérében mind élesebben ketyegett a „mindent elszámoló” óra. Ekkoriban végérvényessé válik a „saját idő” és a munkaadó idejének elválása, amennyiben a munkavégző már többé nem maga határozhatja meg munka- és életritmusát. Amikor a munkaidő pénzbeli értékekre korlátozódik, a munkaadónak optimálisan ki kell használnia munkásai idejét, hogy semmilyen idő ne vesszen kárba. A zsebórák általános elterjedésével a mért idő mindenkire nézve kötelezővé válik, megjelenik a mindennapi idő fogalma.

Ez az időfelhasználás optimalizálásában kifejeződő kényszer jellegében válik mindennapos sietséggé. A társadalmi etikett kiterjedt a „jó” és a „rossz” időbeosztásra. Az időmeghatározásra irányuló társadalmi követelmények az újkor szerveződő ipari államaiban (éppúgy a 19. század eleji Angliában, vagy e század végén Magyarországon) jóformán mindent áthatóvá váltak. Így hathatott az egyes ember időérzékelésére a lökészerűen növekvő társadalmi differenciálódás és integráció. Az emberek többségében kialakult egy szilárd és kikerülhetetlen idő-lelkiismeret. A belső hang, mely folyton-folyvást az időről kérdez, úgy jelenik meg, mint önnön természetünk sajátossága.

Az egységes „Világidő” és az időzónák megjelenése Magyarországon

1866-ban valósul meg az összeköttetés az óceánfenékre lefektetett távírókábel len keresztül Európa és az amerikai kontinens között. 1880-ra az összes kontinenst kábelvezetékek kapcsolják össze (az Antarktisz kivételével). „A helyi idők a globális idő átfogó keretének az elemeivé lettek, létrejött a szinte valóságidejű kommunikáció gyakorlata a különböző időzónákhoz kapcsolódó emberek között.”¹⁵ A távíró és később a telefon lehetővé tette a továbbított jelek és a közvetlen emberi hang átadásán keresztül az információ nagyobb távon történő hatékony mozgásának elválasztását az emberek fizikai mozgásától.

A pontos helyi idő meghatározását a nap helyzetének egzakt megadásával és az adatok továbbadásán keresztül az egyes lokalitások adatainak összevetésével a távíró (telegráf) tette lehetővé az 1850-es évektől. A vasúttársaságok, a helyi érdekű vasutak csak a szabványosított idő keretrendszerében (a helyi idők pontos összehangolásával) voltak képesek hiba nélküli menetrendeket előállítani. Nagy Britanniában a nagy nyugati Vasúttársaság kezdett el standardizált időmértéket

¹⁵ Nyíri Kristóf: Idő és kommunikáció. In *Világosság*. XLVIII. évf. (2007) 4. sz. 33.

A Gellért-hegyi citadella 1844-ben.

használni, 1840 novemberétől a társasághoz tartozó összes vasútállomás a londoni idő-meridiánhoz állította az óráját.

Az amerikai polgárháborút megelőző évtizedben még több mint 100 helyi időt, és több mint 50 különböző vasúti időmeghatározást használtak az Egyesült Államok területén. 1881-ben a brit időstandardizálási mintát¹⁶ követve az államok vasúttársaságai William F. Allent kérik fel az egységes időzóna-rendszer megalkotására. A szabványidő bevezetésére először 1853 augusztusában kerül sor New England államban, miután Rhode Islandnél súlyos vasúti balesetet idézett elő, hogy a közlekedésirányítók egyszerre két különböző helyi idővel kalkuláltak helytelenül. Végeredményben Allen javaslata Charles F. Dowd saratogai iskolaigazgató korábbi, 1869-es terveire támaszkodott. Ez utóbbi az államok területén négy időzónával számolt, egyenként 15–15 foknyi földrajzi szélességgel. Ezt a négyes felosztást átvéve Allen egy keleti, központi, hegyvidéki és egy csendes-óceáni zónával számol (melyet később kiegészít már az ország határait meghaladóan egy atlanti-kanadai zóna hozzáadásával). 1883. november 18-án történt a nagy központi óraállítás, az időmérő szerkezetek teljes össze-

¹⁶ 1880-ban a brit kormány rendeletére Nagy-Britannia egész területén a greenwichi középítő válik a viszonyítás alapjává, de a vasúti közlekedés összehangolására a greenwichi obszervatórium már 1852 novemberétől küld morze-jeleket a különböző vasúti csomópontokba. Ld. Charles F. Dowd: *A narrative of his services in originating and promoting the system of standard time which has been used in the United States of America and in Canada since 1883*. New York, Knickerbocker Press, 1930.

hangolása az Egyesült Államok egész területén, egyes zónák ezért átmenetileg visszaléptek az előző naptári nap 24 órájába, emiatt terjedt el a közbeszédben a „két delű nap” kifejezés. Ezzel a kaotikus helyi idők rendszeréből kikristályosodott az egész ország területére jellemző egységes idő. Az időzónák rendszerre 1918-ig, a kongresszusi törvényalkotásig (Standard Time Act) gyakorlati, kereskedelmi és kommunikációs előnyeivel folyamatosan olvasztotta magába azokat a közigazgatási lokalitásokat, melyek a szabványosításnak még évtizedekig ellenálltak – vagy éppen az 1883-as esztendő után kerültek az amerikai közigazgatás hatálya alá.

A brit és az amerikai idő-standardizálási minták tekinthetők az 1884-es washingtoni világidő-konferencia legfőbb előzményeinek. Az egyezményes koordinált világidő rendszerének az elfogadása a meridiánok és az alapkör (greenwichi délkör) nemzetközi szabványosításán alapult. Ausztria-Magyarországot ezen a konferencián, a korábbi japán nagykövet, Ignaz von Schaffer képviselte. A Magyar Királyság területén Baross Gábor rendeletével (1890. október 1.) a vasúti közlekedésben és a közéletben is életbe lépett az új egyezményes közép-európai zónaidő. „A közép-európai zónaidő hazánkban legközelebb áll a fiúmei időhöz, Budapesten 16 percet késik a helyi időhöz képest.”¹⁷

A technikai-civilizációs haladás káprázatában a kor erősen vonzódik a leleményesebbnél leleményesebb újításokhoz, találmányokhoz.¹⁸ Az órákról parolázó hírlapi kis „színesek” egyik kedvenc témája a tökéletes gép mítosza, a perpetuum mobile. Az „örök mozgony” és a soha meg nem álló óra képe összekapcsolódik. Sokan próbálkoznak feltalálni olyan készüléket, órát, amely önmagát felhúzza. A mozgás és az önmeghajtás mellett a harmadik misztikus attribútum: a pontosság. Ez jelentheti egy időmérő eszköz tulajdonságát, vagy pedig több dolog (funkció) összehangoltságát. Egy 1899-es hír egyszerre vonatkozik mindkettőre: „olyan óráról van szó, mely legkülönbözőbb pontok helyi idejét egyszerre mutatja” – a londoni Liverpool pályaudvaron multiplex villamos óra, időmérő központ felállításáról tudósít az újság. „Az óra szabályozza a nagy keleti vasút összes vonalain a 624 állomási órát. Ezek az órák egy áramkörön vannak, ezért járásuk teljesen (!) egyenlő. Ez az óriási óra-rendszer másfél év alatt mindössze 1/500 perccel tért el a helyes időtől. Az óra lapja mutatja továbbá az időeltérést a nagy vasúthálózat bármelyik pontján a másodpercek törtrészeiben is.”¹⁹ Láthatjuk, hogy a szinkronidejű pontosság elérésének természettudományos, technológiai feltétele a villamosság, mely Európában már szinte mindenütt elterjedt a 19. század végére. 1898 végén a Magyar Királyi

¹⁷ Heller Ágost: Egységes idő. In *Természettudományi Közlöny*. XXIII. évf. (1891) 259. sz. 139.

¹⁸ Az 1911-es Torinói Világkiállítás díjnyertes világórája például Mayr Gyula alkotása lett, mely egyszerre jelezte 64 világváros pontos idejét, az évszakokat, a dátumot, a hónapok és napok számát, valamint a holdfázisokat és a szökőéveket is. Ld. *Magyar Óráskor Szaklapja*. XIII. évf. (1911) 21. sz. 575.

¹⁹ In *Közérdek*. XI. évf. (1899) 11. sz. 29.

Kultuszminisztérium elfogadja egy berlini cég köztéri villamos órák felállítására vonatkozó pályázatát.²⁰ Ugyanebben az évben a berlini Szent György-tempomban már elektronika ingatja a harangokat. A pontos időmérés ugyanakkor lehetővé teszi a munkával kapcsolatos teljesítmény szabványainak a korra jellemző kialakulását, magyarán a személyre, a munkaerőre vonatkozó produktivitás követelményrendszerét.

A gazdasági irányítói ekkorra már nemzetgazdasági méretekben számolnak az általános órahasználatból adódó lehetőségekkel, „a nappal meghosszabbításaként” a nagy háború előestéjén, mind Angliában, mind a Német Császárságban a nyári időszámítás bevezetését tárgyalják. A pragmatikus cél: a takarékoság. Úgy vélik, az órák kezdetét előre állítva a világosságot és a nappalt jobban ki lehet használni, hiszen így a hivatalos munkaidő kezdete mindenütt egy órával korábbra tevődik.

A nyári időszámítás bevezetéséhez szükséges feltétel a meglévő órák közös átállítása egyazon szinkronizált mérték szerint, melyet aztán az állandóan szem előtt lévő köztéri órák tesznek igazán szemléletessé. Érdekes véletlen, hogy a magyar székesfőváros éppen a világháború előestéjén, az 1914. június 28-i szarajevói merénylet előtti héten gazdagodott újabb huszonkét köztéri elektromos órával, így már több mint száz köztéri óra figyelmeztette a budapesti lakosságot a pontos időre.

²⁰ Budapesten a Keleti, a Nyugati, a Józsefvárosi, a Felső-Kőbányai, a Rákosi és a Kelenföldi pályaudvarok között az órák szinkron idejű működését biztosító elektromos összeköttetést Kulicska Antal órasmester építi ki 1898-ban. Ld. Kulicska Antal nekrológja. In *Magyar Órások Szaklapja*. XII. évf. (1910) 17. sz. 393–394.

HALÁSZ PÉTER

„EZ A NYELVEM, MIT CSINÁLLYAK, MONDJÁTOK?”

A moldvai magyarok anyanyelvének sérülékenységéről

„Ez a nyelvem, mit csinállyak, mondjátok?

Ős apáink nélvit rútnak kapjátok?¹

Én nem adnám a világit, szeretem,

Akármi lesz, én holáig élvezem.”

(Az 50 esztendeje elhunyt Lakatos Demeterre
Szabófalva népköltőjére emlékezve²)

A MIKOR A MOLDVAI csángómagyarok anyanyelvéről, nyelvhasználatáról, nyelvoktatásáról, tájnyelvük kutatásáról van szó, nem mindig tudatosul bennünk, hogy milyen különös jelenségről, milyen törekeny, könnyen megsemmisülő, megsemmisíthető *tüneményről* beszélünk. Milyen meggondoltan és körültekintően kell hozzányúlnunk, tanítanunk, védenünk, őriznünk ezt a napjainkra sok helyen már csak emlékekben, sokszor töredékesen létező nyelvi jelenséget. Mint a kihalás szélére jutó élőlények, vagy a szakszerűtlenül feltárt régészeti, művészettörténeti leletek: egyetlen át nem gondolt mozdulattól, hibás, vagy a helyzet félreértéséből eredő kontárlépéstől egyik pillanattól a másikra elporladhat, visszafordíthatatlanul és jóvátehetetlenül elveszhet, elpusztulhat, örökre megsemmisülhet.

A magyarság Moldvában élő etnikai csoportja a Trianonban elszakított területeken élő magyarok többségéhez képest nemcsak kicsi, de rendkívül szétagolt is. Szinte minden település máskor, máshonnan és más körülmények között érkezett mai lakóhelyére és különlegesen nehéz sorsuk megakadályozta, hogy létrejöjjön az egységes identitáshoz szinte nélkülözhetetlen *tájnyelvi közösség*. Az általuk elhagyott Kárpát-medencében azóta bevezetett, kisebb-nagyobb nyelvújításokkal „karbantartott” magyar köznyelv – táji sajátosságait többé-kevésbé megőrizve – igyekezett lépést tartani a társadalom gazdasági, technikai, adminisztrációs változásaival. Eközben mindinkább egységesült, sőt „nagytájaink”, például a *bihari*, az erdélyi *mezőségi*, az *ormánsági*, a *szegedi*, a *palóc*, vagy a hangtanilag ugyan tagolt, de egyéb nyelvtani sajátosságait és szókincsét tekintve jellegzetes *székely* tájnyelv jól felismerhetően homogenizálódott. A 14–19. szá-

¹ Nélvit rútnak kapjátok: nyelvét csúfnak találjátok.

² Lakatos Demeter (1911–1974) szabófalvi népköltő, csak románnyelvű iskolába járhatott, a magyar anyanyelvén való írást autodidakta módon, faluja mezőségi jellegű tájnyelvéhez szokott fülével sajátította el, leírásukhoz pedig a román ortográfiát és a magyar helyesírást itt-ott megismerve, sokszor ötletszerűen összevegyítve használta.

zadban a Kárpát-medencéből, főleg Erdélyből Moldvába költözött – telepített, üldözött, menekült, bujdosott, olykor csalogatott, egyszóval *csángált* – magyarok a különböző, magukkal vitt nyelvjárásukkal éltek és élnek évszázadok óta, ami sokszor csak néhány hangban, szóban, kifejezésben, vagy hangsúlyban tér el a szomszéd falubeliektől, mégis inkább az elkülönülést és nem az összetartozást szolgálta.

– *Miben különböznek a nagypatakiak a forrófalviaktól?* – kérdeztem egyszer egy odaválási asszonytól.

– *Nem talál a beszédünk* – válaszolta –, *mi úgy mondjuk, hogy hús, ők mondják pecenye.* – *Egyéb?*

– *Egyéb különбözés ninc* – vonogatta a vállát.

A Kárpát-medencében maradt magyarok nyelve, ha különböző mértékben is, folyamatosan változott a kívülről érkező, vagy az egymásra gyakorolt hatások, az úgynevezett „belső fejlődés” következtében. A Moldvába került magyarok anyanyelve azonban csak a körülöttük és közöttük élő *románoktól* átvett *jövevényszavakkal* „tarthatott lépést” a mindennapi élet jelenségeinek, tárgyainak, fogalmainak gyarapodásával, vagy egyéb változásaival. Akiktől elsősorban római katolikus vallásukkal, valamint a néhány évszázada általánosan használt népnevükkel – *ungur*, illetve *oláh* – különböztették meg magukat és egymást, mégpedig *kölcsönösen!* Így aztán szinte természetes, hogy a Románvásár melletti Szabófalván és a Bákó városa melletti – teszem azt Diószénben, vagy Bogdánfalván – élő magyar emberek, ha valamilyen alkalomból, legtöbbször az árucseré különböző helyszínein összetalálkoztak, rendszerint románra váltották a beszédet, hiszen azt egységesen tanulták az iskolában, használták a katonaságnál, míg saját tájnyelvükön inkább a családjukkal, falustársaikkal, esetleg a közeli települések magyarjaival társalogtak. Részben tehát e téren is „középkori” volt nyelvi állapotuk, csakhogy a középkorban még nem kellett szembenézniük az újkori nacionalizmus erőszakos formáival.

A kényszerűen beszűkült lehetőségű „nyelvújítás” tehát ilyen módon, a Moldvában élő magyarok szűkebb, vagy tágabb szomszédságában élő népek (moldován, török, tatár, cigány stb.) nyelvéből vehette át a szükségessé vált, de saját szókincséből hiányzó szavakat. Ennek az átvételnek a mértéke azonban nem lehetett számottevő, amit észrevehetünk az ötven esztendeje elhunyt szabófalvi népköltő, Lakatos Demeter két kötetben összegyűjtött verseinek, meséinek és leveleinek szójegyzékéből, amely a szövegekben található idegen, vagy a magyar köznyelvhez szokott fül számára idegennek tűnő szavak jelentését értelmezi.³ Az 1280 szómagyarázatban mindössze 120, elsősorban a ro-

³ Lakatos Demeter: *Csángú országba I-II. Összegyűjtött versek, mesék és levelek.* Budapest, 2003, Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület.

mán, moldován tájnyelvből származó „jövevényt” kellett az olvasók számára megmagyarázni. A jegyzék szavainak 90%-a még a magyar nyelv ún. „északi csángó” tájnyelvi változatában verselő népköltő szövegeiben is csak hangalakjában, kiejtésében, írásmódjában, főként pedig régiségében különbözik a mai magyar köznyelvtől. Mint például *arandzs* (arany), *aszalni* (szárítani), *bántatt leszek* (bánatos leszek), *bereb* (veréb), *bokor sipkék* (tövisbokor), *burjány* (vetetlenül, vadon nőtt lágyszárú növény), *cenk* (kutyakölyök), *csukmony* (tyúktojás), *dzsermekik* (gyermek), *engesztjük* (olvasztjuk), *feltürkezve* (nekigyürkőzve), *filesz* (nyúl), *fűszüvel* (fésűvel), *handzsák* (hangyák), *hó mustja* (a sáros hólé), *jól fog* (hasznos), *kabala* (kanca), *kopoc* (csupasz, kopasz), *legelűszer* (elsősorban), *lyányozni* (lányokhoz járni, udvarolni), *mangya vala* (mondotta), *megembereli* (megbecsüli), *menecskéje* (fiatal felesége), *misze* (templom, mise), *napszentület* (naplemente, napnyugat), *nem ura* (nem tud, képtelen), *nípje* (asszonya, felesége), *nyomász* (legelő), *picsuka* (pityóka, burgonya), *pogocsál* (tréfál), *sukalusztunk* (csókolóztunk), *szemilnek* (hasonlítanak), *szérik* (fáj), *szép búzú* (jóillatú), *szültü* (süvöltő, furulya), *törvinkeztek* (pereskedtek), *üdü kárlás* (időpocsékolás), *vegyen lelket* (vegyen lélegzetet), *vetkeznek fel* (felöltöznek), *zsengeszüil* (zsendül, növekszik [pl. a búza]). Ezeknek a nemegyszer archaikus zamatú, a magyar nyelv moldvai tájnyelve pazar kincseinek felsorolását nem csak a hellyel való tatarékosság miatt nem folytatom, de azért sem, mert úgy érzem, az eddigiekből is megérinthat bennünket magyar nyelvünk eme súlyos veszélyben lévő rétegének elvesztésével járó, nemzeti műveltségünket fenyegető kár mértéke és súlya.

A nyelvvesztés történeti forrásai

A moldvai csángómagyarok nyelvvesztését az utóbbi két évszázadban megjelent források alapján is nyomon követhetjük. Jerney János 1844–45. évi tapasztalatai alapján megállapítja, hogy „a csángó férfiak körében gyakori a kétnyelvűség”. Aminek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy abban az időben gyakorlatilag csak a fiúk jártak, ha jártak, iskolába, s mert ott csak román nyelven tanítottak. De azért valamennyi ragadt rájuk, ha nem is annyi, mint amennyit elsajátíthattak volna, ha nem „a csángók azok románok” elvakult rögeszméjébe veszve, módszertani szempontból is célszerűbben, magyar anyanyelvükön oktatják számukra az idegen államnyelvet.⁴ Ezt a keveset fejelte meg aztán a többszertendős katonai szol-

⁴ Gyimesbe költözésem után jófejú kisebbik fiamon, aki a gyimesközéploki magyar tannyelvű általános iskolában kezdte tanulni a román tanártól románul, az angolt pedig magyar tanártól magyarul, lemérhetem a két nyelvtanítási módszer eredményessége közti, mint mondják „ordító” különbséget, az angol javára. Annak ellenére, hogy pusztinai születésű édesanyja sokat segített neki román nyelvtudásával. Fiam most kezd a 8. osztályt, de – tőle tudom –, hogy osztályában a leggyöngébb tanuló is jobban tud angolul, mint ő románul. Ez az eredménye, ha politikai, s nem oktatásmódszertani szempontokhoz kénytelenek igazodni a pedagógusok.

gálat, ahol szó szerint beléjük *verték* a „kétnyelvűség” alapjait, amit később, ha a közigazgatásba tévedtek, vagy a vásárokon s a hagyományos paraszti árucserre folyamatok különböző helyszínein ki-ki annyira tökéletesíthette és bővíthette a Moldvában használatos idegen nyelvekben (német, lengyel, moldován, orosz, török, ukrán, jiddis stb.) való jártasságát, amennyire szüksége volt rá. Ennek alapján azonban nem tekinthetjük a cserepeit, kosarait áruló, kukoricára, kenderszöszre vagy más terményekre cserélő csángó embereket három-, négy-, vagy éppen hatnyelvűeknek. Egyszerűen érvényesült az élet hagyományos célszerűsége, mint ahogy a földkerekségen mindenütt, ahol az emberek életének rendjét a gyakorlatiasság és nem az ideológiák mértéktelensége rendezi. Így volt ez a Kárpát-medencén belül és hosszú ideig azon kívül is.

A 19. században megjelent, moldvai magyarokkal foglalkozó alaplírák szerzői rendszerint kitérnek a csángók magyar beszédébe vegyített román jövevényszavakra is. A csíki születésű Gegő Elek ferences szerzetes könyvének⁵ *a' moldvai magyar telepek' nyelvéről, népmondáiról és daljairól* szóló fejezetében a nyelvjárás egyik sajátosságaként említi a román „kölcönszók” használatát. 1868-ban három jeles egyházi férfiú utazott Erdélyből Moldva-Oláhhonba, hogy tájékozódjanak az ott élő katolikusok helyzetéről, s bár egyikük sem volt nyelvész, de jószemű és minden iránt megfelelő empátiával érdeklődő, nem elfogult, de magyar értékrendű emberekként nézték és hallgatták a látottakat és hallottakat. Akkoriban, tehát jó másfél évszázada forrófalvi látogatásokkor 18 román jövevényszót sikerült feljegyezniük, köztük olyant is, mint a szabadparasztokat jelölő *'răzeș'*, ami a magyar *'részes'*-ből került a moldvai románba, tehát valójában „*visszajövevény*”, avagy „*visszaadott kölcsön*”-szónak tekinthetjük. Különösen egyikük, a kőhalmi születésű Kováts Ferenc érdeklődött a csángókat ért román nyelvi hatás erőssége felől, és megállapította, hogy az ún. *északi csángók* tájnyelvében a román hatás lényegesen erősebb, mint a délben, Bogdánfalván és környékén, különösen pedig „*a Szereth jobb partján (...) vélné az idegen, hogy magyar földön van. A férfiak – teszi hozzá Kováts – beszélnek jobban az oláh nyelvet is; míg a nők és a gyermekek soha nem lépnek ki völgyeikből, kevésbé értenek oláhhul.*”⁶ Ballagi Aladár, aki 20 esztendővel később, képzett történészként és nyelvészként járt Moldvában, észrevette, hogy az ott élő magyarok „*az intézményeknek és a technikával kapcsolatos fogalmaknak kivétel nélkül a román nevet használják.*”⁷ A mindennapi élet újabb tárgyainak és fogalmainak számbeli gyarapodása következtében az alaposabb Munkácsi Bernát⁸ már 71, Rubinyi Mózes pedig 1901/1902-ben 120 „kölcönszót” sorol fel, pedig Márton Gyula

⁵ P. Gegő Elek: *A' moldvai magyar telepekről*. Buda, 1838. 76–81.

⁶ Kováts Ferencz, károly-fehérvári hittanár uti-naplója, 1868. In: Veszely-Imets-Kovács utazása Moldva-Oláhhonban. Maros-Vásárhelyt, 1860. 40–41.

⁷ Ballagi Aladár: *A magyarság Moldvában*. Földrajzi Közlemények XVI. 1888. 1. 1–27.

⁸ Munkácsi Bernát: *A moldvai csángók nyelvjárása*. Magyar Nyelvőr IX., X. 1881, 1882.

szerint „román nyelvismeret híján” számos, csángók által használt szóban nem ismerte fel a románból átvett jövevényt, azokkal együtt megközelítette volna a kétszázat.⁹

A 19. század utójáig és a századforduló tájáig elmondhatjuk, hogy szinte erőszakmentesen, legalábbis az egységes román állam megalakulása és a jászvásári románkatolikus püspökség létrejötte utáni állapotokhoz képest „természetes” folyamatként, talán még azt is megkockáztathatjuk, hogy a célszerűséghez, a Moldva különböző népeinek praktikus munkamegosztását, együttélését szolgáló módon és mértékben haladt a moldvai magyarok tájnyelvének jövevénytavakkal való bővülése. Ekkor indult meg az a folyamat, ami a magyar nyelvnek a diplomából való kiűzésével, az állami iskolákból való kizárásával jellemezhető, annak minden tragikus és az államra nézve szégyenletes következményével. Hiszen még a legnagyobb veszélyben lévő „északi csángók” között is csak 652 „román – északi csángó szóegyezést” talált a finn Yrjö Wichmann nyelvész, aki a 20. század első éveiben gyűjtött anyagot 1936-ban megjelent szótára számára.¹⁰ S bár a kiadvány szerkesztésében közreműködő segítők nem ismertek föl minden egyes „kölcösnyelvet”, ez a szótár az „északi csángó nyelvjárásváltozat román kölcösnyelveinek/jövevénytavainak legteljesebb egybeállítását tartalmazza.”¹¹

A moldvai magyar tájnyelv veszélybe sodródásához jelentős mértékben hozzájárult a csángó etnikum a *népből nemzetté válás folyamatában mutatkozó megkérdésesség*. Ha mástól nem, hát Illyés Gyulától bizonyosan tudhatjuk, hogy eltérő módon kell védeni az úgynevezett „nagy” nemzeteket, mint a franciákat, vagy az angolok nyelvét, és másként az olyanokét, mint a Kárpát-medencében élőket nyelvi, de részben kulturális téren is, ha nem éppen társtalan, de mindenképpen rokontalan magyarokét. Különösképpen az innen Moldvába szorultakét, akik nem csak „kevesebbek”, de szétszórtabbak és megosztottabbak is a tömbből másképpen leszakítottaknál. Hiszen immár több mint száz esztendeje a Kárpát-medence nyolc országába daraboltan él az egykori hazájában *duplán felnégyelt*, mert (2×4) = 8-felé vágott, őshonos magyarság: Szerbia, Horvátország, Szlovénia, Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia és a maradék-Magyarország. Ha hinni lehet a statisztikai adatoknak, talán 11,5 millióra tehető a Kárpát-medencében ma élő magyarok száma, vagyis mi vagyunk a térség legszámosabb népcsoportja. Ehhez jönne, jöhetne az egyetlen, Kárpát-medencén kívül élő, őshonosnak tekinthető moldvai magyar népcsoport, akiket azonban a hivatalos román statisztika nem hajlandó magyarokként nyilvántartani, ezért a kolozsvári néprajzkutató Tánzos Vilmos gondosan és szakszerűen *becsült* adatait

⁹ Márton 1972. 18.

¹⁰ Wichmann, Yrjö: *Wörterbuch des Ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialectes nebs grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialect*. Herausgegeben von Bálint Csúry und Artturi Kannisto. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki, 1936.

¹¹ Márton 1972. 19.

használok. Tőle tudom, hogy „A legutóbbi hivatalos román népszámlálások (1992, 2002) vallási hovatartozásra vonatkozó adataiból viszonylag pontos képet nyerhetünk a moldvai katolikus csángók területi megoszlásáról, a települések szerinti lélekszámáról. Ezek a felmérések azonban a moldvai katolikus vallású csángókat – elenyésző kivételtől eltekintve – román etnikumnak és román anyanyelvűeknek „tekintik”, tehát ezekből nem következtethetünk sem a közösség etnikai helyzetére, sem a nyelvi asszimiláció mértékére. Az 1992-es népszámlálás szerint Moldova 240 038 katolikus lakosa közül hivatalosan mindössze 1826 személyt (0,76%) „tekintettek” magyar anyanyelvűnek. Hasonló „eredmény” született a 2002-es népszámláláson is: az ekkor felvett 232 045 katolikus közül 2015 személy (0,86%) „vallotta magát”, helyesebben: *merte magát magyarnak vallani*.¹² De még így sem pontos a helyzetleírás, mert tömegesen ismertek az olyan esetek, amikor a román kérdezőbiztosok kérdés nélkül, automatikusan írják be románnak a magyarokat; vagy megtévesztésül nem a *nemzetiséget* (naționalitate), vagy az *anyanyelvet* (limba maternă), hanem az *állampolgárságot* (cetățenie) kérdezték, amik között még a moldvai románok jelentős része sem tud különbséget tenni.

A „hivatalos”-nak mondott népszámlálás tehát, mint szinte minden ilyen jellegű népességösszeírás teljesen alkalmatlan az olyan finomabb, etnoszociológiai megközelítésekhez, mint a moldvai katolikus csángómagyarok identitásának alakulása. Ennél sokkal finomabb, érzékenyebb eszközre, vagyis módszerre lenne szükség, ami általában nem statisztikus, hanem kutatói feladat. Mint ahogy a szemet borító, hályogot vagy egy rosszindulatú daganatot sem lehet megoperálni ugyanolyan eszközzel, mint amivel a sertésháját vagy a szalonnát választjuk el a hústól. A még ma is magyarul beszélő, magukat valamilyen formában magyarnak, vagy ha nem is magyarnak, akkor *csángónak*, vagy *kétnyelvűnek*, tehát *nem románnak* tartókat csak olyan, a pontosságot megközelítő, de az arányok tekintetében objektívnek tekinthető becsléssel lehet, a szokásos népszámlálásokkal párhuzamosan felmérni, mint amilyenel Tánczos Vilmos tanár, néprajzkutató látott hozzá. Mégpedig abból a megfontolásból, hogy „*a hivatalos népszámlálási eredmények nem alkalmasak arra, hogy akár az anyanyelv, akár az etnikai identitás vonatkozásában jogalapot vagy tényalapot jelentsenek a moldvai csángókra vonatkozó cselekvési programok kidolgozásához és vélekedések megfogalmazásához egyetlen olyan területen sem, amely a népcsoport etnokulturális sajátosságaival kapcsolatos.*” Az általa kidolgozott és megvalósított kutatómunka eredményeként a moldvai magyarság nyelvvesztése folyamatának különböző szakaszában lévő állapotáról olyan adattárat sikerült létesítenie, ami a lehetséges mértékben nélkülözhetetlen forrásul szolgálna a moldvai magyarok összességére

¹² Tánczos Vilmos: A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. *Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai Szemle*. Kolozsvár, XV évf. (2010) 3–4. sz. 62–156.

és térségi vagy települési szempontokat érvényesítő ismeretterjesztő munkához, vagy hely- és népismereti kutatásokhoz.

A moldvai csángók becsült magyar nyelvismerete 2008–2010-ben

Lakóhely	Római katolikus	Magyarul beszél	Magyarul ért	Anyanyelv-ként beszél	2. nyelv-ként beszél	Passzív nyelvtudás	Nem ért magyarul
Falvakban, fő %	168720 100	43559 26	55575 32	23774 14	19785 12	12016 7	113145 67
Városokban, fő %	63325 100	5193 8	8185 13	2266 4	2927 5	2992 5	55140 87
ÖSSZESEN, fő %	232045 100	48752 21	63760 22	26040 11	22712 10	15066 6	168285 76

Forrás: Tanczos 2011. 105.

A moldvai magyarok nyelvét veszélyeztető tényezők harmadika a *szóbeliség*. Hiszen anyanyelvük és hagyományos műveltségük még itt, Európa közepén, még a 3. évezredben is elsősorban szájról-szájra, apáról-fiúra, méginkább anyától, nagyanyától, nagyapától unokájára öröklődő, tehát ebből a szempontból a középkorban, vagy akár az azt megelőző időkre jellemző állapotban létezett, csak az utóbbi egy-két emberöltőben kezdett szakadozni ez a nemzedékeket az idők kezdetétől összetartó kötelék. Nyelvük és kultúrájuk időállóságát is jórészt a szóbeliségben rejlő kiszolgáltatottság veszélyezteti. Ezen a pókhálófonalon éri őket az idegen nyelvű és idegen szívű tanítóik, papjaik, valamint a különféle médiák anyanyelvüket, nemzetiségüket megkérdőjelező, identitásukat elbizonytalanító hatása, aminek következtében kialakult a *„ha kell, magyarok vagyunk, ha kell, oláhok vagyunk, ha kell, katolikusok vagyunk, de azok vagyunk, akik vagyunk!”* életérzés, ami a *dac* és *önfeladás* esélyét egyaránt magában hordozza, és talán megkülönböztetett jelentőségű benne a kiszolgáltatottságra utaló *kell* szócska.

Csak becsülnünk lehet tehát, hogy a moldvai csángók közül hányan beszélnek (használják, törlik, értik, rejtik), s milyen mértékben a szájról-szájra hagyományozódó tájnyelvüket. Amiről úgy írt a szabófalvi népköltő, legalábbis azt kívánta, hogy így legyen:

*„Évről évre tovább visszük, palántáljuk szájrul szájra.
Úgy repül a magyar beszéd, mint a madár tájrul, tájra.
Kys gyermekik mind a méhek, anyjuk ajkiról leszedik,
És a zavaros világba halálíg nem felejtik.”*

Az elmúlt fél évszázad alatt számos olyan, részben vagy teljesen katolikusok lakta faluban megfordultam, ahol pontosan emlékeztek rá, ki volt és mikor

halt meg falujukban az utolsó magyarul beszélő ember. Ilyenkor mindig elbizonytalanodtam, s föl tettem magamban a kérdést, vajon valóban ő lehetett az utolsó? Tényleg kihalt vele a magyar nyelv abban a közösségben? Hiszen sokszor elég egy szomszédságból való beházasodás, vagy egy románul nem tudó idegen szívós érdeklődése, s máris felizzik, vagy akár fellángol a kihunytnak vélt parázs. Ha az úgynevezett „északi csángó” falvakba készültem, igyekeztem magammal vinni olyan erdélyi vagy moldvai embert, aki román nyelvtudásával segítségemre lehetett a néprajzi anyag gyűjtésében, ha nem találtam a faluban magyarul beszélő vagy értő személyt. Hiszen ezeken a helyeken a „nyelvvesztes” katolikusok korántsem veszítették el a gazdálkodásukra, életmódjukra, szokásaikra vonatkozó hagyományos tudásukat, s főleg nem cserélték a nyelvükkel együtt románra. A Szabófalvához közeli Jugán falut például sokáig úgy tartottuk számon, hogy a nagytudású, nyolcvanesztendős korában is szemüveg nélkül varrogató Gyerke Mária – akin lánykorában, az 1930-as években a hónapokig ott gyűjtő Lükő Gábornak is megakadt a szeme – valószínűleg az utolsó „lehet”, aki az 1970-es, 1980-as években ismerte és használta felmenői nyelvét. Aztán amikor Mária nénit rokonsága – föltehetően a helybeli románkatolikus pap hatására – kezdte „eltiltani” a „magyarföldi” látogatóktól, kiderült, hogy bizony-bizony akadnak a faluban mások is, akiket meg lehet szólaltatni szüleik, nagyszüleik rég nem használt nyelvén. Tudott valamennyire *néni Mária* 50-60 esztendős fia, sőt néhány nem is olyan öreg asszony is, csak meg kellett találni és meg kellett szólítani őket, mégpedig nem a „belpesti” zsargonban, hanem a helyi tájnyelvre hanglejtésben, hangsúlyozásban legalábbis emlékeztető formában. Arra, hogy milyen hatásra léphet működésbe a bennük élő genetikai emlékezet, jó példa Harangozó Imre barátom esete, aki egy alkalommal szövéshez értő, idős kelgyesti asszonyokat vitt autójával Moldvából Szamosújvárra egy szakmai megbeszélésre. A bábák az autóban egész úton oláhul beszélgettek egymással, mígnem egy nagy útgödörben hatalmasat döccent a kocsi, még a motor lélegzete is elakadt. „*Vaj, vaj, édesz isztenkém*” – jajdultak fel az asszonyok, s egyikük a fenyegető veszedelem távoltartására szép, archaikus magyar imádságba kezdett: „*Moszt szegéssz meg Mária, óh irgalmasz Szűz Anya...*” Magam is megfigyeltem, hogy a kötött szövegekben még a nyelvvesztés szakadékának szélére jutott közösségek is inkább használják elődeik nyelvét. Mintha az énekek, imádságok, szólások, proverbiumok hűtládájában jobban „elállna”, kevésbé romlana, hígulna az anyanyelv. Volt nekem egy kedves, idős ismerősöm abból a jóval Románvásár fölött lévő Buteából, ahol a 20. század első felében a dormánfalvi születésű Ferenc János plébános szolgált,¹³ s ahol az 1980-as évek öregei is csak arra

¹³ Az Árpád-házi magyar királyok által kunok számára alapított püspökségről írt könyv szerzője. Ion Ferenc: *Cumani și Episcopia lor. Blaj*, 1931. Magyarul: *A kunok és püspökségük*. Ford. Domokos Pál Péter. Budapest, 1981, Szent István Társulat.

emlékeznek, hogy nagyapjuk beszélt magyarul. De ügyes, talpraesett asszony volt, aki még Budapesten is meglátogatott, s boldogan járta körbe – velem, vagy nélkülem – fővárosunk számos templomát, s többet megértett az oltárképek szimbolikájából, mint én, az evangélikus. Pedig Veron néni magyarul mindössze annyit tudott, hogy *Iszten álgya meg* és *Iszten szegélje*, ami tulajdonképpen proverbium, vagyis „kötött szöveg”. A férjétől pedig, „tolmácsom” segítségével megtudtam, hogy a buteai „*valahamagyar*” katolikusok szívük legrejtettebb kamrájában hordják identitásuk egykori emlékét. Mihály bácsi elmondta, hogy falustársaival milyen szívdobogva lesték ’56 őszén a Szabad Európa rádió román adásának híreit az oroszok ellen harcoló magyar testvéreik küzdelméről.

Márton Gyula, a korán elhunyt kiváló erdélyi nyelvészprofesszor, nyelvjárás-kutató is foglalkozott az általa „kölcönszavaknak” nevezett jövevényszavakkal, bár itt szó sincs bármiféle kölcsönhatásról.¹⁴ A nyelvész „*közismert tényként*” írt arról, hogy „a verses népköltészet nyelvváltozatában viszonylag kevesebb ’kölcönszó’ fordul elő, mint a prózai műfajok nyelvváltozataiban”; továbbá, hogy „a legnagyobb a kölcsönelemek száma a mindennapi élet nyelvében”. Ez pedig nemcsak „közismert”, hanem teljesen kézenfekvő is, hiszen a szöveg kötöttsége *garantálja* az időben korábbi, tisztább nyelvállapot érvényesülését. Hogy aztán ez a „korábbi állapot” néhány, vagy éppen több tucat emberöltőt jelent-e, annak kiderítése szép művelődéstörténeti feladat lehetne egy érdeklődő tudósjelölt számára.

A Csíksomlyóra zárandokló moldvai csángómagyarok körében is megfigyelhető, hogy régi, elmosódott emlékektől készítve, szívesen bekapcsolódnak a templomi éneklésbe, imádkozásba, szinte együtt „szállnak” – néha bizony szárnyaszegetten – a gyülekezettel. De egyedül már képtelenek erre, s ha megszólaltatjuk őket, még a kegyhelyen átélt élményeikről is csak románul képesek beszélni, hiszen a misével összefüggő kifejezéseket románul miséző papjuktól hallhatták, ismerhették. Másfelől – Csíksomlyón maradván – megfigyeltem, hogy az odahaza, falujukban egymással magyarul beszélgető emberek sem tudnak teljes odaadással – és érzelemmel – bekapcsolódni a mise folyamatába, mert keveset értenek belőle, „*elkapunk egy-egy szót*”, mondják. A mise során a hívek feleleteit/válaszait is csak románul ismerik. Ezért igényelne még akkor is nagy figyelmet, szerető kíméletet a magyar nyelvű liturgia és prédikáció alternatív bevezetése a moldvai magyar templomokban, ha Jászvásár, Bukarest, főként pedig a Vatikán egyházi előjáróit valami isteni sugallatra megszállaná a jószándék és hagynák, hogy megvalósuljanak Jézus Krisztusnak tanítványait eligazító szavai: *menjetekek és hirdessétekek tanításomat minden népnek a maga nyelvén*.

Még tisztességesnek tekinthető népszámlálás esetén sem lenne tehát könnyen megállapítható, hogy a 250 ezer moldvai katolikus közül hányan értik és

¹⁴ Márton Gyula: *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcönszavai*. Kriterion. Bukarest, 1972. 26–163.

beszélük a magyar nyelv középkori alapokra rakódott, nyelvújítás előtti időkből maradt, román szavakkal és kifejezésekkel használhatóbbá tett tájnyelvi változatait? Hiszen ez gyakran a beszélgetés körülményeitől, a partner nyelvtudásától is függ, mint ahogy tudományos konferencián vagy diplomáciai tárgyaláson is előre tisztázzák a felek, milyen nyelven érthetik meg egymást könnyebben. A hivatalos román statisztika azonban nem hajlandó a Moldvában élő, magyar anyanyelvűek számát érdemben nyilvántartani. Tánczos Vilmos kolozsvári néprajzkutatónak a moldvai magyarok lélekszámáról összeállított, körültekintően becslött adataiból azonban érzékeljük a nyelvpusztítás mértékét. Mint írja: „A Moldova területén élő csaknem negyedmillió csángó népcsoport nagyobbik része mára nyelvében teljesen elrománosodott, és már csak kisebbik része, mintegy 20 %-a minősíthető kétnyelvűnek. Az 1994–1996 és 2008–2010 között megvalósult két felmérés számaadatait úgy foghatjuk fel, mint amik települések szerint jelzik egy régóta zajló nyelvi asszimilációs folyamat mai állapotát.”¹⁵

Ennek a „kétnyelvűségnek” néhány okát és megjelenési formáját igyekszem a következőkben fölillantani, de talán helyesebb, ha a csalóka *kétnyelvűség* helyett a *pusztulás mértékének fokozatairól* beszélünk. A moldvai csángómagyarok anyanyelve ugyanis úgy hal el, ahogy az elköttött, vagy stílszerűbben szólva a leláncolt végtag, amelyben lelassul, majd megáll a vérkeringés. Az orvostudomány talán kíméletlenebbül, de mindenesetre őszintébben, *agóniának* nevezi ezt az élet és halál közti állapotot, ugyanakkor nyújt némi reményt is a visszafordítás lehetőségéről: „A halál bekövetkezése – olvashatjuk a wikipédián –, bizonyos esetek kivételével, általában nem egyetlen pillanat, hanem egy folyamat, amelynek időtartama változó. Ennek a folyamatnak lehetnek olyan pontjai is, amikor meghatározott feltételek között és megfelelő beavatkozásokkal a beteg még visszahozható az életbe.” Mert nem is olyan régóta tartó zsibbasztás következménye a moldvai magyarok jelenlegi nyelvállapota. Egy román tanfelügyelői jelentések alapján készült, nemrég megjelent kitűnő könyvből, valamint néhány más forrásból¹⁶ megtudhatjuk, hogy alig száz esztendeje a Románvásár környéki katolikus falvakban (Balusest, Jugán, Kelgyest, Ploszkucén, Szabófalva, Trajánújfalva) gyakorlatilag minden családban magyarul beszéltek egymással az emberek. A gyermekek csak az iskola első osztályában találkoztak az idegen nyelvű és szívű tanárok rémével, a katolikus egyház pedig nem akart számukra anyanyelvű egyházi szolgálatot nyújtani. Ennek következtében a harmadik évezred első évtizedének végén már csak a katolikus népesség 19%-a beszélt és 27%-a értett magyarul.¹⁷ Ugyanis a 19. század végére a moldvai katolikus klérus teljesen

¹⁵ Tánczos Vilmos: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár, 2011. 105.

¹⁶ Trunki Péter – Bodó Csanád: *Inspectorul școlar raportează – A tanfelügyelő jelenti. Román állami iskolázás a moldvai magyar falvakban*. Kriterion. Kolozsvár 2017.

¹⁷ Tánczos 2011. 105.

beszegődött az akkor létrejött román állam erőszakos nemzetépítő terveinek szolgálatába. A folyamat betetőzése a jászvásári római katolikus püspökség századvégi megalakítása volt, aminek ára a katolikus csángómagyarok elrománosításában való erőteljes közreműködés vállalása volt.

Az éltető vért szállító ereket szorító láncok talán legveszélyesebbje az *anyanyelvű oktatás hiánya*. Emiatt maradt ki a moldvai magyarság a 19. század magyar nyelvújító mozgalmaiból, anyanyelvünk nagy vérátömlesztéséből, s emiatt van anyanyelvük kitéve mindenfajta védelem nélkül a különböző nyelvi, információs és kommunikációs széljárásoknak. Emiatt silányodik egyre több helyen „konyhanyelv”, emiatt szorul egyre inkább a falvakba, az otthonokba, a vének fogatlan szájába a néhány emberöltővel ezelőtt még oly gazdag szókincset használt „északi csángó” élőbeszéd, vagyis a moldvai magyar tájnyelv archaikus, *mezőségi típusú csoportja*. Amiből Yrjö Wichmann finn nyelvtudós magyar felesége, Hermann Júlia segítségével az 1900-as évek elején több ezer tájszót gyűjtött és tett közzé az „északi csángó” nyelvjárást reprezentáló szótárában, amik között mindössze 652 román jövevény akadt.¹⁸ Összecsengenek ezzel a hiteles adattal a szabófalvi iskolákat látogató román tanfelügyelői jelentések „felháborodásai”. Ezek az inspektorok föltehetően tanult emberek lehettek, mégis képtelenek voltak felfogni azt a természetes jelenséget, hogy magyar családban, magyar szülőktől, nagyszülőktől származó gyermek nem ismerheti automatikusan annak az államnak a nyelvét, ahová született. Szegény román tanárok is kínlódní kényszerültek a sovén állami oktatáspolitiká miatt, meg is állapítják a tanfelügyelők, hogy *„roppant nehéz 80 olyan diákot fegyelmézni, akik semmit sem értenek románul. ...Szabófalván sok tanuló úgy kezd az iskolát, hogy nem ismeri a román nyelvet: majdnem mindenki rosszul beszél, a szavakat helytelenül ejtik, azok jelentését pedig nem ismerik.”*¹⁹ Pedig egy évszázada még nem volt szinte semmi különbség a Bákó vidéki „déli és székelyes”, valamint a Román környéki „északi csángók” – Bírófalva (Gherăești), Kelgyest, Szabófalva, Traian és néhány más település – nyelvállapota között. A gyermekek otthon, a családban, s a legtöbb faluban mindkét térségben kizárólag anyanyelvükön beszéltek egymással és a szüleikkel. A könyv szerzői megállapítják, hogy *„a vizsgálatba vont fél évszázadnyi anyag helyenként inkább állapotról, mintsem folyamatról tanúskodik”*. Mindössze két területen tapasztalható „előrehaladás”: egyrészt *„az évfolyamok emelkedésével egyre javul a nyelvtudás”* – mármint a román nyelvtudás –, ami azt mutatja, hogy minden módszertani eltévelyedés ellenére a tanítóknak sikerült az évek során belevérniük valamennyi román nyelvismeretet a csángócs-

¹⁸ Wichmann 1936.; Ciocan, I. N.: *Monografia creștinilor catolici din județul Roman. După date culese în 1903–1904.* [A Román megyei katolikus keresztények monográfiája az 1903–1904-es adatok szerint] Roman 1924.; Halász Péter: Egyházi jövedelmek a Román környéki csángó falvakban a századfordulón. In: Uő (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* Magyar Néprajzi Társaság. Budapest, 1991. 545–553.

¹⁹ Trunki-Bodó 2017. 93.

Gyimesfelsőlöki csoportkép 1917-ből (Fortepan / Österreichische Nationalbibliothek).

kák koponyájába. Elvértve még az is előfordul, hogy egy-egy pedagógusnak megvilágosodik az elméje, és rádöbben a látszólag bonyolult helyzet végtelenül egyszerű megoldására. Szabófalván például már 1908-ban megemlíti a tanfelügyelő Paládi Emil tanító urat, aki *„a helyi magyar nyelvet is beszéli, ez pedig rendkívül nagyban elősegíti őt a leckék megtanításában és az iskolásokkal való társalgásban.”* Ez a jelentés agyba-főbe dicséri Paládi tanító urat, de aztán többé nem találkozunk a nevével, más, elvakultabb – ma úgy mondanák: „korrektebb” felettesei bizonyára nem értékelték ennyire a román nyelv eredményes tanításának módszerét. Nem is csoda, hogy néhány év múlva (1914) már azt jelenti a Szabófalvára látogató tanfelügyelő, hogy *„negyven továbbjutott diákból 36-an már harmadszor buktak (...), találtam olyan diákokat, akik egyáltalában nem tudtak olvasni, hogy az olvasott szöveg megértését ne is említsem”*. 1919-ben ösztönesei rohamában így fakadt ki valamelyik Szabófalvára látogató tanfelügyelő: *„...a tanítónőnek sokat kell küzdenie, mivel a tanulók többsége iskolába jövetelkor nem tud románul, s az kevés, aki tud, az is teljesen helytelenül beszéli. A szabófalvi elemi iskolában az a benyomásod, mintha a magyaroktól nemrég elszakított egyik tartományban lennél.”*²⁰

Az általános tankötelezettséget Románia 19. század végi magalakulása után vezették be és követelték meg. A fiatal román állam ezt a kétségtelen civilizációs vívmányt saját nacionalizmusának szolgálatába állította, s *a magyar nyelvet* nemhogy kitiltotta, mint a templomokból, hanem *be sem engedte az iskolákba.*

²⁰ Trunki-Bodó 2017. 107.

Sőt! Az Isten házában a magyarul tudó *deák*ok (kántorok) révén, különösen paphiányos időkben és helyeken még a 20. század első felében is megszólalhatott néhány magyar imádság, szentes ének, a közülük való papok között is akadt, aki meghallgatta és elfogadta az öregek anyanyelvükön végzett gyónását. Ezzel szemben az iskolákban a csak román nyelvet ismerő állami tanítókkal, tanárokkal kínlódtak a magyar anyanyelvű csángócskák. Szörnyűséges történeteket hallhattam arról, hogy ezek a brutális – és tegyük hozzá: a valós helyzetről rendszerint tájékozatlan – román tanítók miként élték ki haragos indulataikat az ártatlan magyar gyermekeken, amiért nem beszéltek, nem is ismerték az államnyelvet. Egy onyesti barátom, Kecskés András elmondta, hogy nyolc esztendőskorában (1935-ben), magyar beszéde miatt egy Nicolae Pușcaș (!) nevű tanító a térdére fektetve, nadrágszíjával úgy elverte őt, hogy kínjában beleharapott a szadista tanító lábába. Így aztán a csángó gyermek életének legnagyobb gondja – a csecstől való választás után – az volt, hogy mire iskolába kerül, valamennyire megtanuljon románul. A magyar szülők, nagyszülők pedig, akiknek nem volt se idejük, se kedvük, hogy gyermekeiket az államnyelvre oktassák, inkább azt a „kényelmes megoldást” választották és választják immár mintegy 30-40 esztendője – minden tisztelet a sajnálatosan ritka kivételnek –, hogy gyermekeikhez, unokáikhoz románul szólnak, sőt már a csecsemőikhez is románul gügyögnek. Így aztán, ha tudjuk is, hogy ezzel szegény gyermekeik, unokáik „javát akarják”, mindezt látni és hallani, maga a tömény iszonyat. De nemcsak a csecsemőkhöz szólnak románul. Beidegződött a gyakorlat, hogy a magyar szülők egymással, a nagymamával, a szomszédokkal, a „*magyarföldi*”²¹ ismerőssel, a bekopogtató szomszédal természetes módon, anyanyelvükön beszélnek, de a saját, vagy a szomszéd gyermekeihez románul szólnak, mint valami idegenhez. S nyilván a kicsi gyermek is idegennek, kirekesztettnek érezheti magát, bár ahogy nő, természetesen egyre többet megért a nagyok beszédjéből. De vajon miként kerülnek ezek a szülők és gyermekeik érzelmi közelségbe, ha nem a saját anyanyelvükön, ha nem a családban használt nyelven szólnak egymáshoz. S mindezt már olyan reflexszerűen teszik, hogy még Magyarországon született fiacskámhoz is nem egyszer románul szóltak csángó barátaim, csupán azért, mert *gyermek*. A csángó anya tehát a saját szép és gazdag nyelvét eltitkolja, elrejti gyermeke előtt, s kényszerűségből „idegenül” beszél vele. S valószínűleg a kicsi gyermek is idegenül érzi, érezheti magát a számára idegen nyelvű világban. Mintha az anyatejet vonnák meg az anyák a gyermekeiktől, hogy mindenféle pótszerekkel etessék őket. Az állatvilág szociális kapcsolatainak rendjében többnyire megvan az ösztönös gátlás, hogy a kölyköket bizonyos korig a felnőtteknek tilos bántaniuk, fájdalmat okozni, eltaszítani őket, és ahogy serdül-

²¹ A moldvai csángók „*magyarföldinek*” tekintenek minden, a Kárpátokon túlról érkezett személyt, függetlenül attól, hogy az illető Erdélyből, vagy Magyarországról jött.

nek, úgy bánnak velük egyre „keményebben”. A moldvai magyarok anyanyelvű kommunikációjában ez a célszerű magatartásforma a körülmények hatására visszajára torzult: ahogy nő a gyermek, s mindinkább felnőtt számba veszik, már inkább szólnak hozzá magyarul. Fialat pusztinai ismerősöm mesélte, hogy hozzá a szülei gyermekkorában főként olyankor szóltak magyarul, amikor valamiért *megszidták*, tehát amikor kitört belőlük az indulat. Bonyolítja a helyzetet, hogy a nagyanyák, dédnagyanyák sokszor maguk sem, vagy legalábbis nem jól beszélnek az államnyelvet, szegény magyar gyermekeknek így aztán rendszerint sem a román, sem a magyar *nem lesz anyanyelvükké*. A nagyobb gyermekektől, a felnőttek beszédéből idővel valahogy megtanulják, s egyre inkább használják, vagy legalábbis értik a magyar szót. Sokan vannak, akik románul sem tanulnak meg tökéletesen a családban, mert a csángó asszonyok, nagyanyák közül jónéhányan hibásan használják az államnyelvet, különösen a nemeket és ragozásokat alkalmazzák helytelenül vagy bizonytalanul. A magyarul már nem beszélő, úgynevezett „északi-csángó” falvakban meg is lehet figyelni, hogy az idősebbek, akik egy-két emberöltővel azelőtt, hozzájuk szóló szüleiktől, „hallás után” tanulták meg az államnyelvet, rosszul alkalmazzák a különböző nemeket, hiszen a magyar nyelv nem ismeri a hím- és nőnemű szavak eltérő ragozását. De ugyanilyen helytelenül alkalmazzák a magyar nyelvet is, hiszen nem iskolában, nyelvtant, irodalmat megismerve sajátítják el, hanem úton-útfélen, szerencsés esetben az anyjuktól, nagyanyjuktól, rosszabb esetben serdültebb, vagy „hasonló cipőben járó” pajtásaiktól kapják egyre rosszabb állapotban. Hiszen *édes anyanyelvünket* még a Kárpátokon belül, sőt a maradék-Magyarországon is túlon túl rontják, koptatják, hígítják, deformálják az utcán, a vonaton, gyakran a médiából hallott szövegekkel, és fölöslegesen használt idegen szavakkal, kifejezésekkel. Amire a moldvai magyarok rá is kényszerülnek, hiszen azokra a tárgyakra, fogalmakra, intézményekre, jelenségekre, amik Moldvába kerülésük óta, 2-300, vagy akár 5-600 esztendeje, a Kárpátokon belül is ismeretlenek voltak, csak román szavakat találhattak. Ezért a hagyományos folklórszövegekben, amik értelemszerűen jónéhány emberöltővel korábbi nyelvállapotot tükröznek viszonylag igen kevés román „kölcsönszót” talált Márton Gyula, amikor Faragó József meseszövegeit vizsgálta és megállapította, hogy a magyar irodalmi nyelv román jövevényszavainak arányához (0,27 ezrelék) képest a moldvai magyar folklórszövegekben található román jövevényszavak aránya ugyan több, mint nyolcvanszorosa a köznyelvi átlagnak, de még így is csupán 2,3%.²²

²² Márton 1972. 41. – Nem lévén szakképzett nyelvész egy időben azt hittem, hogy a *kölcsön-* és a *jövevényszavak* egymás szinonimái. Csak akkor kezdtem el gyanakodni, amikor észrevettem, hogy Márton Gyula e témával foglalkozó, 1972-ben megjelent, igen alapos könyvében következetesen a „kölcsönszó” kifejezést használja; a másik kiváló nyelvész, Péntek János pedig 2016/17-ben napvilágot látott, A moldvai magyar nyelv tájszótárában meg sem említi a „kölcsönszó”-t, ami különben is anakronizmus, hiszen a „kölcsön”, pl. kenyér, a magyar nyelvben visszajár, esetünkben pedig nincsen semmiféle „kölcsönösség”. Péntek János helyett „ro-

A kártevés negyedik területe *a magyar nyelv becsületének értékvesztése*, ami elsősorban a *nyelvi kisebbségi érzés* számos jelenségében mutatkozik meg. Való igaz, hogy ma már egyre inkább elhagyott kerthez – hogy ne temetőt mondjak – hasonló a moldvai magyar tájnyelv, egykori szépséges és kifejező, mindig találó szavai, szófordulatai a városi, ipari, információs közegben, a globalizálódó világgal való érintkezés során elkoptak, beszédjük egyre kevésbé alkalmas teljes értékű kommunikációra. A papok, pedagógusok részéről megnyilvánuló egyházi és világi sovinizmus pedig olyan mértékben súlykolja a „tanítványaikba” és a „híveikbe” a megtartó magyar tájnyelvük értéktelenségét, „korcsitúra” jellegét, hogy esetenként már azok is lenéznek, akik benne nőttek fel és egyre szűkebb körben, de használják. Hogyan lehetséges mindez? Gondoljunk csak egykori hazánk több mint száz esztendeje elszakított részeire, az erdélyi, a felvidéki, a délvidéki magyarokra, de akár még a maradék Magyarországon átélt majd’ félévszázados kiszolgáltatottságunkra, vagy a különböző okokból „nyugatra” menekültekre, tehát az emigrációba ment, vagy emigrációba került nemzettársaink anyanyelvi és nemzeti identitásának veszélyeztetettségére, felőrlődésére. „...*lehull nevedről az ékezet*” – írta 1950-ben végletekig elkeseredett versében, az emigrációba kényszerült Márai Sándor. „*Nyelvünk foszlik, szakadoz, és a drága szavak / Elporlanak, elszáradnak a szápadlat alatt*” – mintha csak az utóbbi bő száz esztendőben anyanyelvük felhagyására, „nyelvi emigrációba” kényszerült csángómagyarokról olvasnánk ezeket a sorokat. Pedig őrzik még néhány emberöltővel korábbi időkből Domokos Pál Péter, Erdélyi Zsuzsanna, Faragó József, Harangozó Imre, Kallós Zoltán, Lakatos Demeter, Magyar Zoltán, Pozsony Ferenc, Tánczos Vilmos, Veress Sándor és a többi, az idő pusztításával versenyt futó gyűjtő, kutató „*nyelvi menhelyei*”-nek tekinthető munkái. Bennük megtalálhatók a moldvai magyar tájnyelv archívumokba, könyvekbe, hangzó-anyagokra mentett kincsei, az ékes nyelvezetű balladák, a szívszorító keservesek, a megkönnyeztető imádságok, hogy a saját fülemmel hallott, mindig kifejező, sose ööö-ző, sose *izé-lő* beszélgetőtársaim tartalmas és tanulságos szövegeit ne is említsem. Belőlük, anyanyelvünk gazdag példatárának használóiból, évszázados gondozóiból lettek mára a Moldvában élő magyarok anyanyelvünk emigránsai. Itt, a Kárpát-medencében ugyan még megvannak – ahol megvannak – az iskoláink, a diplomaink, tanult embereink között is találhatunk olyan felelős értelmiségieket, akik, ha nem is mind Németh László-i elkötelezettséggel, de őrzik, védik a nemzet szellemi immunrendszerét. A moldvai csángómagyaroknál mindez hiányzik. Nincs – vagy mondjuk szebben: ma még nincs –, aki elmondaná nekik pusztá létezésük csodával határos jelentőségét, nyelvük, hagyományos műveltségük pótolhatatlan értékét. Ma még nincs, de talán már „nevelődnek”, azok a közülük való szószólók, akik felismerik és meggyőzően

mánból átvett szavakról” ír, ami úgy érzem, jobban kifejezi a valós helyzetet.

továbbítják számukra: ez az elődeiktől öröklött nyelv teszi lehetővé számukra, hogy *azok lehessenek, akik!* Még nincs, aki rávezetné őket arra az értékrendre, amivel élve például a svájci németnyelvű állampolgár, ha beszél is az irodalmi német nyelvet, a *hochdeutsch*-ot, saját közösségeiben a helyi németet, a *switzerdeutsch*-ot használja, ami számára teljesen magától értetődő, identitását, vagyis öntudatát, „*svájciságát*” kifejező tényező. Ennek a szemléletnek, ennek az értékrendnek és az ehhez szükséges társadalmi, kulturális és politikai környezetnek hiánya az, ami a magyarul beszélő csángók anyanyelvét leginkább veszélyezteti, amire a legnagyobb szükségük – lenne. Mert hiába született meg az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1521. számú ajánlása 2001-ben, ami kimondja: „*A csángók a magyar nyelv egy ősi formáját beszélnek*”, évszázados identitásuk „*alapja a római katolikus vallás, saját nyelvük a magyar egyik nyelvjárása, amelyet a családban, illetve a faluközösségben beszélnek...*” Hiába fogalmazta meg az ET ajánlás 9. pontja, hogy „*biztosítani kell számukra az anyanyelven történő oktatás lehetőségét a román alkotmányoknak és oktatási törvényeiknek megfelelően*”, ha egyszer – ugyanennek a Jelentésnek 34. pontja szerint – „*a román hatóságokban nincs meg az akarat (helyi szinten) és hiányoznak az eszközök (központi szinten) ahhoz, hogy alkalmazzák saját oktatási törvényüket.*”²³ Közismert, hogy a román állam és a románkatolikus egyház nyakkendős, egyenruhás és a reverendás képviselői miként nehezítik, akadályozzák a „meghozott”, sőt „kihirdetett” oktatási és választási törvények érvényesülését. Emiatt aztán talán nem is lepődhetünk meg, ha mára már a moldvai magyarok számottevő része sem becsüli eléggé anyanyelvét, kultúráját, s a több mint húsz esztendeje kínnal, keservvel megnyílt fakultatív, vagyis „szabadon választható” lehetőségekkel viszonylag kevesen élnek. Nem jár talán 3 ezer gyermek sem abban a harminc-egynéhány, részben vagy egészben csángómagyar lakosságú faluban, pedig két emberöltővel ezelőtt a kolozsvári nyelvészek csaknem száz településen gyűjthettek anyagot a *Moldvai magyar tájnyelv szótára* számára. Kevesebb, mint, háromezer „fakultatív gyermek”! Nemrég egyedül Szabófalván járhatott ennyi a tízezer lelkes falu román nyelvű iskoláiba, ahol Perka Mihály tanár urat – bocsánat: tovarész profesort – azért váltották le az iskolaigazgatóságból, mert elnézte, hogy a diákjai a szünetekben magyarul beszélgetnek egymással. A rájuk zúduló ellenséges propaganda következtében mára már könnyen elhiszik, hogy nyelvük „*nem magyar, csak csángó*”, amin nem lehet és nem is érdemes beszélni, de még „visszatanulni” is fölösleges. Mintha az erdélyi mód, vagy a havasalföldi oltyán tájnyelvet beszélő románokat győzködnék, hogy amin beszélnek, az nem is román nyelv! Kíváncsi lennék az eredményre.

Így aztán moldvai magyarok nyelvhasználata valóban *tünemény*. Néha úgy *tűnik*, mintha már elveszett lenne, aztán újra és újra *előtűnik*, akárhogy is *ütik*,

²³ Veszélyeztetett kisebbségi kultúrák Európában. Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ. Bp. 2002. 105–114.

felüti a fejét. Pedig a nevükről saját „hazájukban” már nemcsak „az ékezetet ütötték le”, legtöbbjüknek az egész nevét szemétre vetették, vagy kifecamították. Így lett a *Balászból* Blaj, a *Csicsóból* Ciceu, a *Daruból* Doru, az *Erősből* Eris, a *Farcasból* Farcas, a *Jankóból* Iancu, a *Kádárból* Cadaru, a *Lakatosból* Lăcătușu, a *Lukácsból* Lucaci, a *Molnárból* Morariu, a *Nagyból* Naghiu, a *Rabból* Robu, a *Zöldből* Zediu, a *Zsigmondból* Jicmon és így tovább. Ha pedig nem találtak hasonló értelmű, vagy hangzású román megfelelőt, akkor minden szemérmert félretéve légből kapott családneveket találtak ki számukra, így lett például a pusztinai *Dani* család férfitagjaiból és gyermekeiből Nyisztor. Nagyon tanulságos áttekinteni a moldvai római katolikus egyházmegye románkatolikusokká lett egyházi alkalmazottainak neveit. Ebből kiderül, hogy csak a nyilvánvalóan magyar származásúak nevét románosították, vagy hagyták ők maguk, hogy románosítsák el. Ilyen nevekkkel találkozunk: Cadar vagy Cadaru, Cisar, Coșa, Doboș, Fărcaș, Ferreț, Ișvanca, Gabor, Iștoc, Roca, Sociu [Szűcs], Tamaș. De már a német eredetű Glaser, Müller, vagy Schmidt nevűektől nem féltették a románkatolikussá tett moldvai egyház nemzeti jellegét. Akit pedig szülőföldjén, de úgy is mondhatjuk: saját hazájában fosztanak meg örökségként kapott családi nevétől, valószínűleg anyanyelvét sem becsüli sokra, legalábbis, könnyebben megválnak tőle. Jól megfigyelhető ez a nyugat-európában „vendégmunkáskodó” több tízezer moldvai csángómagyar családnak, különösen a magukkal vitt gyermekeiknek a sorsán, akik számára – hovakerülésüktől szinte függetlenül – nem igényel hosszabb időt a „kettős” – úgy a már fellazított magyar, mint a még be sem vésődött román – *identitástól* való megszabadulás. Panaszkodnak is a házörzésre otthonhagyott *apók* és *anyók* az olykor hazalátogató, várva várt, de sok csalódást okozó unokákra: „*Nem tudnak azok már se olául, se magyarul...*” A hosszabb, rövidebb ideig Magyarországra került csángó „vendégmunkásoknak” sem irigylésre méltó a helyzetük. Ha nem is sérti őket annyira, mint az „*igaz magyar*” erdélyieket, különösen a székelyeket, hogy tapintatlan honfitársaink tudatlanságból vagy szándékos rosszindulatból *lerománózzák* őket, hiszen ehhez „odahaza” már akár hozzá is szokhattak, de 2004. december 5-én láthatták – láthattuk – milyen könnyen lehet néhány aljas rémhírrrel az identitásukban sajnos ugyancsak megingatott ’belhoni’ magyarok nem csekély hányadát külhoni magyar testvéreik ellen fordítani. Pirulhattunk is miattuk náluk járva, s a kollektív szegyenkezést alig-alig enyhítette egy-egy simogatásként odavetett: „*na jó, ez rád nem vonatkozik*”. Mert dehogyisnem vonatkozott, hiszen éppen mi képviseltük legteljesebb meggyőződéssel Szabó Dezső üzenetét, miszerint „*Minden magyar felelős minden magyarért!*” Hogyne éreznénk, vagy legalábbis kellene felelősséget éreznünk azon állampolgáraink miatt, akikkel – ha szegyenkezve is – kénytelenek vagyunk egy hazában élni. Ilyen környezetben és közegben a nálunk munkát, esetleg férjet, feleséget talált moldvai magyaroktól nehezen remélhetjük, hogy – megkülönböztetett tisztelet a kivételeknek! – magyarságukban megerősödjenek, a magyar

nyelvhez való kötődésük szorosabbá, ők maguk érzelmileg is elkötelezettebbekké váljanak. Feltehetjük tehát a kérdést: betölti, betöltheti-e a magyar nyelv a csángók *meg-* – és nem *el-* – magyarosodásában, megmaradásában azt a szerepet, amit ha súlyos veszteségekkel is, de évszázadokon keresztül betöltött, amíg az önismert ilyen zavarodott és bizonytalan állapotban marad, amíg ilyenben hagyjuk a Kárpát-medence szívében vagy bármely szögletében élő magyarságot. Odébb is álltak a Moldvából érkezettek közül sokan, akiket nem annyira az anyanyelvük és magyarságuk megtartásának vágya, inkább a kedvezőbb megélhetés reménye hozott ide, majd taszított tovább. Érdemes megfigyelni, hogy helyüket egyre inkább a nemcsak magyarságukban, de immár a pusztá létezésükben is súlyosan fenyegetett kárpátaljai magyar családtöredékek foglalják el, akikben a közvetlen életveszély mellett talán az erősebb nemzeti érzés is jobban megszenvedti a lélekölő állapotokat. Hiszen őket csak alig egy évszázada gyötri a közép- és kelet-európai sors, amitől moldvai magyarok zöme már hosszú évszázadok óta szenved.

Talán nehezen megérthető, de a kedvezőtlen jelenségek ellenére bizakodó vagyok, vagy legalábbis arra törekszem, hogy ne essem kétségbe a *Csángósors* alakulásának figyelemmel kísérése során. Talán úgy, mint ahogy Albert Schweitzer, a nagy, humanista orvos-lelkész válaszolt az emberiség kilátásait firtató kérdésre: „*Hajlamom szerint optimista, tapasztalataim alapján pesszimista vagyok.*” Több mint ötven esztendőn át, szinte minden szabadságom idejét Moldvában töltöttem. Felkerestem falvaikat, barátságokat kötöttem, ültem asztalaiknál, háltam ágyaikban, „gyűjtöttem” és igyekszem közkinccsé tenni *míves-* és ünnepnapjaik szokásait, törekedtem, hogy megismerjem és megértsem érzéseiket, gondolkodásukat, vagyis értékes kultúrájuknak a magyarság számára különösen értékes, mert múltunkból küldött üzeneteket hordozó rétegeit. De ha nekem szegeznek a kérdést, hogy milyen mértékű veszteséget szenvedett az egykori Etelközben az *odacsángált* magyarok által használt anyanyelv, hagyományos műveltség és öntudat, nehezen tudnék rá egyértelműen válaszolni. Véleményem szerint az utóbbi, két emberöltő alatt, bár lényegesen, talán harmadára csökkent a magyar nyelvet *is* értő és beszélő katolikus falvak száma, de azokon településeken, ahol ma is elsősorban a magyar nyelvet használják, nem romlott jelentős mértékben, sőt, mintha javult volna az ott élők anyanyelvi állapota. Igyekszem óvatosan fogalmazni, mert erre vonatkozóan nem tudok semmiféle fölmérésről, csak egyre ritkuló moldvai útjaimon szerzett benyomásaim alapján érzem, s gondolom így. Sejtésemet két jelenségre alapozom. Az egyik, hogy a fiatalok körében a 3. évezred elejétől az MCSMSZ által indított magyar nyelvű oktatási program eredményeként oldódott a gyermek és szülei nyelvhasználatára közé emelt képzeletbeli fal szigorúsága, hiszen magyar nyelv (vissza)tanulásának, vagy a család magyar beszédének lehullott morzsáiból táplálkozó, bizonytalan magyar nyelvtudás megerősítésének lehetőségével élő gyermek minden bizonnyal szüleiével is anyanyelvén kezd, majd fog társalogni. Legalábbis ezt valószínűsítheti a józan

ész. A magyar nyelv fakultatív oktatásában részesülő gyermekek lehetőséget kapnak, hogy a román állam oktatáspolitikájából és szüleik kényelmes hozzáállásából következő hátrányukat valamelyest enyhíthessék. Ezelőtt 20-25 esztendővel, még a többségükben magyarul beszélő falvakban is románul köszöntek, és egymás között is úgy beszélt a legtöbb 10-15 esztendősnél fiatalabb *kölök*. Az erdélyi, magyarországi táborozások, különösen pedig a fakultatív anyanyelvi oktatás eredményeként, legalábbis az ilyen lehetőséggel élő falvakban, szemmel láthatóan, pontosabban füllel hallhatóan nőtt a magyarul értő-tudó és nyelvet *használó* gyermekek aránya. Ezekben a falvakban gyakrabban lehet találkozni egymás közt is szüleik, nagyszüleik nyelvén társalgó fiatalokkal. Tehát az „eredmény” egyelőre az, *hogy bár kevesebb településen, de ezekben jobban és biztosabban használják a magyar nyelvet*, sőt az anyanyelvű oktatás lehetőségével magyar szókincsük is bővíthetett valamelyest. Ezzel párhuzamosan a Moldvából Erdélybe, Magyarországra irányuló „vendégmunkásság” is jót tett a magyar nyelv moldvai használatának mértékére. Természetesen ez elsősorban a szókincs bővülésében mutatkozik, hiszen a használat „módját” nem kell különösebben tanulniuk. Másfelől a Kárpár-medencét megjártak szókincese olykor sajnos fölösleges idegen szavakkal, meg a trágárság irányába bővült. De hát elvárhatjuk-e a megtizedelt, lefegyverzett, identitásukért már inkább csak ösztönösen ragaszkodó csángóktól, a számos székelyföldi által „*tyár magyarok*”-nak csúfoltaktól, a belső-magyarországiak részéről pedig olykor „*lerománózottaktól*”, hogy ők mutassanak példát nyelvünk tisztántartásából, az anyanyelvhez való ragaszkodásból az egyesek szerint „*igaz*”, mások szerint „*tápos*” magyarországiaknak? Némi elfogult cinizmus-sal talán még azt is mondhatnám: jobb, ha a nyelvvesztés állandó veszélyének kitett moldvai magyar anyanyelvén káromkodik, mintha már ezt az indulat-levezető műveletet se magyarul végezné. E két tényező együttes hatására meg merem kockáztatni, hogy az utóbbi évtizedek kedvező folyamatai és sokak erőfeszítései eredményeként, *ha kevesebb településen is, de talán többen és gyakrabban beszélnek a köznyelvünkkel is gazdagított moldvai magyar tájnyelvet*. Ha pedig így van, akkor beteljesülhet a költő, Berzsenyi Dániel látomása, aki több mint két évszázaddal ezelőtt papírra vetette ma is *mindnyájunknak* reményt és kitartást nyújtó sorait: „*Nem sokaság, hanem, lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.*”

S ha már a „csuda dolgokról” esik szó, és a szabófalvi népköltő, Lakatos Demeter halálának félévszázados évfordulójának napjaiban írom ezeket a sorokat, hadd idézzek abból a verséből, amely – érzésem szerint – hasonló optimizmust igyekszik sugározni, mint amit én szeretnék sugallni írásommal. Lakatos Demeter nem járt, nem járhatott még fakultatív, szabadon választható lehetőséggel sem, anyanyelvén *is* oktató iskolába, mert Szabófalván, ebben a mára már tízezer lelkes faluban, több mint 600 éves történelme során – leírni is szörnyű – ilyen iskola sohasem volt. Mint maga írja: „*Nem jártam magyar iskolába, / nem tudtam írny, olvasny, / pedig ez vult az anya nyelvem, / vele kezdtem én beszélny...*”

Hogy aztán mennyire lehet megalapozott ez a *kétségbeesett derűlátás*, azt bízunk az időre, ami – Erdélyi Zsuzsanna szavajárásával – majd *kipörgeti a jövőndőt*. Addig pedig, ahogy Demeter bátyánk írta költői látomásában:

*Évről évre tovább visszük, palántáljuk szájrul szájra.
Úgy repül a magyar beszéd, mint a madár tájrul, tájra.
Kys gyermekik mind a méhek, anyjuk ajkiról leszedik,
És a zavaros világba halálig nem felejtik.
Sok nehéz napand átmentünk, rossz üdükre akadtunk,
Moldovának közöpibe Magyaroknak maradtunk.
Minden múlt kormány műkünköt ípend mind a kór úgy rágott.
Akartak már elpusztítny, beszélni is nem hadtak,
Ha aszt mondod: „Magyar vagyok”, azannal el is zártak.
Míg se tudták elpusztítny csángúktul a Moldovát,
Fel maradtunk, s tovább együk türkezve²⁴ a pulickát.*

*

Amíg élt, de főleg halála után sokat gondolkoztam: vajon nem született-e rossz időben Lakatos Demeter, a moldvai magyarok „*első költője*”? De akármennyit járattam is az agyamat, mindig oda jutottam, hogy: *nem!* Mert ha néhány évszázaddal korábban érkezik erre a földre, bizonyára jeles, de ismeretlen *mondó* ember, népmesék, népdalok névtelenség homályában maradó *forrása* lehetett volna, de mára már talán falujában sem ismerné senki a nevét. Ha pedig néhány évszázaddal – vagy akár csak évtizeddel – később születik, talán neves költő, színész, elismert színházi rendező, író lett lenne, de már aligha írt, beszélt, gondolkodott és érzett volna magyarul, hiszen szülőfalujában egyre nagyobb veszélyben van a magyar nyelv. De akár előbb, akár később születik, nem lett volna belőle a magyar népi műveltség Moldvában fellelhető archaikus rétegét felszínre hozó, a magyar irodalomba emelő, középkori okleveleink nyelvén verselő népköltője, *a szabófalvi csángók magyarságának hiteles bizonyítéka*. Nehéz élete, számos meghurcoltatása ellenére úgy érzem: jó időben született és élt Lakatos Demeter. Művészetével *már* ki tudott emelkedni a folklórforrások gazdag, ám névtelen buzgásából, de *még* magyar-ként lehetett a moldvai csángómagyarok költője.

Csángó köszöntő (Sipos Gaudi István ötvösmester alkotása).

²⁴ Türkezve: gyürkőzve, elszántan.

GRÓH GÁSPÁR

FEJEZETEK EGY POLITIZÁLÓ ÉRTELMISÉGI ÉLETÚTJÁBÓL

Kulin Ferenc tanulmánykötete

„A RENDSZERVÁLTÁS OKAIRÓL, mozgatórúgóiról és politikai eseménytörténetéről szóló irodalomban ha nem is a legátfogóbb, mindenesetre s legmélyebbre hatoló vizsgálódás eredményeit tartalmazza Kulin Ferenc könyve. Különös értékének titka a szerző személyében rejlik. Nemcsak azért, mert Kulin Ferenc az MDF egyik alapítójaként és országgyűlési képviselőjeként kezdeményező és programalkotó szereplője volt a történelmi fordulatnak, hanem mert azt a literátor érzékenységgel s a társadalomtudós felkészültséggel és kíváncsiságával követte nyomon.”

Ez egy álidézet. Nem pontos, sőt hamisítás. A szöveg ugyan Kulin Ferenctől származik, de természetesen nem önmagáról és így nem az MDF-ről szól, hanem Tellér Gyuláról és az SZDSZ-ről. Valóban vannak olyan politikai írások, melyek szerzői egyszerre emlékeznek-tanúskodnak és elemeznek, és nemcsak helyzetükből következően ismerik különös mélységgel vizsgált tárgyakat, hanem személyiségük miatt is. Kulin és Tellér esetében két kimagasló képességű és tudású, eredeti látásmódú, a történelmet nemcsak értelemező és értő, hanem alakítani is akaró, így nemcsak rendszerváltáson, még csak nem is rendszerváltozáson, hanem sorsváltozáson dolgozó, igazi értelmiségiokről van szó, hanem a legnemesebb értelemben vett írástudókról.

Igy lett Kulin Ferencből is a rendszerváltás folyamatainak tevékeny résztvevője – már jóval azelőtt, hogy ez az átalakulás a maga valóságában is szembeöt-lően kibontakozott. Ennek a folyamatnak lett a tanúja is, így ezernyi oka van arra, hogy írásaiban az emlékirat jelleg uralkodjék, s valóban, a többi között ez a réteg is meghúzódik benne, így a korszak kutatói számára megkerülhetetlen forrásanyag. De nemcsak az: ebben a tanulmánygyűjteményben egy korszak(-váltás) monográfiája is rejtőzik.

Ezért is kell mind az alkotót, mind a művet a már említett Tellér Gyula és az ő írásai közelében látni. A kezdetekben a két nagy rivális az MDF és az SZDSZ teoretikusai. Eszerint egymással szemben állnak. Csakhogy – és ez volt a szép a nyolcvanas években – van egy közös ellenfelük: a pártállam és annak azok az utóvédharcosai, akik csak és kizárólag a korábbi rendszert akarták egy másikra váltani – úgy, hogy abban is ők gyakorolják a hatalmat. Ezért Kulin és Tellér mégiscsak egymás szövetségesei, így nincs mit csodálkozni azon, hogy nemcsak történelmi távlatban, hanem valós időben is gyorsan egymás mellé kerültek. De – és ez korántsem volt jellemző még a politika akkori alakítóinak

körében sem – mindketten hamar fölismerték azt is, hogy pártállami uralmi szerepük átmentésén dolgozó erők igyekezete, a rendszercsere sokszor görögtüzes pártpolitikai eseménysora valójában egy világpolitikai, nagyhatalmi játszma leképezése, alrendszere.

A túlnyomó többség úgy vett részt ebben a harcban, hogy nem tudta, milyen érdekek jegyében és szolgálatában fog fegyvert. Az sajnós természetes, hogy a korszak nagy számban föltűnő, pártszolgálatos zurnálpolitikológusai sem tudtak (vagy nem akartak tudni) erről – vagy ha esetleg mégis, óvakodtak attól, hogy írjanak róla. Így aztán nincs mit csodálkozni azon, hogy ez a kérdéskör a (fogyó számú) politizáló közönség körében máig teljességgel ismeretlen maradt. Megfelelő elkötelezettségű és képességű közvetítők nélkül a közvéleményt alig érintették meg a Kulinhoz és Tellérhez hasonló stratégiai látásmódú elemzők írásai. Így a magyar társadalom életében is meghatározó szerepet játszó egyetemes folyamatokról szinte semmi nem szűrődött át a közgondolkodásba. Ez bizony a média felelőssége, de nem csoda, hogy így történt, hiszen a változás sodrában annak privatizációja is végbement, és így olyan tulajdonosi kör szerezte meg a közvélemény formálásának legfontosabb eszközeit, amelynek elemi érdeke volt, hogy ez így is maradjon.

Hogy miért volt (van) ez így? Hogy kik, milyen erőcsoportok döntenek minderről? Természetesen, ahogyan az ilyen kérdésekben szokás, a legnagyobb hatalmak, melyek, mióta világ a világ, az erőforrások lehetőleg kizárólagos ellenőrzéséért küzdenek. Mára azonban világosan lehet látni, hogy már nem csupán egyes államok, hanem gigantikus – a határokat feloldani akaró multinacionális – cégcsoportok is e verseny legnagyobb játékosai. Az erőforrásokért (terület, munkaerő, nyersanyag stb.) folyó harc része a kultúra és „a szellem” fölötti dominancia megszerzése – már csak azért is, mert ezekre is szükség van az esetleges győzelem legitimációjához. Erre a hatalomra törők vagy azt birtoklók a 20. században egyre tudatosabban törekedtek. (Ezért állt 1959-ben, még írni-olvasni nem tudó, elsős általános iskolás koromban a füzetem borítójára nyomtatva, hogy „A tudás fegyver az imperialisták elleni harcban.”)

A magyar rendszerváltás (ma is tartó!) történetének értelmezése csak akkor lehet eredményes, ha nem önmagában, nem csupán helyi érdekcsoportok, lokális kulturális tényezők jegyében kibontakozott pártpolitikai küzdelemként vizsgáljuk: erről szól Kulin Ferenc könyve. Az sem elegendő, ha az európai magyar államiság 1100 éves történetének folyamataival összefüggésben próbáljuk értelmezni az elmúlt három és fél évtized, vagy akár a megelőző fél- vagy egész évszázad eseményeit. Erre a látásmódra Kulint nem a politikában való részvétele tanította, hanem Kazinczy, Kölcsey, Kemény, Deák, Eötvös, akik tudták, hogy a Mohács utáni Magyarország ereje kisebb annál, hogy világpolitikai folyamatokat generáljon. De amikor ösztönösen vagy tudatosan az egyetemes történelmi folyamatokhoz konstruktív módon, a maga hagyományait folytatva kapcsoló-

dott, akkor lehetőségeinél nagyobb szerepet kapott. Ezekből a korszakos jelentőségű pillanatokból lettek a magyarságot megőrző nemzeti mitológia sarokkövei. Ez akkor is evidencia Kulin számára, ha sem teoretikusan, sem direkt módon nem tér ki ennek elmagyarázására – de fejtegetéseiből ez így is kiolvasható.

Történelemképének két meghatározója szorosan összefügg általános értékrendjével. Az első: hogy gondolkodásának sarkalatos pontja a legáltalánosabb értelemben vett nemzetpolitika. Az tehát, hogy a (világ)politika tradicionálisan nemzeti keretekben zajlik. Tehát az egyes nemzeti közösségek, mint sajátos történelmi műhelyek, a maguk védelmében az őket alkotó, fenntartó, bennük védelmet, biztonsági garanciát kereső és találó egyénenként vagy kisebb csoportként is őrzik identitásukat. Így volt ez századokon át, az e közösségek formálta történetet tekintjük történelemnek. A magyar államiság, illetve politika célja sem lehetett más. Ezért tagolódott be a korábbi ezredfordulón a keresztény Európába – és ez volt a célja akkor is, amikor a rendszerváltásnak nevezett átalakulás keretében vissza akarta szerezni szuverenitását. A másik alaptétele – ezzel összefüggésben – hogy a szuverenitás elképzelhetetlen a nemzeti kultúrák közösségteremtő ereje nélkül. A politikus Kulin Ferenc nézőpontját így az irodalom- és művelődéstörténész Kulin határozza meg, aki Kölcsey iskolájában tanulta a politikát. Nemzeti hagyományok és naprakész európai tájékozódás, a helyi kérdések egyetemes távlatba helyezése: ez a politikai gondolkodó leckéje, ahogyan a nemzet fogalmának kibővítése az abból korábban kimaradt jobbágytömegekkel, és a jobbágyfelszabadításért folytatott harc is. De a – mai szóval élve – szociális érzés, a szellemi szabadságharc bátorsága erkölcsi példa is. Olyasmi ez, ami megváltozott és átalakult, de az egykori törésvonalak megmaradtak, csak új arcot öltöttek: a lényegyet tekintve a kétszáz évvel korábbi világ mintha nem is változott volna. Kulin tehát olyasmit tanult, ami a saját korában is eligazította.

Mert amit látott, egy egyetemes kulturális áramlás része volt, annak a kezdetére, amelynek mintha vége felé járnánk. A reformáció, a felvilágosodás kultúrateremtő ereje, a rendszeres hivatkozási pontként megjelenő Kazinczy és Kölcsey éppen úgy kortársaink, mint Eötvös József, aki a 19. század gondolkodását meghatározó „uralkodó eszméket”, a szabadság, az egyenlőség, és a testvériség jelszavainak viszonyát vizsgálva leszögezi: azok egyidejűleg nem valósíthatók meg egymás sérelme nélkül.

Kulin úgy látja, hogy az a 19–20. században kivirágzó, majd önmagával ellentétbe kerülő kultúra, amiben élünk, mára minden korábbinál mélyebb válságba jutott; a magyarság történelmi vergődése új szakaszához ért. Ha ilyen háttérrel olvassuk a *Kurzusok és diskurzusok* című kötetet, akkor jóval könnyebben érthetjük meg a máról született elemzéseit, vagy, ha másra vágynánk és nem akarnánk egyetérteni vele, magukat a tárgyalt folyamatokat.

Tekintve, hogy gondolkodásának alapja és célja a magyarság, és hogy a nemzeti lét elsősorban nemzeti kultúrát jelent, leszögezi: „A magyar nemzettudat

– az Adyé, Szabó Dezsőé – nem azért volt sérült, neurotikus és a tragédia előérzetével terhes, mert alul maradt a hirtelen feltámadó, fiatal nacionalizmusok versenyében, hanem azért maradt alul, mert sérült volt, neurotikus és a tragédia előérzetével terhes. [...] Idegenül érezte magát a világban, s ezért az 'idegenben' látta rossz közérzetének okát. A szakadékot, amely a történelmi tudatban gyökerező önélménye és jelenének társadalmi tapasztalata között tátongott, a nemzet ideája nem hidalhatta át." (19) Ezt látja tehát a rettenetes magyar 20. század nyitóképletének. Ennek folytatását láttatja az 1948-tól a helyi hatalmat gyakorló kommunisták uralomra jutásában is – miközben természetesen tudja, hogy a fordulat nem a belső erőviszonyok átalakulása miatt következett be, és nem a magyar történelem szerves következménye az az állapot, amelyben „a hódoltságot felszabadulásként, a diktátumot egyezségként, az idegen befolyást testvéri segítségnyújtásként” kellett értelmezni, és „nem azért történt ez így, mert a hatalom képviselői hazudtak a népnek. Itt fordított oksági összefüggésről van szó: azért lehettek a hatalom képviselői, mert alkalmasak voltak elfogadni a rájuk erőltetett hazugságot.” (223)

Ez világos beszéd. De a kommunizmus bűnei, a közgondolkodást gúzsba kötő ideológiai terror nem egy virágzó demokrácia tudatát rombolták. „1948-ban nemcsak az történt, hogy a nemzeti elkötelezettségű jobboldal elbukott egy gátlástalanul hazudozó nemzetietlen baloldallal szemben. Bonyolultabb képlet volt ez: egy kiüresedett és diszkreditálódott konzervatív nemzeti rezsim helyét a baloldalnak nem a belső küzdelmekben felnőtt népi-nemzeti, hanem a külső támogatást élvező moszkovita-internacionalista szárnya foglalta el. Hazugságuk nem abban állott, hogy mást mondtak, mint amit tettek, hanem abban, hogy külső érdekek fanatikus képviselőiként belső szükségszerűségeire (a magyar fejlődés törvényszerűségeire, a társadalom érdekeire) hivatkozva cselekedtek.” (23)

A rendszerváltó évek történetének tanulmányozásában alapvetésnek tekinthető tanulmányaiban Kulin több nézőpontból, kivételes gondolati gazdagsággal, más és más vonalon haladva mutat egy irányba. A rendszerváltás-változtatás-változás folyamatában nemcsak a pártállamból a parlamentáris rendszerre térést, a diktatúra demokráciára cserélését, a tervutasításos gazdaság piaci gazdasággá alakítását, a (legalább múltjában) keresztény Európához, a Nyugathoz visszatérést látja, hanem azt a lehetőséget, tehát feladatot is, amit a legösszetettebb értelemben vett nemzettudat korrekciója jelent. Ez a feladat pedig azt is jelenti, hogy biztosítani kellene alkotmányos erejű jogait annak a szellemiségnek, amiért a modern magyarság kiválóságai a reformkorral kezdődően harcoltak. Ezt a szellemiséget – jóllehet sohasem volt hatalmi pozícióban, nem formálódott nemzetpolitikai doktrínává – nem a semmiből kell megteremtteni. Ott vannak a részben már említett példák, Kazinczytól Babitsig, Kölcseytől és Eötvös Józseftől Adyn és Szabó Dezsőn át Illyés Gyuláig és Bibó Istvánig, Németh Lászlóig, vagy éppen Csoóri Sándorig.

És, ezt már én teszem hozzá, van hozzá Antall Józsefünk, Tellér Gyulánk, Kulin Ferencünk, akik már az időközben alapvetően megváltozott világ új jelenségeire is tudtak reagálni. Arra, hogy a globalizáció folyamatából nem lehet kimaradni – és ismét itt van a régi feladat: annak az integrációs modellnek a kialakítása, ami nem behódolás. Vagyis ismét eljutottunk a kultúra szerepének hangsúlyozásához – hiszen a nemzeti önazonosság megőrzésében egy Magyarország méretű állam katonai vagy gazdasági ereje kevés ahhoz, hogy megvédje magát.

És ne felejtjük el: a politika nemcsak pártok és politikusok küzdelme, hanem – minden látszat ellenére – a kultúra része is. Kulin a pártharcokat és a kormányzati döntéseket ebben a dimenzióban elemzi, ezt a mércét alkalmazza. A kilencvenes évek elején, a politikai krédókat illetően magát háromosztatúnak – „népi”, kereszténydemokrata és nemzeti liberális – tekintő MDF utóbbi csoportjához tartozva rendre rákényszerült, hogy a liberális gondolkodás mibenlétével ne csak a napi politikai gyakorlat jegyében, hanem eszmetörténészként is foglalkozzon. Kulin liberalizmusa azonban egészen más, mint az e néven forgalmazott mai poszt-neo-liberalizmus. Különös paradoxon, hogy már több mint egy évszázada antiliberálisnak számítanak azok, akik a valahai, felszabadító és teremtő liberális értékeket akarják megvédeni. Kulin a klasszikus liberalizmus értékrendjét a posztmodern világban is követendőnek tartja – és ebben a 19. századi nagy liberálisok példája bátorítja. Ezért szögezi le: „érdemes elgondolkodni azon, hogy a liberális szinonimájaként használt ’szabadelvű’ szavunknak miért a ’szabadelmű’ volt a korábbi – reformkori – változata. Azaz nem az *elvek*hez való viszony, hanem az *elme* – az ész, értelem – szabadsága kapott hangsúlyt. Míg az *elveknek* az a funkciója, hogy konszenzust élvező szabályok önkéntes követésére készítse a cselekvő embert, az *elme* folytonosan rákérdez a szabályok (konvenciók, konszenzusok) észszerűségére, azaz szabadnak, függetlennek tételezi önmagát világának elvszerű rendjével szemben.” (123)

Kulin ennek szellemében tette a dolgát a pártállamban, a rendszerváltáskor és utána – máig. „Én azonban azt gondolom, a kultúra maga az emberi nem, a nemzet, a személyiség szabadságharca, amely nem magát akarja elzárkózásában világgá emelni, hanem az a becsvágya, hogy átjárja, szabadságszerűvé tegye a világot” (125) – idézi Csengey Dénestől, aki a magát liberálisnak nevező csoport kiválóságával, Balassa Péterrel vitázott, akkor, amikor egyáltalán még folyhattak ilyen viták. Mondhatnánk azt is, hogy amikor még úgy látszott, hogy a (klasszikus) liberalizmus a politikában is valós alternatívát kínálhat.

Ez a kegyelmi pillanat 1990-ben villámgyorsan semmivé lett, ahogy egy bámulatos múltú gondolati iskolából politikai ideológia, és a liberálisokból *liberalisták* lettek. Ettől kezdve Magyarország politikai történetét nem uralkodó eszmék, hanem uralomra törő pártok rivalizálása határozta meg. Kezdetben, a kora kilencvenes években, még nem volt nyilvánvaló, ami mára közhely: elkezdődött a szuverenista és a globalista irány küzdelme. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy

az egyes törekvések betagozódtak a világméretű átalakulás és az újra formálódó nagyhatalmi rendszerek csatarendjébe. Ennek leírására akkoriban még nem voltak kész nyelvi-fogalmi rendszerek, de Kulin ekkortájt készült elemzéseiben már felismerhetően, de mégsem elég határozottan megjelenik ez a törésvonal. Megjelenik – de a későbbiekben ő maga is kritikusan látja, hogy a rendszerváltás eufóriája elfedte ennek igazi jelentőségét. Ezért a gyakorlati politikában az általa képviselt irány jelentős pozíciókat veszített. A „kultúra szabadsága iránti patetikus elkötelezettségünk érzéketlenné tett a már globális méreteket öltő krízis körtüneteivel szemben” (138) – mondja ezekről az időkről.

A nagy, részben elemző, visszatekintő, egyúttal paradigmaépítő tanulmányok sorát nem lezárja, hanem betetőzi a kötet leghosszabb, kismonográfia értékű tanulmánya, *A paktumfantom* című írás (alcíme szerint *Az MDF-SZDSZ pártközi megállapodás és világpolitikai háttere*). Ez az áttekintés módszertani értelemben is remeklés, és – természetesen – korántsem csupán a pártállam leváltását jelentő, azt követő első demokratikus kormány működését lehetővé tevő, az MDF és az SZDSZ közötti megállapodással kapcsolatos híresztelések és a széles körben máig jelenlévő hiedelmek cáfolata, hanem az akkori bel- és külpolitikai helyzet elemzése. Így a rendszerváltás távlatos áttekintése – ezért egyúttal vitairat is lesz belőle, amelynek gondolatisága szemben áll minden, személyi spekulációkra, naiv összeesküvés elméletekre építő, felszínes publicisztikánál mélyebbre nem hatoló zsrnálnpolitológiai elemzéssel. Kulin a rendszerváltozás folyamatát illetően leszögezi: „1989-90-ben Magyarországon a fő 'hadszíntéren' nem a restaurációs erők és az MSZMP-n belüli és a párton kívüli rendszerváltó reformerek csatája zajlott le, hanem a nyugati civilizáció rendszer-alternatívának az ezredfordulón kiéleződő s máig [2018] sem lezárult ütközete kezdődött el.” (157) Ezért mondja, hogy „semmit sem érthetünk meg a rendszerváltás természetéből, ha azt a kommunizmus és antikommunizmus ütközeteként értelmezzük”, és „éppily félrevezető. ha a két nagy rendszerváltó párt, az MDF és az SZDSZ szembenállásának okait a magyar humán értelmiség történelmi gyökerű konfliktusaiból, közelebbről a népiek és az urbánusok két világháború közötti vitáiból próbáljuk megfejteni.” (159) E megalapozott és többszörösen igazolt álláspont szerint a magyar pártpolitika harcainak helyi sajátosságai mögött látni kell a világpolitika törésvonalait meghatározó hatalmi harcot: aki pedig ezt nem látja, az nem lát semmit.

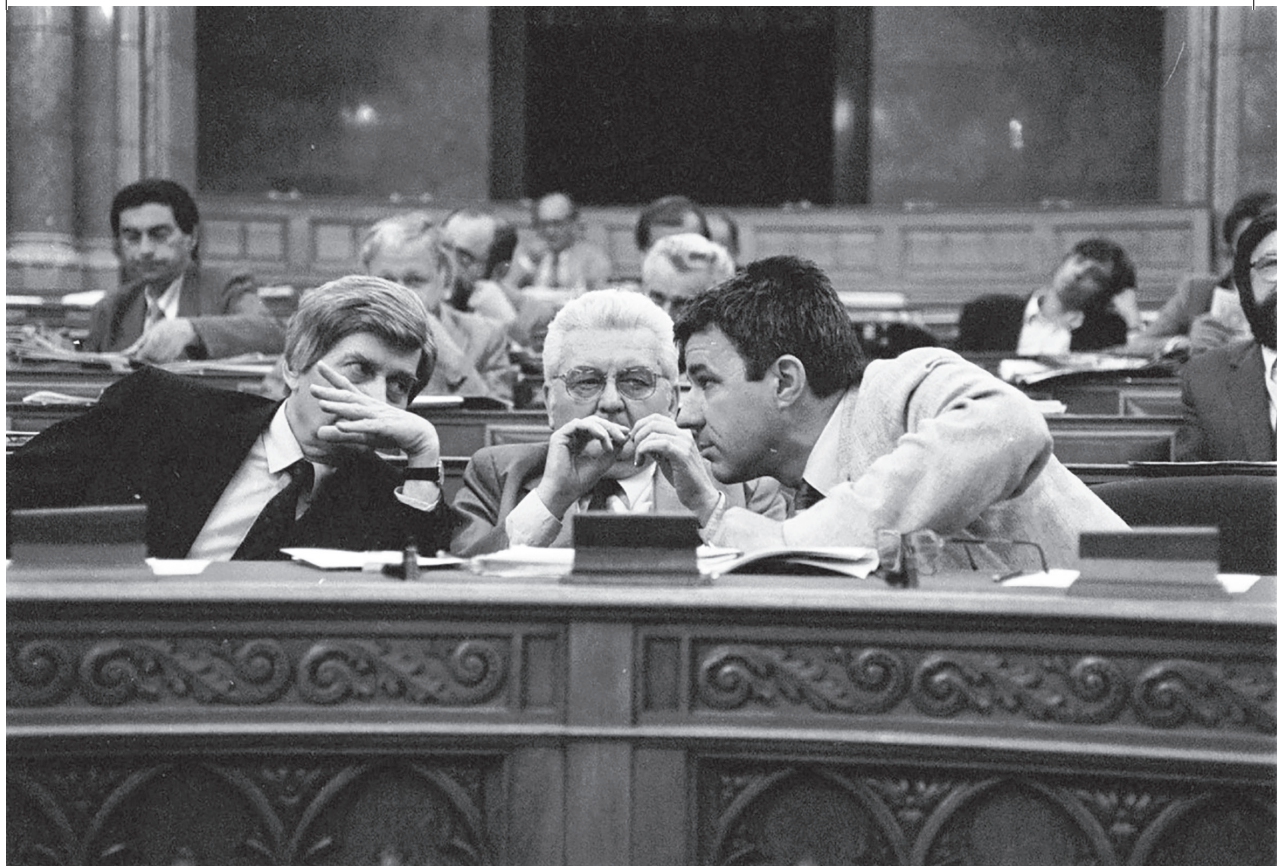
Az emlékiró Kulin a rendszerváltás legfeszültebb pillanatainak résztvevőjeként, tanúként idéz fel olyan eseményeket, amelyekről mások emlékezéseiben, naplóiban is olvashatunk. Az ilyen írások természete, hogy témájukról a sokféle nézőpont együtt ad képet. Kulin emlékezései attól különösen fontosak, hogy emlékeit – a tényközléstől jól elválaszthatóan – értelmezi is. Ebben sokat segít neki szakmai módszertana: irodalmi műveket, életműveket is úgy vizsgál, hogy egyszerre vázolja fel születésük szellemi topográfiáját, az alkotó pozícióját és illeszti be évszázados folyamatok rendszerébe – de nem tagadja meg

olvasói élményét sem. Mindemellett a korszakokon átívelő, nagy kulturális (és az azokkal összekapcsolható geopolitikai) struktúrák és a jelen folyamatainak kontinuitására mutat rá elemzése során: szempontrendszerét, fogalmi hálóját eleve ezekre figyelve formálja. Amikor kulturális, történelmi és politikai folyamatokat kapcsol össze, a számára döntően fontos kultúrát nem kész, statikus képződménynek tekinti, hanem térben és időben kiterjesztett folyamatként *éli*.

Ettől lesz több, mint a napi események, véletlennek mutatkozó események hermeneutája, ezért jut a történetek értelmezésében is kivételesen messze és hatol a dolgok mélyére – akkor is, amikor a hermeneutikai hatalom kérdését taglalja. Ez az egyszerre elvont és mégis a politikai praxis részévé vált fogalom különösen fontos kérdés Kulin számára: személyes ügy is. Ezért különös eltökéltséggel tekinti át az eredeti szakmájától távoli terület nemzetközi szakirodalmát. Nem véletlenül, hiszen Antall József megbízásából az új demokrácia első parlamenti ciklusában több éven át a nehéz sorsú médiatörvény előkészítése kötötte le legtöbb energiáját, nehézsúlyú debatterekkel kellett napról napra csatáznia. E munkájával összefüggésben már a kilencvenes évek elején találkozott a magyar médiaprivatizációban érdekelt, gazdasági erejük folytán a politikát is formáló hatalmasokkal. Így láthatott bele abba a rendszerbe, amelynek urai egy látszólag demokratikus modellben ellenőrizetlenül működve, tőkeerejüket a kommunikációs tér fölötti uralomra, azt politikai hatalomra tudják váltani, amiből tovább növelik tőkésüket – hogy aztán újra induljon a kör. (Ennek a folyamatnak legsúlyosabb járulékos károkozásaként pedig a kultúra helyét a civilizációs vívmányok foglalják el.)

Ebbe a művelődéstörténész Kulin nem törődhet bele, hiszen a politikában amúgysem csupán hatalmi játszmák terepét látja, hanem magát a politikát is kulturális képződménynek tekinti. Ezért tud meghökkentően mély és igaz állításokat megfogalmazni az egyes pártok gondolatosságának filozófiai-ideológiai háttéréről, és erre épülő napi működésük természetéről. Így nem politikusi és pártpolitikai döntéseket lát a világban ma uralkodó liberális gondolkodás alakulásában, hanem a (klasszikus!) liberalizmus három alapeszméje közötti ellentmondásából fakadó kockázat valóra válásával magyarázza ennek az uralkodó eszmének krízisét (amit elmélyítői győzelemnek tartanak). Kulin a liberalizmus mai önfelszámolását történelmi gyökereivel összefüggésben vizsgálja, hiszen a klasszikus liberalizmust kutatóként ismerte meg, mondhatni azért tanította hallgatóinak Kölcseyt, mert ő is Kölcsey-tanítvány volt. Ezért sorolta magát a boldogult MDF irányzatai közül a nemzeti liberális csoporthoz.

A kötetben olvasható elemzések, programokat alapozó elképzelések a bizonyosság arra, hogy ez a magyar politikai gondolkodásban oly fontos szerepet betöltő irány a második ezredforduló időszakában is életképes, értékrendje változatlanul a jövőbe mutat – noha a napi politikában már inkább konzervatívizmusnak minősül. Aktualitását az is igazolja, hogy Kulin erre támaszkodva

Antall József, Boross Péter és Kulin Ferenc 1992. májusában a Parlamentben (Bánkuti András).

hiteles képet tud alkotni a magyarországi pártharcokról úgy, hogy azokat a világpolitika rendszerébe illesztve globális geopolitikai háttérükkel összefüggésben értelmezi. Így a rendszerváltás előzményeinek és ma is zajló folyamatainak a közbeszédben és az elemzői gyakorlatban szakmai rutinná vált fordulatokon túllépve, jóval tágasabb dimenzióban láttat közismert, olykor egyenesen banális jelenségeket, kapcsol össze lokális és globális, múltékony és a történelmi múltban gyökerező, de a világot ma is formáló folyamatokat.

Kulin azt az álláspontot tartja érvényesnek, hogy a nyolcvanas években az amerikai politika érzékelte és megjátszotta azt az esélyt, hogy a nyugat vezető erejeként globálisan hegemon szerephez juthat. Ez – amerikai szempontból – mindaddig fölértékelte Magyarországot jelentőségét, amíg – orosz szempontból – a régió el nem esett. A nagyhatalmi játszma következő szakaszában, különösen a német egység megvalósulása után, a korábbi kétpólusú világtrend fölszámolódását követően, a szovjet tömb szétesése után azoknak az erőknek a forgatókönyve lépett életbe, amelyek számára az Egyesült Államok demokratának nevezhető körei jelentették a legfontosabb tájékozódási pontot. Az így gondolkodó csoport (a pártok dimenziójában döntő mértékben az SZDSZ, kiegészülve az

egykori MSZMP pragmatikus hatalomtechnikaival) kétpólusúvá alakította a pártállam idején a diktatúrával egységesen szembe forduló tömböt, melyet, mint utóbb kiderült, csak a közös ellenség tartott össze, és ez az érdekközösség a rendszer összeomlásával megszűnt. Ugyanúgy okafogyottá vált, mint a világpolitika „magyarbarátsága”. E folyamatról, a kül- és belpolitika strukturális összefüggéseiről kevésbé ismert tényeket sorol hosszú beszélgetésében Kulin Ferenc és Boross Péter. Az Antall József halála utáni miniszterelnök elmondja, hogy az Egyesült Államok részéről milyen nyomás nehezedett a magyar politikára a biztonsági együttműködés olyan formáinak elfogadtatása érdekében, amelyek egyértelműen a magyar szuverenitás ellenében hathattak volna – és arról is, mivel járt ezeknek a kísérleteknek elutasítása.

A kötetet záró beszélgetés-blokkba került egy hosszú portré interjú – lehetett volna akár nyitódarab is. A személyes természetű elbeszélés akár egy családregegy kivonata is lehetne, arról szól, hogy miként került Trianon után Budapestre a nagyszalontai notabilitások körébe tartozó Kulin-család, és hogyan alakul sorsa, miként formálja a családtörténetet a nagytörténelem, hogy a véletlennek látszó fordulatok a predestináció következetességével végül arra az útra tereljék Kulin Ferencet, amelyről már lehet tudomásunk.

Kulin személyesnek látszó történetei egyúttal egy korszakot is jellemeznek, ez esetben a bomladozó kádárizmus korát, aminek stabilitását az ugyancsak bomladozó szovjet rendszer támogatása adta, ameddig adhatta. A hagyományos értelemben nem éppen pártserű párttagság folytatásaként sok egyéb következett, mindenekelőtt az, amivel Kulin országosan ismert közéleti szereplő lett, a *Mozgó Világ* főszerkesztősége – egy évtizeddel a rendszerváltó fordulat előtt, még a brezsnyevi „pangás” idején. Ebből is látszik, hogy – hol van még Gorbacsov és a „glasznosztj! – miként készülődtek a kifelé egységet mutatni akaró hatalom körein belül a közelinek, gerontológiai okokból is elkerülhetetlen vezetőváltásra és azzal elitcserére építő frakciók a maguk leendő háttérének építésére. Vagyis itt is a történelem szól bele a személyes sors alakulásába. Ekkoriban, békésebb időkben ez a szerep már nem volt döntő, mert, szemben a legvadabb, nyílt diktatúrák terrorjának gyakorlatával, már az érintetteknek is lehetett szavuk a sorsukat illetően.

Kulin Ferenc élt ezzel a lehetőséggel. Bármennyire külső, sorsformáló epizód (véletlen?) formálta az útját, arról mégis ő döntött. Erről is szól ez a könyv, ezek a döntések ott vannak szerteágazó történeteiben, elemzéseiben, programtörvédekében, tanúságtételeiben, forrásértékű emlékezéseiben. És akárhány féle írás került is most ebbe a közéleti szerepekkel összefüggő, a politikus Kulin életművét reprezentáló, súlyos kötetbe, az mégis egy egységes életút összefoglalása. Azé az életúté, amelyben mindig a közjó áll a középpontban, miközben a folytonosan mozgó világban Mikszáthnak azt a valahai mondását is igazolja, hogy a magyarnak szántani lehet a hátán, ha az ekevas nemzeti színű. Kulin számára

a közjó mindig nemzeti értékek és érdekek eredője, és aki ismeri életútját, sokszor nagyon nem kívánt, csak kívülről fényesnek látszó megbízatásait, azt tudja: hányszor szántottak az ő hátán is.

Ezért volt számára megkönnyebbülés, amikor befejezte közvetlen közéleti-politikai működését. Meglehet, hogy ez az adott pillanatban nem volt örömteli – de nem mentek veszendőbe és nem maradtak folytatás nélkül a tudós szakmáján kívül töltött évei: a maga gondolkodásának, etikájának értékeit be tudta vinni egy ezekkel nem sokat törődő világba.

És ezért nem jelentett számára pályamódosítást oda be-, és onnan kitérni. Még időben érkezett vissza könyveihez, a politika hívására otthagytott világba. Ezért mondja erről a változásról: „Örültem a lehetőségnek, hogy több időt fordíthatok a szakmámra, s hogy politizáló értelmiségiként az alkatomhoz illő feladatokat kaptam, kapok.” (445) Ez az interjú egy évtizede született, és Kulin helyzete azóta sem változott: a hozzá illő feladatok változatlanul megtalálják, és nyolcvan évesen is az, ami mindig volt. Nem politizáló értelmiségi, hanem értelmiségi politikus és politikus értelmiségi.

(Kulin Ferenc: *Kurzusok és diskurzusok. Politikai, eszmetörténeti és publicisztikai írások*. Budapest, 2024, Nap Kiadó.)

TÖRTÉNELEM ÉS NEMZET

Pritz Pállal újabb könyveiről beszélget Jeszenszky Géza

JESZENSZKY GÉZA: *A 2020. derekán 100 év. A trianoni Magyarország képes politikatörténete címmel, azóta sikertörténetnek bizonyult könyved, majd 2022-ben a Ritoók Emma memoár kiadása után tavaly szeptember elsején megjelent a Történelem és nemzet című újabb munkád. Téved, aki azt hiszi, hogy csupán néhány tanulmányod gyűjteménye: valójában történelemszemléleted summázata, egyben útmutató a magyar történelem megértéséhez. Jól érzem, hogy ez volt a célod?*

PRITZ PÁL: Igen. Valóban summázat. És ezért válaszom sem lehet rövid. Három évtizede rendre gyűjteményes kötetekben adom közre az előző időszak java termését. Az első ilyen 1995-ben *Magyar diplomácia a két háború között* címmel jelent meg. Az 1982-ben megjelent *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936* című monográfiám után kézenfekvő lett volna, hogy a Darányi- és az Imrédy-kormány diplomáciájának monografikus feltárásával folytassam a munkát. Mégis mindinkább úgy véltem, a továbblépéshez meg kell ismernem az 1918 őszén megszületett önálló magyar külügyi szolgálat történetét. E munka eredményét kapta képhez az olvasó az 1995-ös kötet első fejezetében. 1982-ben bécsi bűvárkodásom során bukkantam rá Hory András emlékirataira, majd annak javát 1987-ben a Gondolat Kiadó jóvoltából tudtam publikálni. (Megjegyzem abban a világban az Erdélyből jött diplomata – bukaresti követségünket ő építette ki, 1940-ben majd a második bécsi döntés előtti szőrényvári magyar–román tárgyalásoknál ő vezeti a magyar küldöttséget – visszaemlékezéseit nem engedték be Romániába, az egyre többen itt élő erdélyiek a Szabó Ervin Könyvtárban lévő példányt rongyossá olvasták.) S amikor jöttek az újabb felkérések-kihívások – rendezzem sajtó alá az 1945. évi Bárdossy-per fennmaradt (pontosabban az akkor ismert) anyagát, működjem közre a húszas évek elején szintén a magyar külügyi szolgálatba felvett Boroviczény Aladár emlékiratainak magyar edíciójában –, akkor a feladatoknak mindig azzal a tudatos szándékkal igyekeztem megfelelni, hogy megint tesztek egy lépést a két háború közötti magyar diplomácia történetének alaposabb megismerése irányában. Így született meg a kötet második fejezetében olvasható Hory Andrásról, Bárdossy Lászlóról, Boroviczény Aladárról rajzolt portré. A harmadik fejezetbe a külpolitikai gondolkodás témakörébe született írásaim kaptak helyet. A negyedik, érthetően legterjedelmesebb, fejezetben a két háború közötti magyar diplomácia egy-egy aspektusát megvilágító írásaim kaptak helyet.

Amikor az új évszázad első évtizedének derekára érteztünk, s már másfél évtizede a régivel terhelten működött a rendszerváltás utáni új politikai intéz-

ményrendszer, akkor az eltelt esztendőök ismételtén és alaposan megmutatták, hogy a múlt nagyon sokáig velünk él: a történelem vájta út – az itt maradt meghatározottságok, tegnapi beállítódásaink, öröklött politikai kultúránk/kultúralatlanságunk – mai s holnap lépteinket sokban befolyásolják. Ezért a 2005-ben publikált kötetnek – szembe menve a divatos rövid 20. század szólamával – *Az a „rövid” 20. század* címet adtam. Azért, mert egyrészt írásaim – foglalkozzanak bár történetírásunk elméleti problémáival, vagy hazánk és a nagyvilág kapcsolódásaival, avagy a történelmet alakító-elszenvedő emberekkel – zömmel a huszadik század időszakáról szólnak, másrészt pedig áttételesen érvelnek azon felfogás mellett, mely szerint e század számos szempontból ugyan valóban rövid volt, ám nem kevés aspektusból már a 19. század utolsó harmadában elkezdődött és bizony ma is jelen van.

2011-ben *Az objektivitás mítosza?* címmel látott napvilágot a következő gyűjteményes kötet. Bizony mítosz. Nincs objektivitás, abban korábbi, naiv körök gyermekei hittek –, így a mi korunk büszke felnőttjeinek megfellebbezhetetlen ítélete. Nem vitattam, nem vitatom az effajta kétkedés komoly összetevőit. Mégis első helyen arra gondoltam, s arra hívtam fel remélt olvasóim figyelmét, hogy a világ, s benne a múlt megismerhetőségére vonatkozó válaszuk roppant módon annak a korszaknak a szellemétől függ, amelyben élünk, amelyben földi napjainkat lepergetjük. Ezért e kötet – természetesen ismét és ismét hazánk és a nagyvilág viszonyát vizsgáló – írásaiban is azon alapállásból írtam, hogy a történet ugyan valóban nem a történelem, ám korántsem reménytelen a vállalkozás, hogy a historikus olyan történetet beszéljen el, amely a múlt valóságát (vagyis a történelmet) mennél hitelesebben idézi fel.

Ha 2011-ben így lett a cím, akkor a következő műnek – már akkor is tudtam – *A relativizálás elfogadhatatlansága* címmel kellett megjelennie. S valóban így jelent az meg 2016-ban. Mert – vallottam, vallom, az utolsó leheletemig vallani fogom – kellő tehetséggel, tudással, szorgalommal, az elkerülhetetlenül szükséges időtávból, s természetesen a lehető legteljesebb elfogulatlanságra törekedve a múlt valóságának feltárása igenis sikerülhet. A rekonstrukciónak természetesen kemény feltételei vannak. A tehetséggel nincs mit tenni. Az vagy van, vagy nincs. Hiányát tudással, szorgalommal enyhíteni lehet, ám pótolni nem lehet. Mivel a tudás a mérhetetlenül nagy tudatlanság birodalmából hódít el területeket, minél nagyobb, annál nagyobb határvonalon érintkezik (három dimenzióban gondolkodva a képlet még inkább letaglózó) a sötétséggel. Ezért a valóban nagy tudású emberek – legalább is tudásukhoz mérve – szerények, a tudatlanok beképzelték. A sok össze-vissza beszélőnek, sokszor hírnévre jutotaknak üzentem ezzel.

Most pedig 2023-ban vélhetőleg ilyen előzmények után nem volt nagyozolás részemről, hogy *Történelem és nemzet* címmel publikáltam. Kockázatot is vállalva. Hiszen Szűcs Jenő – az 1945 utáni hazai historiográfia egyik legnagyobbja

– nevezetes gyűjteményes kötetének *Nemzet és történelem* címet adta. Mert a Molnár Erik elindította, idővel a nevére keresztelt polémia a nemzet kérdéskörét tette problémává.

– *Mielőtt a 2023-as műre, annak címére kérdeznék, vélhetőleg nem felesleges, ha röviden érintenénk a 2020-as sikerkönyvet, és a szinte agyonhallgatott Ritoók-emlékiratot. Tehát először azt kérdelem, szerinted miért lett a 100 év sikertörténet?*

– Vélelmem szerint több okot is érdemes-szükséges megemlíteni. Az egyik a műfaj. A politikatörténetről tudni kell, hogy az egyszerre lesajnált és mégis irigyelt műfaj. Kollégáink lesajnálják és nem is alaptalanul azokat a politikatörténeteket, amelyek elbeszélik magát a sztorit, bemutatják a szereplőket, ám nem szólnak sok olyasmiről, amelyek jó ideje ugyancsak lényeges, megbecsült ágai a történettudománynak. Amelyek tudástárának ismerete nélkül képtelenség modern, tehát komplex politikatörténetet művelni. Itt van a gazdaságtörténet, amelyet ugyan az egyetemi hallgatók nagyon utálnak, de mégis számos olyan dolgot feltárnak a múltból, amely nélkül lehetetlen jól megragadni a politikai összefüggéseket. Aztán itt van a népszerű társadalomtörténet, amely sokszor a riasztó számsorok helyet a mindennapok világáról, az egyes társadalmi rétegekről, azok életkörülményeiről beszélnek lebilincselően. Külön szakág régóta a mentalitástörténet. Joggal kell utalnunk az eszmetörténetre és így tovább.

Szóval arról van szó, hogy a könyvvásárolók még pénzsűkékben is nagyon szívesen áldoznak politikatörténeti munkákra. És az is igazság, hogy a történelemoktatásban is kiemelten fontos – az említett szakágak művelői szerint túlzottan is nagy – helyet kap. Ezért az irigység. Minek is magyarázom?

Magam (is) röviden azt tartom, hogy modern szemléletű politikatörténetre van szükség. Az pedig mindent magába olvaszt, ami a politika világát befolyásolta, befolyásolja. A 2020-as munkát ilyennek készítettem. A szöveg fő vonala nem több három ívnél. Három ívben száz évet megragadni, akár istenkísértés is lehet. De – vélem – sikerült. Ez adott bátorságot, hogy a mostani, 2023-as kötetben egyetlen ívben húzzam meg a Mohácstól Őszodig tartó vonalat. Komoly kolléga mondotta volt esszenciálisnak. Ellenben a 2020-as áttekintésben rengeteg a keretes rész, amely az említett modern szemléletet tükrözi. Így például az 1918-as polgári demokratikus forradalom elbeszélésénél szó esik a spanyolnáthának nevezett pusztító influenzáról. Többben haltak meg a vírustól, mint a fegyverektől. Előtte arról a szellemi erjedésről lehet olvasni, amelyet a Nyolcok festőcsoportjának munkássága, Ady Endre költészete, Bartók Béla zenéje, a Társadalomtudományi Társaság és a *Huszedik Század* című folyóirat tevékenysége (is) előidézett, ezért tehát néhány fényképpel és tömör mondattal itt is szolgál. A történet vége felé kitekintve pedig ugyanúgy szól az Ikarus buszok sikertörténetéről, mint Hofi Gézaról, akinek túpontosan előadott paródiái úgy szórakoztattak (és szórakoztatnak ma is) hatalmas tömegeket, hogy közben magát a roskadozó rendszert stabilizálták.

Már említettem, hogy a szövegben képek vannak. Sok kép. És a képek me-
sélnek. Az olvasók szívesen nézegetik. Sokszor jobban érthetőek, mint a nye-
kergő, fellengzős, idegen szavakkal terhes szaktudományos valamik. Magam
– mondják – megtanultam írni. Képes vagyok egy mondatban többet és érthe-
tően elmondani, mint amit mások oldalakon át fejtegetnek. Vélhetőleg ezért is
vagyok egy ideje a MANK Irodalmi szakosztályának a tagja.

Aztán az egész testes kötetben összesen csak 26(!) jegyzet található. (Egyik
derék kritikusom nagyon kevesellte, s a *horribile dictu* példának Jászi Oszkár-
nak a Martinovics páholyban elmondott beszédét említette. Aki csak kicsit is
tud az interneten keresni, rögvest megleli.) Tehát azt kell tudni, hogy az olvasók
egy része kimondottan ideges lesz a lapalji jegyzetre. Ezért aztán taktikusan
azokat helyenként a munka végére illesztik. Az internet korában teljesen feles-
legesen. Azt kell jegyzetelni, amihez valóban szakmai jártasság kell.

– *Mi az oka Emma asszony memoárja agyonhallgatásának? Miért nem találha-
tóak meg a példányai a könyvtárakban?*

– Ritoók Emma a történelmi keresztény középosztály nagyon rokonszenves
gyermeké. Szép, tehetséges gyermekkor, aztán a világháború éveitől végestelen vé-
gig szegénység, sokszor fájdalmas nélkülözés. Ráadásul – ez fáj neki a legjobban
– a szépirodalmon belüli kudarcossága. Bement a Nemzet Színház igazgatójá-
hoz, aki – nemhogy a darabját színre vitte volna – még le sem ültette, egy pohár
hideg vízzel sem kínálta. Aztán amikor visszajutott hozzá Emma mérgeskedésé-
nek híre, akkor – állítólag – azt üzenté neki, viselkedjen, különben kitöri a nya-
kát. Hatalmas terjedelmű, többször átírt, a tisztázatban is agyonjavított kézírata
1943-tól az OSZK Kézirattárában várta a szebb időket. Várhatta. Idézték, nem-
egyszer pontatlanul, s volt, nem is egyszer, amikor félremagyarázták. Defek-
tes antiszemitának bélyegezték. Őt, akinek Balázs Béla, Lukács György, Ernst
Bloch volt sokáig intim barátja. Megvan a teljes szöveg. Innen ezt már nem le-
het megtenni. Agyonhallgatni annál inkább. Közgondolkodásunk köztudottan
szakadékos megosztottságú. Nincs a boltokban, mert arcporítón kis példány-
számban sikerült csak az egyébként ugyancsak látványos kötetet – képek itt is
szép számmal vannak – kiadni. Az *Élet és Irodalom* „recenzense” kifejezetten
örömmel zárta sorait, hogy megtalálhatatlan. Ám sekély e kéj, mert az OSZK
MEK révén bárki egy kattintással eléri, letöltheti. Magas látogatottságú. De mit
tapasztaltam? A szakadékos megosztottságot. Volt, aki a másfélezer – valóban
szükséges – lábjegyzetet briliánsnak mondta, de mondókáját rögvest meg-
toldotta: magát a memoárt elég lett volna szemelvényesen kiadnom. Aranyos.
Tudniillik el kellett volna hagynom azokat a részeket, amelyek pontos látéletét
nyújtják az 1938–1942 között hozott öt (tessék megjegyezni, öt) zsidótörvény
széles társadalmi támogatottságának. Miközben jó és illik tudni, Emma aztán
az ilyesmit nagyon helytelenítette. Hitlerért sem annak világnézete okán lelke-
sedett. Egyszerűen meglátta benne – sokan másokhoz hasonlóan – a magyar

területi revízió majdani hatékony támogatóját. Ám azt már nem mérlegelte – szintén messze nem egyedülként –, hogy ezzel olyan csapdába került a magyar külpolitika, hogy 1945-ig Berlinhez kozmáltunk. Természetesen megint nem világnézeti okból. (Bizonyos odúkban ma is tartja magát a fasiszta magyar nemzet rágalma) Hanem egyszerűen annak okán, ha Berlin bukik, akkor nekünk is minden területet vissza kell adni. Így történt. De – Emma történetét folytatva – a zsidótörvények szellemi megágyazásához akaratlanul segítő kezet nyújtott. Aki esetleg kíváncsi az öt törvény pontos történetére, az a 2023-as kötetben lapozza fel a *Zsidópolitika a Kállay-kormány idején* című alfejezetet. Dörzsölheti a szemét. Leginkább a negyedik törvény megszületését olvasva. Amelyik nem a szakma által is alig számon tartott negyedik. Mert az valójában már az ötödik. (Pelle János most megjelent könyve sem tud róla. Kár.)

És akkor még egy aranyos történet a másik olvasatra. Nemrégiben felhívott egy számomra ismeretlen hölgy. Időt, energiát nem sajnált, hogy elérjen telefonon. Nagy örömmel elmondta, hogy a Penna könyvesboltban – az egyetlen hely, ahol megvásárolható – három példányt vett a kötetből. Vagyis közel negyvenezer rénus forintot fizetett örömködéséért. (Két példánnyal másokat örvendeztetett meg.) Ám megrótt a jegyzetekért. Azokban – úgy mond – feleslegesen személyeskedtem az írónővel. Természetesen semmi ilyesmit nem tettem. Hiszen nem is tehettem. Mivel köztudottan az ilyesmihez személyes ismeretség szükségeltetik. Alig jöttem a világra 1944-ben, ő már elment 1945-ben. Egy nappal április 4. előtt. És azt is elmondom, sokszor fáj, amit írtam. Mert mélyen rokonszenveztem, rokonszenvezek Emmával. Magamat hozzá mérve kisinásnak mondtam, mondom e munkám teljesítése terén. Mert meg kellett tennem. Mert így zökkentek a dolgok a helyükre.

– *Köszönöm, köszönöm. De most már arccal a 2023-as mű felé: Te miért fordítottad meg a két fogalmat?*

– Mert az 1989–1990 utáni új világban a historikusnak már nem a nemzetre, sokkal inkább a történetire kell összpontosítania.

– *Miért?*

– Mert megint tarajos hullámokat vet az antikorszakos gondolkodás.

– *Mit jelent az antikorszakos gondolkodás?*

– E gondolkodáson a megelőző rendszer/korszak valóságának a befektetése, leminősítése értendő.

– *Mai találmány lenne?*

– Egyáltalán nem. Nem mai, és messze nem csupán hazai találmány. A Horthy Miklósról elnevezett rendszerben, a Kádár Jánosról elnevezett rendszerben is elterjedt gyakorlat volt. Kicsit részletesebben. Senki ne gondolja, hogy Tisza István – egyébként ugyancsak történetietlen – szobrának a Parlament oldalában történt visszaállítása hüen tükrözné az 1918/19-es forradalmak utáni közvélemény felfogását. Már Szekfű Gyula is keményen beszélt róla az először 1920-ban

megjelent ikonikus jelentőségű *Három nemzedék* című esszéjében. Leginkább liberalizmusát kárhoztatta. Mivel a liberalizmus helytelen értelmezése nem ismeretlen hazai honi história, s lépten-nyomon tájékozatlanság tapasztalható e téren, ezért bizonyára nem felesleges a következőket elmondanom. A klasszikus liberalizmus a nacionalizmus édestestvére. Tisza István annak volt az elkötelezett híve. Ha – mondjuk – Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség* című lap szerkesztője (Miklós fia majd Aczél elvtársnak osztja tanácsait, írja annak elmeszüleményei vonalvezetőit) felkereste a miniszterelnököt, hogy a sajtóban tapasztalt antiszemitizmus kirohanások elnémítását kérje, akkor Tisza intézkedett. Ám e liberalizmusnak a világháború után itthon és szerte a világban leáldozott. Szekfű Gyula Tisza-képe is „csupán” ezt tükrözi. A mostanság sok helyütt ugyancsak befolyásos eszme – a 20. század hetvenes éveiben, a posztmodern megjelenésével, az úgynevezett nyelvi fordulat bekövetkeztével egy időben keletkezett – minden porcikájában minden nacionalizmus esküdt ellensége, szóval nemzetek feletti.

– *Te tán' kifogásolod Tisza István szobrának az ismételt felállítását?*

– Semmit sem kifogásolok, ami a múlt hiteles bemutatását szolgálja. Tehát én is visszahoztam volna szobrát. Igaz, ahogy az Andrassy-szobrot sem a régi formájában tettem volna vissza, hiszen e jeles államférfi leginkább a diplomáciájával alkotott nagyot, tehát egy diplomatát formáztattam volna meg a lovas hadvezér helyett korunk szobrászával, úgy Tisza nagyságát sem Zala György modorában kellett volna szoborba önteni. De ami lényegesebb: hiba volt a közvélemény akkori közönyét kihasználva elvitetni éjszaka – ráadásul Siófokra – Károlyi Mihály szobrát. Hanem a két gróft – amint az életben is történt – szoborban is szembesítettem volna.

– *Köszönöm. Akkor térjünk vissza a fősodorhoz.*

– E téren az a nagy hiányosság, hogy manapság sincsenek érdemi kutatók az ellenforradalom táborában Kun Bélák elvonatozása utáni gyilkos küzdelmek feltárására, bemutatására. Itt is elmondom – az ismétlés messze nem szégyen, főleg, ha pusztába kiáltás a szó –, hogy nem volt Horthy-rendszer. Horthy Miklós elnevezett korszak volt. És persze nem kor. És kórról sem kell élcelődni. A kormányzó – igaz ebben a propaganda is megtette a magáét – a harmincas évek derekára a magyarság szimbólumává nemesedett. Szóval a rendszer Bethlen István alkotása volt, s 1923 nyarára alakult ki, de utána is még évekig volt rajta mit építeni. Tégláról téglára. Ami egészében úgy festett, hogy a Tisza István-i Magyarország állt helyre, de modernizált alakzatban. És mi volt a bázisa? A feudális eredetű nagybirtok és a döntően zsidó kézben lévő fináncióke szövetsége. Ezzel szemben az a társaság, amely Szegeden Horthy Miklós körül gyülekezett – élén Gömbös Gyulával, Bajcsy-Zsilinszky Endrével, Kozma Miklóssal, Eckhardt Tiborral – azt delejezte a fővezér fülébe, hogy semmi, de semmi Tisza-restauráció. Csak és kizárólag katonai diktatúrával lehet a káoszt felszámolni. A fővezér fülének zene volt, amit hallott. De idővel

bölcsen belátta, inkább Bethlenre, „István gazdára” kell hallgatnia. A történet hosszú, de minden történetet igen röviden is el lehet mondani. Már, aki tudja. 1923 nyarára Bethlen kiszorítja Gömböst a hatalomból. Aztán majd 1928-ban Gömbös ugyan visszakéredzkedik a hatalomba, de cserében be kell illeszkednie. 1931-ben Bethlennek mennie kell, de rendszere – sok horpadással, leginkább a zsidótörvények rongálták, megmarad. Bizony egészen a német megszállásig, vagyis 1944. március 19-ig.

– *És hogyan festett a folytatás 1945 után?*

– Az 1945 utáni új Magyarország történelemszemléletének, s vele markánsan antikorszakos gondolkodásának (kellett, mint egy falat kenyér) alapjait a népbíróság perek sorozata teszi le. Kezdve a méltatlanul kivégzett Bárdossy Lászlóval. Nem okos dolog az egészet a kommunisták nyakába varrni. Az egész kiépülő új elit tagjai tülekedtek szerepekért. Mondjuk Sulyok Dezső is, aki csak névrokona a mostani államfőnek.

– *Készül most esetleg olyan munkád, amely ehhez az 1945 utáni világhoz kapcsolódik?*

– Igen, igen. Pamlényi Ervin mintegy 370 cikkből álló publicisztikáját dolgozom fel, A munkacím: *Történelem és publicisztika. Pamlényi Ervin*. Ő a szellemi apám. Örökre hálás vagyok neki. Ennek ellenére fikarcnyi engedményt sem teszik a javára. Ebből sok fájdalom adódik. Mert bizony sok minden olyasmit is leírt, amit nem kellett volna leírnia. Igaz, ő ezt nem zsoldosként, hanem meggyőződésből tette. Ahogy nézem a dolgait, teljesen világos: számára két nagy historikusunk volt. Az egyik Szekfű Gyula, a másik Molnár Erik. Két égtáj. Mégis egy ponton találkoznak. Mindkettő esküdt ellensége volt a romantikus nemzetszemléletnek. Mára Szekfű – még ha kavarnak is egyesek szépen – tiszta képlet. Molnár messze nem az. Mondják, Molnár Erik nemzeti nihilista lett volna. Nem volt az.

– *Nagyon nem meggyőző.*

– Egyszerű pedig a magyarázat. A nemzet történeti képződmény. A nemzet jelentős mértékben elképzelt közösség. Molnár Erik becsületes kommunista volt. Akkor is megmaradt annak, amikor fivére a sztálini önkény áldozata lett. Mert, ha az inkvizíció – például – tette azt, amit tett, s mégis a tanítás igaz maradt, akkor miért dobnánk a sutba a másik eszmét, mert az az adott történelmi körülmények szorításában egy másik termidor áldozatává silányult. Innen is a közbülső tanulság: soha nem lesz történész a specialista. Hanem csak az, aki képes holisztikusan gondolkodni.

Ő egyszerűen a nacionalizmusnak volt esküdt ellensége, s meggyőződéses híve volt a szocialista nemzetnek. Akinek rend van a fejében, az tudja, hogy a nacionalizmus az semmi egyéb, mint a polgári nemzeteszme. Az egyik közösséget emeli, a másikat sújtja. Ha túlhajtják, akkor már nem nacionalizmus, hanem sovinizmus. Innen is a tanulság: tiszta fogalomhasználat nélkül aligha

lehet tudományt művelni. Persze, hogy lehet, még sikert is arathatunk közbe. De aztán az idő a szemétdombra hányja.

– *Bizonyára azért Pamlényi szerteágazó publicisztikájának vannak üdítő darabja is.*

– Feltétlenül. Sok szépet írt például az irodalom világáról is. Anton Pavlovics Csehov, Illyés Gyula, Krúdy Gyula, Franz Kafka, Thomas Mann, Marcel Proust műveinek értő tolmácsolója. Amit például a ma félremagyarázott, annak idején filmben elfuserált Tonio Krögerről leírt, az ma is maradandó.

– *Föltennék néhány kérdést, amelyekre nemcsak a jelen kötetben, de egész munkásságodban ott van a válasz. Most csak tételmondatokban foglalld össze. Két vagy három út, orientáció van-e jelen, áll-e egymással szemben történelmünkben? A Nyugattól tanulni, ahhoz hasonulni akaró irányzat, annak ellentéte, a keleti nagyhatalmakra támaszkodás, és a kettő közötti harmadik, sajátos magyar út?*

– Kelet népe vagyunk, ezer esztendeje. Nyugatra tartunk. Igazából soha nem sikerült megérkeznünk. Természetesen nem csupán nekünk, hanem a régió népeinek, nemzeteinek sem. Leginkább a cseheknek sikerült, de őket azután 1938-1939-ben Adolf Hitler birodalma nyelte le, majd a Szovjetunió világába tagolódtak be. Olyannyira, hogy az 1968 utáni életük jóval keservesebbé vált, mint ami nekünk akkorra kiformalódott. Igaz a moszkvai döntéshez nekünk is csatlakoznunk kellett, s az bizony alaposan megakasztotta az éppen akkor indult új gazdasági mechanizmust, amely ígéretes kísérlet volt a piacgazdaság fontos elemeinek a szocialista rendszerbe történő beépítésére.

– *Legújabb könyvedben rengeteget foglalkozol a „nemzeti”-vel, s ennek keretében – mint most is mondtad – alaposan eltérsz a „nacionalista” szokásos értelmezésétől. Miért?*

– Mert a nacionalista – tessék kedves megjegyezni – valójában nemzeti. Amikor a nacionalistát gyalázzák, akkor csupán szokásos módon szutyomákolnak. Jobb lenne, ha csupán a sovinizmustól határolódnának el. A szocialista korszakban azért gyalázták oly vehemensen a nacionalistát, mert a nemzet polgári világot akarták írmagostul a múltba üzni. Nem sikerült. Persze jó tudni, a nemzet valójában jelentős mértékben elképzelt közösség, s hiába élesztgetik manapság ismét oly buzgón az „örök” nemzetit, ilyen nincsen. Nem volt és persze nem is lesz. Főleg az elkerülhetetlenül a jövőre nyitott mai világban, amikor a nemzeti államokat a multinacionális óriások alaposan harapdálják. A nemzeti egyszerűen történeti képződmény.

– *Magyarországon minden hatalom „vakít”, saját érdekében manipulálja a népet?*

– Nincs ebben semmi nemzeti. Globális históriáról van szó. A hatalom mindig elidegenedett képződmény. Képviselői az esetek túlnyomó többségében messze jobban éltek és élnek, mint akik nevében a hatalmat gyakorolják. Miért adnák vissza a megszerzett javakat, miért mondanának le a hatalomról, amely-

nek birtokában még újabb ízes falatokat zsebelhetnek be? Ha pedig a hatalom az ölükbe hullott, akkor az még édesebb.

– *Az olvasóknak csak igen kis hányada érti a „Hungarus-nemzet” fogalmát. Abból ered-e a mai magyar nemzet, vagy a kettőnek nincs egymás hoz köze?*

– Hazánk – persze ne keverjük ebbe bele Attilát – Hungária volt. Nem volt magyar nemzet. A nemzet a nemesség világa volt. A szokásos sírás-rívással szemben, a honfoglalás azért is egy sikertörténet, mert nemhogy nemzet, még a magyar nyelv sem létezett. A törzsfők, ha kézzel-lábbal is, de megértették egymást, kettévágták a nagy szláv tengert, azóta sem feledik e „huszárvágást” derék északi és déli szláv barátaink. Világos, hogy Hungária elitjének a tudata – minden etnikai különbség közepette – hungarus tudat volt. A magyar csak 1844-től hivatalos nyelv. Szimbolikusan szólva a modern magyar nemzet az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéssel jött létre.

– *Igazat adsz-e Tisza Istvánnak, hogy a magyar érdekeket csak az Osztrák-Magyar Monarchia tudta biztosítani, mert: „a mohácsi vész óta Magyarország ereje nem elég erős arra, hogy tartós szövetségtárs nélkül megélhessünk, érdekeinket kellő módon megvédhessük.”*

– Természetesen.

– *Jogos-e „átkozni” az 1918 végi köztársaságot? Annak volt-e a következménye az 1919-es Kommün?*

– Addig soha nem leszünk „emelkedő nemzet”, amíg nem kerül méltó helyére az 1918/19-es polgári demokratikus forradalom. A trianoni ketrecbe azért kerültünk bele, mert Tisza István Magyarországa elveszítette a világháborút. 1648-ban lehetett, 1918 után nem lehetett tartós békét teremteni. Mert a legyőzött németek potenciálisan mégis nagyhatalom maradtak. A fékentartásuk miatt volt tilos az Anschluss is, azért kellett a kisantantnak nevezett tákolmányt létre hozni, amely csak addig volt jó, amíg minket kellett nyomorgatnia. A hitleri Németországgal szemben nem csak szétesett, maradványai Hitler birodalmához kozmáltak. Létezett német égiszű, majd szovjet égiszű kisantant is.

– *Érthető módon foglalkoztat nemcsak a Trianonhoz vezető út, de az is, van-e kiút, hogyan lehet előmozdítani a Kárpát-medence magyar kisebbségeinek a megmaradását, jövőjét?*

– Ehhez Jeszenszky Gézáat javasolom elolvasni.

– *Mikor tévesztett utat a magyar külpolitika? Mi volt legnagyobb tévedése, hibája a második világháború küszöbén, 1938 és 1941 között?*

– Az ország nem tudott meglenni a revízió vágyálma nélkül. Azt pedig Adolf Hitler Németországa mintegy 80 ezer km²-mel enyhítette. Nem a soha nem létezett fasiszta nép tapadt Berlinhez. Ha Németország veszít, akkor mindent vissza kell adni. Megtörtént. No, meg a szlovákoknak adott határ Rajkáig.

– *Mit értesz az alatt, hogy jó lenne, ha ez az ország Pannónia lenne?*

– Így élhet a nagy álom. Hunniával aligha. Sapenti sat.

– *Napjainkban Horthy Miklós és rendszerének egyfajta átértékelését tapasztaljuk. Erről mi a véleményed?*

– A Horthy korszak rendszerét – itt is indokolt az ismétlés – Bethlen István alkotta meg. A mai süketelésekkel szemben természetesen nem volt demokrácia, s a régi rágalomokkal szemben nem volt – főleg Európában az első – fasiszta diktatúra. Korlátoltan parlamentáris rendszer volt. Magisztrális munkájában Romsics Ignác bő három évtizede rámutatott Bethlen István rendszeralkotó teljesítményére. Műve 1931-ben bekövetkezett bukása után is – nem kevés hordással – az ország 1944. március 19-én bekövetkezett bukása után buzgón fennmaradt. A Kádár János neve fémjelezte korszakban, hazánkba importált hatalom, sztálinista típusú rendszer létezett. Annak az 1988. májusi párttervezet – ha úgy tetszik Grósz Károly kényszerű pálfordulásával – vetett véget.

– *Bármily sok kritika éri a kormányzatot, aligha vitatható, hogy nemzeti alapon áll. Vagy ezt vitatod?*

– Nem vitatom. „Csupán” annak a tartalmát kifogásolom.

– *Ma sokan mintha visszavinnék történetpolitikai gondolkodásunkat a romantikus nacionalizmus világába. Kiket emelnél ki?*

– Az emlékezetpolitika bajnokai sokan vannak. Sokakat sorolhatnék. Zömmel buta balgákat, s mellettük persze a hidegen mérlegelő, távlatosan gondolkodó, a következő rendszerben is majd maguknak biztosan helyet találó zsoldosokat. Szóval őszinte és megjárt szott futóbolondok jutnak stallumhoz, bőséges anyagi javakhoz.

– *Miért?*

– Alapvetően a rendszer mai, egyszer (tán holnap, ám nem kizárt, hogy jóval később) majd füstté váló ereje okán. De azért is, mert nem működik a szakma immunrendszere. Rögvest hozzáteszem: természetesen nem manapság romlott meg. Igazából soha nem volt makkegészséges. De voltak – és bizonyosan lesznek – jobb korszakai.

– *Mi a szakma oldaláról a legnagyobb baj?*

– Magukat komoly történésznek gondolók sétálnak be a politika csapdájába. Ha megteszik, balga módon teszik. Nem látják meg, hogy nekünk a történetpolitika a világunk.

– *Emlékszem Szekfű Gyula történetpolitikai tanulmányaira.*

– A történetpolitika a szakma ellenőrzése alatti politizálás. Az emlékezetpolitika ellenben bizony nem más, mint a politika és a szakma násza. Clio a görénnyel (enyhábban fogalmazva: a héjával) szemben csak alulmaradhat.

❧ 1% METAFIZIKA ❧

ANANDA KENTISH COMMARASWAMY

SZIMBÓLUMOK

A SZIMBÓLUMOK¹ ÉS A JELEK, akár szóbeliek, zeneiek, dramatikusak vagy plasztikusak, kommunikációs eszközök. A szimbólumok ideákra, a jelek dolgokra vonatkoznak. Ugyanaz a kifejezés lehet szimbólum vagy jel kontextusának megfelelően: a kereszt például szimbólum, amikor a világegyetem szerkezetét fejezi ki, azonban jel, ha útkereszteződést jelöl. A szimbólumok és jelek lehetnek természetesk (természetükben rejlő sajátosságaikból eredően igazak) vagy konvencionálisak (önkényesek és esetlegesek), tradicionálisak vagy egyéniek. Jelen összefüggésben a profán nyelvben, valamint a realista és absztrakt művészetben sejtésszerűen alkalmazott jelek nyelvével a továbbiakban nem foglalkozunk. „Absztrakt művészet” olyan modern művészetet értünk, amely szándékosan kerüli az érthető és felismerhető ábrázolást, megkülönböztetve a „princiális művészettől”, a tradíció természetéből adódóan szimbolikus nyelvtől.

A tradicionális művészet – szent könyv, hősköltemény, népművészet, rítus és minden kapcsolódó mesterség – nyelve szimbolikus; és mivel természetéből adódóan szimbolikus, nem egyéni invenció, közmegegyezésen vagy pusztán szokáson alapul, univerzális nyelvről van szó. A szimbólum egy közvetítendő idea utánozható formájának – mely magának a műalkotásnak a formai oka – a körülményektől függően hangban, alakban, színben vagy gesztusban történő anyagi megtestesülése. A szimbólum létezésének oka az idea, nem pedig saját maga: egy adott forma – jelentését tekintve – vagy szükségképpen szimbolikus, vagy pusztán ízlés szerint kedvelt vagy nem kedvelt értelmetlen alakzat. A modern esztétika nagyobb része azt feltételezi (miként az „esztétika” és az „empátia” szavak utalnak rá), hogy a művészet teljes egészében ilyen értelmetlen alakzatokból áll vagy ezekből kellene állnia, illetve, hogy a művészetet alkalomhoz illő emocionális reakciók képezik vagy kellene képezniük. Feltételezi továbbá, hogy bármilyen maradandó érték a tradicionális műalkotásokban ugyanilyen típusú, és teljesen független az alkotások ikonográfiájától és jelentésétől. Való-

¹ Forrás: *Studies in Comparative Religion*, XIV. évf. (1980) 1–2. szám (tél–tavasz). Online: http://www.studiesincomparativereligion.com/public/articles/Symbols-by_Ananda_K_Coomaraswamy.aspx. A görög szümballó származéka különösen az 'összefüggésben lenni', 'úgy bánni különböző dolgokkal, mintha hasonlóak lennének', és a (passzív) 'megfelelni', vagy 'összeilleni' értelemben.

ban joggal mondhatjuk, hogy az ókori, keleti vagy népművészeteknek csak az esztétikai felszínével vagyunk hajlandók törődni. De ha így cselekszünk, nem kellene ugyanakkor becsapnunk magunkat azzal a feltételezéssel, hogy a művészettörténet – „történet” alatt a[z arisztotelészi] négy okot figyelembe vevő magyarázatot értve – bármely ilyesfajta korlátozott nézőpontból megismerhető vagy leírható lehet. Ahhoz, hogy megértsünk egy kompozíciót, azaz például egy tánc mozdulatainak sorrendjét, a miserendet egy katedrálisban, vagy egy ikont, értenünk kell felépítésének *logikai* összefüggéseit: miképpen ahhoz, hogy megértsünk egy mondatot, nem elég csodálnunk édes csengését, hanem szükség van a különálló szavak jelentésének és logikai kombinációinak ismeretére. Aki csak „műkedvelő”, nem sokkal különb a szarkánál, amely szintén bármi neki tetszővel kidíszíti fészket, és megelégszik a pusztán „esztétikai” élménnyel. Az eddigiek alapján felismerhetőnek kell lennie, hogy habár a modern műalkotásokban az esztétikai felületek mögött nincs, vagy nem lehet semmi több, mint a művész privát személye, a teória, amelynek alapján a tradicionális művészet alkotásait létrehozták és élvezték, magától értetődőnek veszi, hogy a szépség vonzereje nem pusztán az érzékekig, hanem az érzékeken keresztül az intellektusig hat: itt „a szépség a megismerés dolga”; és ami ismert és megértett, az az „*immateriális idea*” (Hermész), „a kép, amely nem a színekben van” (*Lankávatára-szútra* II. 9. 118.), „a tanítás, mely különös sorok fátyla mögé rejtőzik” (Dante), „a kép archetípusa és nem maga a kép” (Nagy Szent Vazul). „*Ideáik alapján ítéljük meg, mely dolgokat illő szeretnünk*” (Szent Ágoston).

Nyilvánvaló, hogy a szimbólumok és fogalmak – a műalkotásokat, mint Szent Tamás mondja, *per verbum in intellectu* [‘a szó által az intellektusban’] értjük meg – rendeltetésük szerint nem válhatnak hasznukra azoknak, akik még nem „felejtettek” a szó platonikus értelmében. Sem Zeusz, sem a csillagok – mint Plótinosz mondja – nem emlékeznek, sőt mi több, nem tanulnak; „*az emlékezet azok számára adatott, akik felejtettek*”, azaz nekünk, akiknek „*az élet álom és feledés*”. A szimbólumok és a szimbolikus rítusok szükségessége csak akkor merült fel, amikor az ember kiűzetett az Édenkertből; olyan eszközök ezek, amelyek segítségével emlékeztetni lehet az embert az intellektuális és szemlélődő szintről a fizikai és gyakorlati szintre való alászállására a későbbi szakaszokban. Mi kétségkívül felejtettünk, messze nagyobb mértékben, mint azok, akiknek először volt szükségük szimbólumokra, és náluk sokkal inkább rákényszerülünk, hogy következtessünk az örökkévalóra annak halandó analógiáiból; és semmi sem lehet jobb bizonyítéka ennek, mint saját igényünk, hogy minden rituális cselekvés fölé magasodjunk, és képesek legyünk közvetlenül kifürkészni az igazságot. A tradicionális művészet motívumait, amelyek számunkra „díszé” váltak, eredetileg az Út jelzőtábláiként, vagy a rejtett Fény nyomaként alkalmazták, melyet az érzékfeletti zsákmány vadászai követnek. Ezen absztrakt formákban, minél messzebb követjük azokat visszafelé, vagy fe-

dezzük fel maradványaikat a népi „babonákban”, mezőgazdasági rítusokban és a népművészet motívumaiban, annál inkább felismerhetjük az érzékelhető alak és a nem érzékelhető ismeret poláris egyensúlyát; de ahogy Andrae mondja (*Die ionische Säule*, Schlusswort) a hozzánk vezető útjukon tartalmuk egyre inkább kiüresedett, természetük a „civilizáció” haladásával egyre inkább megváltozott, annyira, hogy azzá váltak, amit mi „műformáknak” nevezünk, mintha egy esztétikai szükségszerűség – a szarkánk esetéhez hasonlóan – hívta volna életre őket. Amikor a jelentés és a cél feledésbe merül, vagy csak beavatottak emlékeznek rá, a szimbólumok egyedül azokat a dekoratív értékeiket őrzik meg, amiket ma a „művészethez” társítunk. Sőt mi több, tagadjuk azt, hogy a műforma valaha is rendelkezhetett bármi mással, mint díszítő minőséggel; nemsokára pedig elkezdjük magától értetődőnek venni, hogy a műforma szükségszerűen a „természet megfigyeléséből” ered, majd kritizálni a fejlődés szempontjából („mielőtt még bármit is tudtak volna az anatómiáról” vagy „tudomást szereztek volna a perspektíváról”), és pótolni hiányosságaikat, ahogy a hellenisztikus görögség tette a lótosz palmettával [pálma alakú díszítés], mikor elegáns akantuszt [levéldísz korinthoszi oszlopon] készítettek belőle, vagy ahogy a reneszánsz, amikor az „igazságot a természetnek” eszményét erőltette rá a formális tipológia régebbi művészetére. A mítoszt és az eposzt ugyanebből a nézőpontból értelmezzük, az isteni csodatételeket és a *Deus ex machinát* pedig csupán a költő többé-kevésbé ügyetlen próbálkozásának tekintjük az események bemutatásának fokozására; faggatjuk a „történelmet”, és erőfeszítéseket teszünk egy történelmi mag kivonására azzal a látszólag egyszerű és igazán naiv folyamattal, hogy minden csodát kizárunk, soha rá nem eszmélve, hogy a mítosz teljesség, amelynek a csodák legalább annyira szerves részei, mint a feltételezett tények; szemet hunyva afölött, hogy mindezen csodák szigorú jelentéssel rendelkeznek, teljesen függetlenül attól, hogy történelmi eseményekként megtörténtük lehetséges-e vagy sem.

Fordította: Kocsi Lajos

(Magyar megjelenés: <https://arsnaturae.hu/index.php/hu/szimbolumok>)

ERDŐDY GÁBOR

KATOLIKUS FŐPAP AZ EGYHÁZ MEGÚJULÁSA ÉS A NEMZET SZOLGÁLATÁBAN

HORVÁTH MIHÁLY megállapítása szerint „az egész magyar clérusnak kétségbevonhatatlanul ő volt a legjelesebb egyénisége. Lonovics a lángésznek minden sajátosságával gazdagon fel volt ruházva: sebes, mély felfogás, érett, helyes ítélet, játszi elmésség, nagy emlékező tehetség... Ehhez járult széles olvasottsága, otthonossága az egyházi s világi tudományok legtöbb ágaiban, európai műveltsége, publicistai készsége, (a) mivel ő társai közt egyedül dicsekedhetett. Szónoklataiban ő annyi tapintatot, oly éles ítéletet s mély értelmet, oly helyes világnézetet, az általános haladás iránt annyi rokonszenvet s általában annyi szabadelvűséget és loyaltást árult el...”

Történetírásunk nagy adóssága a közrendű polgári családban született Lonovics József életművének korszerű bemutatása, méltó elhelyezése történelmi emlékezetünkben. Nevét a történész szakon diplomát szerzők jelentős része sem ismeri. Ezen adósság törlesztésében tett jelentős lépést Bárány Zsófia könyve, mely Sós István kiváló lektori együttműködésével készült el. A kiadvány Lonovics egyházpolitikai eszmerendszerét rekonstruálva és működése hazai és egyetemes kontextusát megrajzolva számos választ kínál az ismeretlenség okaira.

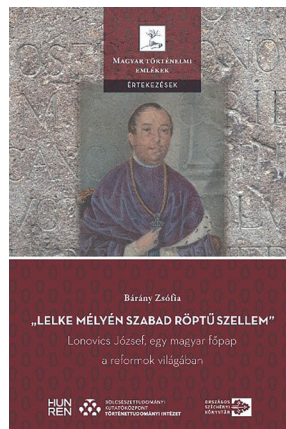
A vegyes házasságok problémája a polgári átalakulás megkerülhetetlen modernizációs kihívásaként és sürgős megoldást követelve robbant be a magyarországi reformkori politikai viták, az egyházpolitikai küzdelmek középpontjába. A konfliktusban az egyik oldalon a sok százéves tradíciókra építő, kipróbált szabályok merev rendje és saját törvényei szerint működő, működési normatívájához ragaszkodó katolikus egyház, másik oldalon a modern polgári átalakulásért, a korszerű nemzet megteremtésért harcba induló, és vallási- egyházi kérdésekben is alapvető reformokat követelő ellenzéki társadalom állt. A konfliktus megoldásának a jövő generációk életét is alapvetően meghatározó tétje nem kevesebb volt: sikerül-e a katolikus egyháznak megőriznie cselekvőképességét, és a sokszor szinte feloldhatatlannak tűnő ellentmondások szövevényében, alapvető értékeik megőrzése mellett az elkerülhetetlen változásokat is figyelembe vevő megújulás programját megalkotnia? Csakis ez jelenthetett érdemi előrelépést, kitorést a 19. század első felében felerősödő negatív tendenciák (a vallási közömbösség terjedése, az elszigetelődés felerősödése) szorításából.

A kötet Lonovics József reformkori működését és római kiküldetését mutatja be, a vegyes házasságok problematikáját állítva vizsgálódásai középpontjába. Bárány Zsófia elemzése ugyanakkor messze túl is mutat az országhatárokon, a vallási felekezetek parciális történetén. Bevezetőjében tövid áttekintést ad a keresztény vegyes házasságok történetéről: visszanyúlva a trienti zsinatig (1545–63), kitekintve XIV. Benedek

1741-ben, illetve 1748-ban kelt deklarációjára, amely a Németalföldön és Lengyelországban bizonyos feltételekkel engedélyezte a vegyes házasságokat. Sorra veszi a felvilágosult abszolutizmus rendeleteit az 1791/XXVI. törvénycikkkel bezárólag, amely a vegyes házasságok megkötését katolikus pap előtt rendelte el és tiltotta annak megakadályozását.

Rámutat arra, hogy az 1816-ban felszentelt fiatal pap pályája alakulására, szellemisége formálódására jelentős hatást gyakoroltak a Fischer István és Pyrker János egri érsekek szolgálatában hivatalnokként, majd kanonokként eltöltött évek. Számára országos ismeretséget hozó legelső nyilatkozatait (1826, 1829) a felekezeten átívelő kereszténység, a vallási tolerancia, a szabadság- és egyenlőségalapú társadalmi normák melletti elkötelezettség hatotta át, s a felvilágosodás híveként képviselte a „szabad egyház szabad államban” üzenetét. Első országos politikai szerepvállalására az 1830-ban összeülő diéta kínálta a lehetőséget, ahol a hadsereg kiegészítése ügyében állást foglalva, nemzeti elkötelezettségét megvallva sürgette a magyar tisztek átvezénylését magyar ezrekhez, illetve magyar nyelvet beszélő külföldi előljárók vezénylését a magyar egységek élére.

Áttörő politikai elismerést egri káptalani követként vívott ki magának az 1832–36-os rendi országgyűlésen, ahol a vallási sérelmek tárgyában folytatott vitákban az alsótáblán helyet foglaló egyházi rend kiemelkedő képviselőjeként, a katolikus egyház vezérszónokaként lépett fel. Okos, szerény és erényes magatartása az ellenvéleményűek körében is pozitív fogadtatásra lelt, szerepvállalásáról Kossuth Lajos is elismerően nyilatkozott, felszólalásait a liberális ellenzék fiatal tagjai többször megélték. Sikerének titkát Bárány Zsófia abban ragadja meg, hogy kiválóan alkalmazta rétori képességeit, kiemelkedő lexikális tudását, a korszak modern gondolkodását felidéző szókincsét. Óriási teljesítménye, hogy az egyházi hierarchia elismerése mellett volt képes annak normájától eltérő véleményeket képviselni, a polgári értékeket a rendi keretekbe beépíteni. Lonovics József a klérus 1790. évi magatartását bírálva s a különböző vallásokat egyenlő felekként értelmezve a vallási pluralizmust magába foglaló polgári nemzet kontúrjait vázolta fel. Beszédei ismétlődő alapelemeit a lelkiismereti szabadság, a mindenkit megillető azonos jogok, a korszellemre hivatkozás, a vallás szabad gyakorlása alkották, azaz a liberálisok által már használt frazeológia átvételével, a természetjogra történő hivatkozással (Dobszay Tamás találó szóhasználatával élve) verbális hidat képezett a felvilágosult rendiség és a liberalizmus között. Egyházi és további témakörök tárgyalása során érvelésében a „szabad és egyenlő egyének polgári társulatának” képe jelent meg, melynek értelmében a pápaság értelmezése során „az első az egyenlők között” elméletét képviselte, amiért az egyházon belül többen is eretnekséggel vádolták meg, s jelentették fel Rómában és Bécsben egyaránt. Lonovics József cáfolta, hogy az egyház dogmájával szemben nyilatkozott és keserűen állapította meg: „nagyon fájdalmas nekem, midőn látom, hogy az egyházi embereket nem az egyház szeretete serkenti, hanem a gyűlöletes irigységtől hajtva szándékosan elferdítik szavaimat.”

Bárány Zsófia hangsúlyozza: Lonovics József határozottan és hatékonyan lépett fel egyháza jogainak és kiváltságainak védelmében, miközben a katolikus visszaéléseket is önkritikusan bírálta. A kerületi ülés reverzálisokról folytatott 1833. június 22-i vitájában Charles Louis de Montesquieu-re hivatkozva („amit a törvény nem tilt, azt tenni szabad”) és kortárs európai példákat is felmutatva igazolta a reverzálisok, valamint az áttéréseknél előírt hatheti oktatás jogosultságát. Valójában a katolikus egyház mellett harcolt elszántan és elkötelezetten. Célja az egyház kimozdítása volt defenzív pozíciójából, hogy meghatározó konstruktív szerepet játsszon a polgári nemzetteremtés folyamatában.

Lonovics József országgyűlési szereplését váratlan fordulat zárta le. 1834. március 9-én, Pyrker János érsek és Reviczky Ádám kancellár erőteljes támogatásával 41 évesen kinevezést kapott a csanádi püspökség élére. Bárány joggal teszi fel a kérdést: jutalmazás vagy fegyelmezés eredményeként?

Bátor és energikus főpapként látott munkához, püspöki vizitációk sorát bonyolította le egyházmegyéjében. Az ezek során létrejött feljegyzései egyfajta utazási naplóként rendkívül értékes (egyház történeti, hitéleti, néprajzi, társadalom- és gazdaságtörténeti, képzőművészeti) forrásanyagot jelentenek: a vallási állapotokat, a felekezeti és nemzetiségi sokszínűséget, az iskolák állapotát tükröző adatokat tartalmaznak. Mindeközben az unió, azaz az ortodoxok visszatérésének ügye stratégiai kérdést jelentett számára.

Bárány Zsófia munkájának fontos alfejezete Lonovics József prédikációinak remek elemzése. Kiemeli a püspök friss nyelvezetét, a formalizmust és az üres moralizálást kerülő sokrétű gondolatiságát, s a beszédeiben ismétlődő tárgykorokat sorra véve az egyenlőség, a szabadság, a polgári társaság, a szegények megsegítése és a szolidaritás fontosságának hangsúlyozására irányítja a figyelmet.

A magyar ügy sajátosságainak megvilágítása során megrajzolja a problémakör nemzetközi kontextusát. Árnyaltan értelmezi Hughes Félicité Robert de Lamennais, Jean Baptiste Henri Lacordaire és Charles de Montalambert liberális katolicizmusát, ismerteti a vallási konfliktus végletes poroszországi kieleződését (Kölner Verwirren), továbbá az egyetemes katolicizmus öntudatra ébredését, az Erneuerungsbewegung kibontakozását. Bárány Zsófia ugyanis lényegesen többre vállalkozik Lonovics portréjának – egyébként sem egyszerű – megrajzolásánál. A püspöki küldetés elmélyültebb megértéséért a történet egyetemes hátterét, így a Habsburg Birodalmon belüli egyháztörténeti helyzet meghatározó kontúrjait is megrajzolja, ezzel Lonovics misszióját az összeurópai katolikus megújulási törekvések kiemelkedő jelentőségű epizódjaként határozza meg. E folyamat kulcsfontosságú elemeként vázolja fel a katolikus politikai újságírás atyja, Johann Joseph Görres fellépését. A kötet sajtótörténeti eredményeit gazdagítja a magyar katolikus újságírás kezdeteit vizsgáló, a Magyar Szion/Sion rövid idejű próbálkozását ismertető alfejezet. A korszellemhez való alkalmazkodás igényét nyíltan felvállaló, annak szókimondó alkalmazója, a „haladó polgári műveltség” és a katolikus egyház kapcsolatának érzékeltetésére vállalkozó, a felső klérus körében azonban csekély érdeklődést kifejezni képes folyóirat 1842-ben megszűnt. (A vizsgált folyamatok nemzetközi sajtóvisszhangjával két alfejezet is foglalkozik.)

Metternich egyházpolitikai terveit elemezve Bárány Zsófia a birodalmi kancellárról kialakult általános negatív megítélést jelentős mértékben árnyalja. Rámutat

arra, hogy a politikus törekvése a Habsburg Birodalomban meglevő katolikus egyházi túlsúly csökkenetésére irányult, miközben a pápa minden engedményt elutasított, s együttműködése feltételeként a jozefinista hagyomány teljes eltörlését követelte. 1840. február 13-án megkezdődtek a szentszéki tárgyalások. A római udvarhoz címzett memorandumában Metternich a protestáns lelkész előtt kötött házasság érvényessége mellett érvelt, és elfogadta, hogy a vegyes házasságban született gyermekek vallásáról a szülők szabad megegyezés keretében dönthessenek. Kiemelte ugyanakkor azt is, hogy egy pozitív megállapodás komoly hatást gyakorolna az egész német térségre. A pápa által hevesen bírált birodalmi kancellár nemzetközi pozícióját jól érzékelteti, hogy az ultramontán *L'Univers* heves kirohanást intézett ellene, azzal vádolva, hogy politikája az eretnokség határait feszegeti. Metternich szerepe kiválóan érzékelteti a Bárány Zsófia által vizsgált kérdéskör bonyolultságát, amelyben a szerző imponáló magabiztossággal igazítja el olvasóit.

A vallásügyi viták alakulását az 1839–40. évi diétán az Apostoli Szentszék megkülönböztetett figyelemmel kísérte, a magyar ügy az európai egyházpolitikai küzdelmek hangsúlyos része lett. A Magyar Katolikus Püspöki Kar uralkodóhoz intézett felterjesztésében Lonovics határozottan hangot adott a katolikus egyház függetlenségi igényének s a házasság egyházi és polgári megkülönböztetésére irányítva a figyelmet leszögezte, hogy készek a polgári törvényeknek azok érvényességi körén belül engedelmessé válni, az egyházi szertartásokban (s így a házasság szentsége kérdésében) azonban szigorúan ragaszkodnak saját törvényeikhez. A csanádi püspök országgyűlési szereplését a bécsi nuncius, a József főherceg nádor szerepvállalását éles kritikával illető Ludovico Altieri a bíboros államtitkárnak, Luigi Lambruschininek küldött jelentéseiben pozitívan értékelt. Kiemelte a jozefinista berendezkedést elutasító felszólalását („az egyház nem szolgálóleány, nem politikai intézet, hanem egy, az öncéljaira és a maga körére nézve független egész”), a reverzálisok visszamenőleges érvénytelenítésével szembeni fellépését, a katolikus papi jelenlét nélkül megkötött házasságoknak csupán polgári értelemben vett érvényességére rámutató érvelését.

Figyelemreméltó, hogy Lonovics szereplését a reformkonzervatívok szószólója, gróf Dessewffy Aurél rendkívül pozitívan értékelt. Az egyházat a saját tanításai vonatkozásában megillető szabadságáról kifejtett nézeteit pedig báró Eötvös József, a főrendi liberális ellenzék egyik vezérszónoka vette védelmébe. Tehát az egyházpolitikai vitákban liberális, ókonzervatív, reformkonzervatív felfogású politikusok között formálódó sajátos együttműködés körvonalazódott.

Részben a legfelső egyházi elvárásoknak megfelelő helytállás eredményeként is értelmezhető, hogy április 11-én a pápa hozzájárult Lonovics József római küldetéséhez. Érdekes, hogy Széchenyi István gróf (Dessewffy Aurélhoz hasonlóan) kikelt a misszió ellen, mert elfogadhatatlannak tartotta külső hatalom (Róma) befolyását a magyar törvényekre. Hevesen bírálta a „militáns” klerust, mivel az szerinte a „fél országot forradalomba hozta” egy „ötvenéves törvényes szokás” (az 1791/26. tc.) felrúgásával.

Metternich szorgalmazta, hogy Lonovics a Lajtán túli területekről, az Apostoli Szentszék és az osztrák polgári törvénykönyv közötti ellentmondásokról is értekezzen, de a püspök prímásával, Kopácsi József esztergomi érsekkel összhangban nem értett vele egyet. Római működése felvezetéséként a magyar püspökök álláspontját az alábbiakban összegezte: a vegyes házasság megkötése csak katolikus pap előtt tör-

ténhet, reverzális hiányában a passiv assistentia alkalmazandó, a vőlegény lelkésze előtti friggy érvényességéhez a Szentszék hozzájárulása szükséges, mivel azonban a vegyes házasságot a kánoni jog tiltja, a római felmentés helyett a püspöki felmentés gyakorlatát indokolt fenntartani. Lonovics József azonban nem tartotta elegendőnek a passiv assistentia alkalmazását, s tárgyalásai során (a püspökök kívánságán túllépve) a protestáns lelkész előtt kötött házasság érvényességének elfogadtatása mellett szállt síkra. Érvérese a pápa merev ellenállásába ütközött. XVI. Gergely ugyanis meggyőződéssel állította, hogy az egyházi törvények világi normák szerinti módosítása nem a kívánatos harmóniához, hanem előbbi alárendelődéséhez vezetne, a házasság szentsége profanizálná. Lonovics József határozottan tárgyalt, meggyőzően érvelt az egyház rugalmasabb magatartása mellett. Meggyőződése volt ugyanis, hogy a megállapodáshoz elengedhetetlenül szükség van az engedményekre, ellenkező esetben pedig komolyan tartott attól, hogy angol és francia mintára a polgári házasság kerül napirendre. Határozottan leszögezte ugyanakkor, hogy a kánonjog értelmezése nem a rendi országgyűlés kompetenciája, világi törvényekkel nem lehet az egyházat kényszeríteni, a világ változásaihoz való alkalmazkodást belülről lehet és kell kezdeményezni. A magyar püspök álláspontját több vatikáni főpap is osztotta, nézeteit a bécsi érsek, Vincenz Eduard Milde is megerősítette. Lonovics eljárásának hatékonyságát bizonyította, hogy Magyarország sajátos engedményeket kapott a birodalmon belül a vegyes házasságok megkötését illetően.

Bárány Zsófia hatalmas forrásanyag megmozgatásával, mindenekelőtt Lonovics József naplójára támaszkodva rekonstruálja a négyszemközti tárgyalások folyamatát, felfejtve azok bonyolult kontextusát, miközben aprólékosan megrajzolja a háttérben folytatott egyeztetéseket Luigi Lambruschini bíboros államtitkárval, Ludovico Alterieri bécsi nunciussal. Kiemeli Karl Ernst Jarcke jelentős szerepét és remek portrét rajzol Metternich bizalmasáról, de az egyébként szélsőségesen konzervatívval tartott XVI. Gergelyről is számos meglepő információval szolgálnak a feldolgozott dokumentumok. Megállapítja továbbá, hogy a magyar püspök számára nem okozott gondot a nyelvi sokszínűség – hozzátenném: mint ahogy Bárány Zsófia számára sem.

Összegzésként a szerző megállapítja, hogy bár a misszió nem eredményezett mind-egyik fél számára kívánatos megoldást, de határozott előrelépést jelentett a vegyes házasságok kapcsán kieleződő problémák megoldása, a felekezetek kapcsolatának javítása felé. Az érsekekhez intézett, *Quas vestro* című brevéjében XVI. Gergely visszamenőlegesen érvényesítette és engedélyezte az assista passiva gyakorlatát, a püspököknek címzett bíboros államtitkári instrukció pedig hozzájárult a reverzális nélkül kötött házasságok háromszori kihirdetéséhez, s a protestáns lelkész előtt megszületett friggyet tilosnak nevezte ugyan, de érvényesnek ismerte el.

A kötet kitekintő fejezeteiben szó esik Lonovics József Metternich által kezdeményezett, az állam és egyház kapcsolatának rendezésére fókuszáló, de végül nem realizáló második küldetésének tervezetéről. Sor kerül továbbá Lonovics József későbbi pályája fő állomásainak felvázolására.

Bárány Zsófia könyve (amely PhD-disszertációjának továbbfejlesztett változata) olyan főpap portrét rajzol meg, aki a 19. század első felében Magyarországon végletesen kieleződő egyházpolitikai harcok közepette a megoldás felé vezető utat az elmélyülő konzervatív-liberális ellentét meghaladásának irányában kereste, s a katolikus

megújuláshoz nélkülözhetetlen reformlépéseket a nemzeti polgárosodás követelményeivel összhangban kívánta előkészíteni.

(Bárány Zsófia: „*Lelke mélyén szabad röptű szellem.*” Lonovics József, egy magyar főpap a reformok világában. Budapest, 2024, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet–Országos Széchényi Könyvtár. 316 oldal.)

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

FRISNYÁK SÁNDOR ALKOTÓI PÁLYÁJA

A HAZAI GEOGRÁFIA tavalyi nagy vesztesége Fisnyák Sándor professzor (1934–2024) halála volt, akit a tudományon kívüli magyar világ leginkább a *Magyarország történeti földrajza* (1990) című könyve kapcsán ismert meg. A több későbbi kiadást megélt kötet a rendszerváltás korában keletkezett, és publikálásának időpontja, valamint a későbbi évtizedek tudománytörténeti folyamatai predesztinálták, hogy a szerző neve szervesen összekapcsolódjék a hazai történeti geográfiával. Ebben az eleve elrendelésben benne rejtett, hogy Fisnyák Sándor a későbbi évtizedekben tudatosan vállalta a történeti földrajz művelését. Tudományos munkásságát, kimeríthetetlen munkakedvét és alkotói energiáit teljes egészében e tudományszaknak szentelte. A statisztikai adatok tanúsága szerint hatalmas életművet hagyott az utókorra, közel félezer alkotását ismerjük. Mintegy ötven könyv írója, szerkesztője volt. Tudomány-szervezői tevékenysége és annak hatása ma még felmérhetetlen. Az általa szervezett konferenciák kötetei és a bábáskodása mellett alapított *Történeti Földrajzi Közlemények* lapjain publikáltak a tudománytörténet önálló fejezetét alkotják. Munkássága kutatott témák szempontjából egyáltalán nem tekinthető homogénnek: a mintegy hét évtizedes alkotói pálya második felét a történeti földrajz, míg a korábbi időszakot a geográfia egyéb területei határozták meg. Ám ahogyan távolodtunk a rendszerváltás évtizedétől, egyre többet méltatták Fisnyák Sándort a magyar történeti földrajz újraalapítójaként, meghatározó alakjaként – és ő nem tiltakozott ez ellen. Valóban az volt. Legjelentősebb munkái, szakmai sikerei és elismerései a történeti földrajzhoz kötődnek.

E hosszú, termékeny életpálya témáinak és szemléletmódjának alakulása határozottan tükrözi a magyar geográfia irányváltásait. Az utóbbiakat meghatározta hazánkban az uralkodó tudomány- és kultúrpolitika, mely a geográfiára olykor szélsőségesen hatott. Pusztán kronológiai szempontból Fisnyák Sándor szakmai tevékenysége a kádári rendszer berendezkedésével egyidőben kezdődött (első írását 1958-ból ismerjük). Történeti földrajzi alapművének előkészítő munkái és kutatásai a politikai rendszer erjedésének évtizedében zajlottak, megjelenése egybeesett a társadalmi-szellemi váltással, míg Fisnyák történeti földrajzi munkásságának kiteljesedése a szellemi és tudományos pluralizmus időszakában történt. Ezzel kapcsolatban fontos életrajzi tény, hogy idős korában is megőrizte szellemi energiáit, szinte élete utolsó pillanatáig képes volt és akart is dolgozni. Fisnyák Sándor hosszú élete során a kor erősen hatott a magyar

geográfiára és a magyar történeti földrajzra, melyekre 1989-ig gyanakodva tekintett a magyar politika. Ezért Frisnyák Sándor munkásságát kellőképpen csak a kor, a társadalmi környezet figyelembevételével ítélni lehet. E hatalmas életműről még sokat vitázik majd a magyar tudomány- és kultúrtörténet, megítélése sok szempontból lesz lehetséges. A munkát segíti, hogy Frisnyák Sándor szakmai tevékenysége jól dokumentált. Kollégái, tanítványai az elmúlt néhány évtizedben több alkalommal – legtöbbször valamilyen kerek évfordulóhoz kötődően – méltatták a magyar történeti geográfust. Kozma Katalin tollából már a professzor életében megjelent *Frisnyák Sándor műveinek bibliográfiája*. A szakmabeli Gál András és Hanusz Árpád önálló kötetben tették közzé szakmai méltatásait, mely *A történeti földrajz megújítója: Frisnyák Sándor* címmel került ki a nyomdából. Nem utolsósorban érdemes megemlítenünk kedves tanítványa, majd munkatársa, Kókai Sándor dolgozatát, mely *Frisnyák Sándor élete, tudományos pályája* címmel jelent meg a Hanusz Árpád szerkesztette Festschriftben (*Földrajzi környezet – történeti folyamatok*, 2004), valamint a szerzőtárs Boros Lászlónak adott életműinterjú (*Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 2009). Frisnyák Sándor munkássága, életének fő fordulópontjai tehát minden szakmabeli előtt ismertek, sőt bizonyos fokig megtörtént történeti földrajzi munkásságának értékelése is. Kevés szó esik azonban arról a szellemi környezetről, melyből kiemelkedett, s melynek formálódása történeti geográfussá emelte.

Frisnyák Sándor olyan korban folytatta tanulmányait az Egri Tanárképző Főiskolán (1955-ben végzett történelem-földrajz szakos általános iskolai tanárként), amikor a hazai geográfia mélyrepülésben volt. A 19. század utolsó évtizedeiben szerveződő és intézményesülő, hamarosan nemzetközi szintű magyar földrajz politikai okokból elveszítette támogatottságát. 1945 után a korábbi időszak egyik meghatározó magyar geográfusa, Fodor Ferenc (1887–1962) terjedelmes könyvet írt *A magyar földrajztudomány története* címmel, mely csak 2006-ban jelenhetett meg nyomtatásban. A második világháborút követő hazai földrajzról ebben ezt olvashatjuk: „Ami 1944 óta történt, az már nem tudománytörténet, az már politika és tudományunk derékba törése, majd elhantolása. Erről ma még nem szólhat a tudománytörténet, de egykor kétségtelenül szólnia kell és szólani fog.” (285. o.) Frisnyák Sándor geográfus generációja ezt az „elhantolt” földrajztudományt és ismerethalmazt, valamint közismereti tantárgyat keltette életre. Frisnyák Sándor példája azt bizonyítja, hogy mindhárom helyet kaphat egyetlen oeuvre-ben. Fiatalkorban általános iskolai tanárként már aktív tudományos népszerűsítést is végzett, egy ideig a TIT Borsod megyei szervezője is volt. Egyetemi tanulmányait az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1963–1966-ban végezhette el. Közben a *Borsodi Szemle* szerkesztőségében is dolgozott, és a hatvanas években volt középiskolai tanár is. Ebben az időben – jóllehet ez nem lehetett teljesen tudatos – Frisnyák a geográfia napi tanári és szerkesztői feladatai kapcsán szerezte meg azt a szakmai gyakorlatot, mely az elmúlt fél évszázadban lehetővé tette számára a magyar történeti földrajz vezető műhelyének megteremtését.

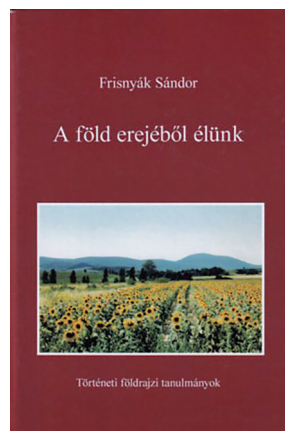
Rövid szegedi kitérőt követően került Nyíregyházára, a Tanárképző Főiskolára (1968), ahol hamarosan a földrajzi tanszék vezetője és a főiskola főigazgató-helyettese lett. Szakmai, tudományos működésének fő színtere Nyíregyháza volt, itt alakult körülötte a földrajzi műhely, jóllehet több intézményben, szervezetben is tartott előadásokat. A nyíregyházi kinevezése kronológiailag egybeesett tudományos pályájának kezdetével, bár írásai különböző periodikákban már korábban is megjelentek. A magyar

történeti földrajz tudománytörténetének fontos tényezője lehet, hogy Frisnyák Sándor generációjának több tagjához hasonlóan egymást követő tudományos fokozatok megszerzésével járta be alkotói pályáját. Három tudományos fokozatot szerzett földrajztudományból, s ezek tükrözik a hazai geográfia arculatváltásait, a magyar földrajz kihantolását és új életre keltését. 1968-ban Frisnyák Sándor az Eötvös Loránd Tudományegyetemen nyújtotta be egyetemi doktori értekezését, *Miskolc iparföldrajza* címmel. Másfél évtizeddel később, 1982-ben védte meg kandidátusi értekezését, *Adalékok a Szatmár-Beregi síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység történeti földrajzához (18-19. század)* címmel. Majd újabb másfél évtizeddel később *A tájak és tevékenységi formák* (1995) című tanulmánykötetere kapta meg az MTA doktori fokozatot (2000). Az értekezések szabályos tudományos pályáivet mutatnak, ám a témák tekintetében egészen egyedi alkotói munkásságot tükröznek.

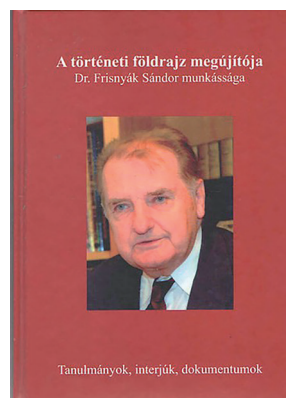
A fentiek értelmezéséhez érdemes néhány szót szólnunk a magyar geográfia tudomány- és kultúrtörténetéről. 1945-ig egyebek mellett a már említett Fodor Ferenc-féle mű alapján elég részletes képünk van a hazai földrajz fejlődési folyamatáról, ám a későbbi időszak tekintetében ilyen összefoglaló, szintetizáló feldolgozás nem áll rendelkezésünkre. Amennyiben megelégszünk a Frisnyák Sándor-életmű értékeléséhez feltétlenül szükséges jelenségekkel, akkor a folyamatot a témabővülés tényezőjével írhatjuk le. A magyar geográfiában 1945 után a természetföldrajz lett a hangsúlyos és a kezdeti periódusban, meglátásunk szerint az 1960-as évek második feléig a humángeográfia gyakorlatilag leszűkült a gazdaságföldrajzra. Ettől eltérő kivételek természetesen lehetnek. Ilyen volt például nemzetközi híru geográfusunk, Haltenberger Mihály *Tengerészeti földrajz* (1965), vagy Mendöl Tibor *Általános településföldrajz* (1963) című kötete. A társadalomföldrajz gazdaságföldrajzzá történő leegyszerűsítésén a változás fokozatosan, a hetvenes évektől figyelhető meg, de e téren a döntő módosulás csak a múlt század utolsó két évtizedében mutatható ki. A rendszerváltásig a tudomány- és kultúrpolitika ugyanakkor mereven elzárkózott mind a politikai, mind a történeti földrajztól, ezekben olyan eszmerendszereket látott, melyeket ellentétesnek vélt az állampárti ideológiával. E tiltások és torzulások nagymértékben ártottak a magyar földrajznak, mely sokat veszített népszerűségéből. Az általános és a középiskolai földrajzoktatás olyan földrajzot közvetített a tanulóknak, mely kevésbé volt szerethető. Egysíkú tantárgy lett. Ugyanakkor a társadalomban továbbra is élt a Föld és a távoli vidékek megismerésének igénye, az érdeklődés a színes geográfia iránt. Részben ezt pótolta az utazási irodalom, mely közkedvelt volt és a korábbi időszakban kivívott népszerűsége csak fokozódott. Ennek egyik oka a politikai rendszer merev korlátozása volt az állampolgárok külföldi utazásaival szemben. Mindezt fokozta a földrajzi könyvkiadás torzulása, melynek feldolgozása szellemi életünk későbbi nagy feladata. Viszonylag kevés földrajzi könyv, főleg az egyes országok, tájak egészét bemutató mű jelent meg. Ezt a hiányt az egyébként terjedelmes utazási irodalom nem pótolhatta. A megjelent földrajzi irodalom nagy része a széles olvasóközönség számára élvezhetetlenül szakszerű alkotás volt. Az ország-, táj- és vidékismeret témakörében így értékelődhetett fel egy korábban szinte ismeretlen műfaj hazánkban, az egyetemi és a főiskolai földrajzi tankönyv, mely valamit enyhített a társadalmi érdeklődésből fakadó igényeken.

Ebben a geográfusi környezetben Frisnyák Sándor eleinte látszólag teljesen belesimult a kor szakmai szokásrendjébe. Induló geográfusként és folyóiratszerkesztőként

lelkesen írta tudományos népszerűsítő földrajzi munkáit. Témái elsősorban gazdaságföldrajziak voltak, és olykor engedett a korszak ideológiai kényszereinek is. Így született a különnyomatban is terjesztett írása: *A szocializmus építésének gazdaságföldrajzi vonatkozásai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (Borsodi Földrajzi Évkönyv, 1962)*. Ekkoriban szívesen foglalkozott az útleírás műfajával, miközben dolgozott tudománytörténeti témákon is. Frisnyák Sándor geográfusi nemzedéke számára a világtérjárás-világlátás, valamint a földrajzi tárgyi tudás egysége nyújtotta a geográfia velejét. A már említett, Boros Lászlónak adott nyilatkozatában nem kis büszkeséggel szólt a felkeresett távoli vidékekről. A Kárpát-medence egészén túl sorakoznak a földrajzi nevek: Bulgária, Kazahsztán, Szibéria, Kína, Mongólia, Észak-Korea, Amerikai Egyesült Államok, Kanada, Nagy-Britannia. Majd mindegyik vidékről publikált is. A sok utazásról nyilatkozta: „Úgy fogtam fel, hogy az ország- és világtérjárásom önképzésemet, földrajzi-társadalmi valóságismeretemet gazdagítást szolgálja, s ezáltal színvonalasabban láthatom el hivatásomat.” A geográfia közvetítésének magas minőségi követelménye minden munkáján tetten érhető, s erre a törekvése vezethető vissza, hogy első alkotói szakaszában sokat foglalkozott oktatásmódszertani kérdésekkel is. Főleg a történeti földrajzi kutatásainak előtérbe kerüléséig Frisnyák Sándor munkái sokrétűek, a kor szabta keretek között kiegyensúlyozottak a természeti és humán geográfia között. Ez a kiegyensúlyozott földrajzi szemléletmód tükröződött a már említett *Miskolc iparföldrajza* című értekezésén, mely már hordozta későbbi munkássága jeleit. Az alapvetően leíró szemléletmódú, terjedelmes munka a kor geográfiai felfogásának megfelelően a természetföldrajzi viszonyokból levezetve adott teljes képet a múlt század első felének miskolci ipari környezetéről. Alapos munka, mely Bevezetője alapján „a marxista gazdaságföldrajz szellemében” igyekezett bemutatni a természeti adottságok és a társadalmi termelés kapcsolatát. Nincsenek ismereteink arról, hogy Frisnyák Sándor miként viszonyult a marxizmus eszmerendszeréhez. A dolgozat és egyéb ekkoriban keletkezett alkotásának ismeretében úgy látjuk, hogy ebben az esetben nem volt többről szó, mint a kor ideológiai elemének elvárt alkalmazásáról. Ezzel a módszerrel Frisnyák Sándor rendszeresen kényszerült élni, miközben megtette első lépéseit a történeti földrajzi téma felé. Értekezésében elhelyezett egy olyan történeti fejezetet, mely a mai olvasó számára a későbbi történeti földrajzi művek hangulatát sugallja.

Történeti földrajzi tanulmányok

Tanulmányok, interjúk, dokumentumok

Fél évszázaddal ezelőtt Frisnyák Sándor munkássága elsősorban a főiskolai oktatásra, a földrajztanítás módszertanára, valamint a tudományos népszerűsítésre irányult, ami kiegészült a geográfiával ötvözött honismerettel. Az utóbbi műfajának fontos alkotása lett a *Szabolcs-Szatmár megyei földrajzi olvasókönyv I–II.* (1975–1979), melynek egyrészt főszerkesztője volt, másrészt a korábbi publikációit felhasználva ő írta a megye iparával, az emberi természetformáló tevékenységgel, valamint a Záhony környékével foglalkozó szövegrészeket. Az olvasókönyvben kapott helyet a *Nyíregyháza, a homokra épült város* című népszerűsítő írása is. Ekkor már formálódott az életmű lokális és regionális földrajzi vetülete. Frisnyák Sándor egyes települések, vidékek, régiók földrajzi képét szívesen ábrázolta. Az általa és a vezetésével feldolgozott települések sora egészen impozáns. Könyv formájában egyebek mellett Kazincbarcika, Szabolcs, Szikszó, Szerencs, Nyíregyháza, Tállya, Rátka jelzi munkásságát. A lokális földrajzi feldolgozás törekvése egész életén kimutatható, s különösen érdekes, hogy kedvelt témája volt a lakóhelye és annak környéke, mely élete folyamán olykor változott. Ez munkálhatott a miskolci, a nyírségi, a zempléni és élete utolsó éveiben a gödöllői dombvidéki témaválasztásaiban. A hetvenes-nyolcvanas években a lokális (regionális) kutatások egyik nagy eredménye volt Kazincbarcika geográfiai feldolgozása, mely 1979-ben *Kazincbarcika földrajza* címmel jelent meg. A kötet mintegy három év munkáját összegezte, „kismonográfia” formájában. Frisnyák Sándor a munkát végző kutatócsoportot vezette. Ebben az időszakban született meg szintén az ő vezetésével a *Magyarország földrajza* című főiskolai tankönyv (1977), mely összefoglaló ismeretrendszerével túlmutatott a felsőoktatás keretein. A kötetben a Nagyalföldet, a Kisalföldet, valamint az Északi-középhegységet tárgyaló terjedelmes fejezeteket Frisnyák Sándor írta. Ennek az összefoglaló kötetnek lett folytatása a *Budapest és a megyék földrajza* (1984) című, az ország egészét bemutató munka, melynek szerkesztője is Frisnyák Sándor volt. A tankönyvírói munkásság egyik utolsó fejezete egy elméleti alkotás, az Általános gazdaságföldrajz, amely 1990-ben került a könyvesboltokba. A kötet impresszuma alapján a kézirat 1989 májusában érkezett a nyomdába, míg a megjelenés időpontja 1990. január volt. A kötet tartalmán érződik a politikai, szellemi rendszerváltás. A történeti földrajzi vonatkozású szövegrészek, még gazdaságföldrajzi egységekkel váltakoznak, s ezek közé településföldrajzi részek illeszkednek, de már található benne vallásföldrajzi szövegrész is. A tankönyv szerzői közösségét Frisnyák Sándor vezette, és ő írta a településföldrajzi fejezetet. A leíró szemléletmódot sem nélkülöző, elmélyült feldolgozói munka folyamatosan gyarapodó ismereteket eredményezett, ami egyebek mellett *A Zemplén-hegység földrajzi lexikona* (2009) megalkotásához vezetett. Ennek szerkesztésében Gál András és Horváth Gergely volt Frisnyák Sándor munkatársa.

Az Általános gazdaságföldrajz című tankönyv a rendszerváltás hónapjaiban jelent meg, és ugyanebben az évben került az olvasók elé a *Magyarország történeti földrajza* című kötet is. A mű főiskolai tankönyvnek készült, mert a nyíregyházi főiskolán ekkor már két éve – a geográfus tanárképzésben kísérleti jelleggel – Frisnyák Sándor tanította hazánk történeti geográfiáját. Nagy sikere volt. A történeti földrajzzal ekkor már mintegy évtizede foglalkozott, mondhatnánk, alaposan beleásta magát a témába. Az eredeti indíttatást még 1980-ban kapta, amikor az egykori hazai geográfus, Mendöl Tibor (1905–1966) emlékére Szarvason tudományos konferenciát rendeztek. Frisnyák egyes történeti földrajzi részkérdésekkel – feltehetően a *Magyarország földrajza* előkészítő

munkálatai során – már foglalkozott. Így tarthatott előadást Szarvason, ahol a magyar földrajz meghatározó személyei biztatták a munka folytatására. A történeti földrajzi tankönyv így csak a későbbi nagyobb munkák első lépésének bizonyult. Megírása és kiadása bátor tett volt. Az akkor Magyarországon a történelmi határokkal kerített terület geográfiai (térbeli és nem pusztán kiterjedésbeli) fejlődésének bemutatása iránt megnőtt az érdeklődés. Aligha volt a magyar kultúrtörténetben hasonló sikerű főiskolai tankönyv. Frisnyák Sándor mellett azonban más is foglalkozott akkoriban hazánk történeti földrajzával. A történelmi szakmában R. Várkonyi Ágnes ezekben az években honosította meg a történeti ökológiát, Kristó Gyula pedig a középkori közigazgatási rendszer kialakulásáról írott műveivel a 2003-ban publikált *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon* című kötetének megalkotása felé haladt.

A geográfia nehezen zárkózott fel a hazai történészek történeti földrajzához, s a múlt térbeli állapotait tekintve kezdetben még nem mutatkozott meg élesen a két szakma szemléletmódja közötti különbség. A nagy szakmai kérdés az volt, milyenné formálódik az újjászülető hazai történeti földrajz. A geográfusok közül Frisnyák Sándor kutatásaival egy időben Somogyi Sándor professzor (1926–2015) folytatott történeti földrajzi vizsgálódásokat, a magyar őstörténet és honfoglalás korának témájában. Somogyi és Frisnyák jó személyes kapcsolatban álltak egymással, bár műveik alapján és a vizsgált kort tekintve felfogásukban kimutatható némi különbség. Somogyi elsősorban természetföldrajzi alapon közelített a kérdéshez, míg Frisnyák Sándor társadalomföldrajzi képek sorozataként fogta fel a történeti földrajzi múltat. Mindazonáltal Somogyi Sándor erős hatással volt Frisnyák történeti földrajzi szemléletére. Egyik utolsó könyvében (*Geográfus életrajzok: adalékok a magyar földrajztudomány történetéhez*, 2015) részletesen értékelt az alapvetően hidrogeográfus Somogyi történeti földrajzi eredményeit. Itt hangsúlyozta, hogy Somogyié volt a földtörténeti kontinuitás felismerése a humán geográfiában. Ez az egyszerű tézis lendíthette tovább Frisnyák Sándort, a történeti táj-kutatás felé. Élete utolsó két évtizedében több tanulmánykötetet publikált (*Tájak és tevékenységi formák*, 1995; *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében*, 2004; *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai*, 2009; *Tájhasználat és térszervezés*, 2012; *A föld erejéből élünk*, 2017), melyekben leginkább a tájak történelmi fejlődését tárgyalta. Frisnyák Sándor történeti földrajzának középpontjába a táj átalakulása, az ember tájformáló tevékenysége került. Ez olyan szemléletmód volt, amely a hazai történeti földrajzban megteremtette a természeti és a humán tényező vizsgálatának egyensúlyi állapotát.

Korábban a fenti szemléletmód ennyire tiszta állapotában nem volt jelen a magyar történeti földrajzban. Cholnoky Jenő (1870–1950) az első magyar összefoglaló történeti földrajzában (*Hazánk és népünk egy ezredéven át: a magyarság hajdan és most*, 1935) nem tudott ilyen egységes szemléletmódot érvényesíteni. Nála a belső területi tagolódás történelmi leíró földrajza keveredik a természetföldrajzi fejtegetésekkel, de a két ismeret-halmaz kohéziója hiányzik. Frisnyák Sándor nyilatkozataiban nem Cholnoky művére, hanem Bulla Béla és Mendöl Tibor földrajzi szintézisére (*A Kárpát-medence földrajza*, 1947) és történeti földrajzi fejezetére hivatkozott, melyet szemléletmódjában követendő példának tartott. Az úgynevezett „kultúrtáj-centrikus” megközelítést vette át, melynek lényege, hogy a társadalomnak van környezetét átalakító tevékenysége. Frisnyák Sándor ezt fejlesztette tovább, amennyiben tájrajzaiban ez az átalakított és formálódó táj fonódik össze a tájban élő társadalommal. A kettő együtt alkot szerves egységet.

Frisnyák Sándor eljutott a történeti földrajzon belül a táj szerves történetéhez. Geográfusi karrierje egyenes vonalú, emelkedő tendenciájú. Életművének elején gazdasági földrajzi munkákat, míg munkásságának végén egyedi megközelítésű tájrajzokat találunk. Nagy utat járt be, életművében éppúgy szerepe van a tudománytörténetnek, mint a helytörténetnek, a tankönyv műfajának, mint az összefoglaló történeti földrajznak, vagy a gazdaságföldrajznak. Sok téma, sok megközelítési mód, de egyik sem bizonyult vakvágánynak. Frisnyák Sándor mindegyikből merített valami értéket, mely történeti földrajzi munkásságában nyert értelmet.

TÓTH KLÁRA

JELENTÉSEK LYUKÓBÁNYÁRÓL

HA AZ EMBER megette a kenyere javát – s eközben filmkritikával és publicisztika írással foglalkozott –, egyre gyakrabban érzi, hogy fölösleges tollat ragadnia, hiszen ezt már megírta, többször is... Aztán néha mégis felbukkan egy-egy film, ami nem hagyja nyugodni a legfásultabb kritikust sem.

Így vagyok én a Dunatáj Alapítvány lyukóbányai sorozatával. Nézem, nézegetem a filmeket évek óta s tologatom, halogatom a feladatot. Tíz éve is van már, hogy a sorozat első filmjét, a *Panorámát* Surányi Z. András forgatni kezdte a fáradhatatlan, állandó témafelfedező gyártásvezető, Szederkényi Miklós biztatására. Lyukó egyébként kincsesbánya az elesettek, a hátrányosan halmozott helyzetűek bemutatására. Nem volt ez mindig így, hisz a hetvenes, nyolcvanas években a lyukói bánya még ontotta a szemet, s a természeti szépségekben gazdag területen a bányászok hétvégi házai, kiskertjei virultak. Igaz, a házak nagy része csak összetákolt, az eső elől védő raktár volt, mások azonban lakható házakat építettek. 2004-ben azonban ez a bánya is bezárt, s megkezdődött a munka nélkül maradt bányászok elszegényedése. A lakótelepen élők nem tudták fizetni a közüzemi díjakat s kiköltöztek a hétvégi házakba.

Csapó nagymama és még óvodás unokája volt az első film főszereplője. A gyerek szülei már munkanélküliként, alkoholistaként tengődnek Miskolcon. Vezetékes vizük és áramuk nincs a házban, de a nagymama tisztes szegénységben, hihetetlen akaraterővel neveli a gyereket. „Nem nyafogunk, megüünk...” – ezzel biztatja a kisfiút, s ez az életelve is. A hegy tetején lagnak, s naponta három kilométert mennek úttalan utakon az óvodáig, iskoláig. Az asszony csak tíz évet kér a jóistentől, hogy a gyerek támasza lehessen, amíg az kitanul egy szakmát. A film szívszorítóan, de érzelmösségtől mentesen, természetes empátiával ábrázolja nagymama és unoka egymásrautalt, rendkívül szoros kapcsolatát. A nézőkre akkora hatást gyakorolt a film, hogy gyűjtést rendeztek és az egyik iskola elég támogatást gyűjtött ahhoz, hogy egy kicsit jobb házba költözzenek, s közelebb a buszmegállóhoz. Amikor a nagymama váratlanul meghalt, egy tanárnő fogadta örökbe a fiút a sajátjuk mellé, és tíz év elteltével, az idén teljesül a nagy álma: a fiú érettségizni fog.

Erre a filmre 2014-ben a Médiatanács dokumentumfilm-es kuratóriumától a készítőik még kaptak állami támogatást s ezáltal rendszeresen követhették a család életét, bemutathatták környezetüket, elidőzhetnek náluk, beszélgethettek múltról, jövőről. A jó dokumentumfilm időigényes műfaj, össze kell szokniuk a szereplőknek és az alkotóknak, hogy azután megnyíljanak s természetesen viselkedjenek az éles helyzetekben. Lyukóbánya aztán nem engedte el Surányit és alkotótársát, Sívó Júliát. Ahogy Almási Tamást sem engedte el Ózd vagy a Gulyás testvéreket Penészlek, Varga Ágotát a világtalan házaspár és látó fiúk szimbiózisa. Mivel a hátuk mögött volt egy stúdió – a több mint harmincéves Dunatáj Alapítvány –, újabb filmekbe kezdtek a környéken.

Egy miskolci általános iskolába két megszállott zenetanár meghonosította az L-szisz-téma módszert, amelynek lényege: a zenén keresztül megfogni a csellengő, unatkozó gyerekeket s a sikerélményen keresztül növelni önbizalmukat, kitágítani világukat. Hiszen a kulturális versenyekre már elutazni is nagy dolog, szállodában aludni pedig maga a csoda. Ezt mutatta be Surányi Z. András és Sívó Júlia filmje, a *Rézangyalok* (2017). A két zenetanár hatalmas vállalását, akiknek nemcsak a gyerekek, hanem a szülők kezdeti bizalmatlanságával is meg kellett birkóznia, nem beszélve a kollégáikról. A két évig, 2015-16-ban forgatott filmet még szintén támogatta a Médiatanács.

Valóságfeltáró dokumentumfilmre az utóbbi években azonban a Nemzeti Filmin-tézet kuratóriuma nem ad pénzt, ezért Surányiék *Dubaj* (2025) című filmje, amelyet március elején mutattak be szakmai közönségnek és barátoknak a Tabán moziban, lényegében esetleges, csurran-cseppen alapon készült. Ha muzáj volt forgatni, a stúdió átcsoportosított egy másik, amúgy is szűkös költségvetésű filmből.

2019-ben kezdték és 2024-ben zárták le a forgatást, melyben egy család történetét, drámáját mutatják be. Pedig olyan szépen indul minden, mint Sára *Cigányok*jában: a gyerekek elmondják, hogy milyen foglalkozást szeretnének űzni, ha felnőnek. Norbi harsonaművésznek készül, s láttuk is őt versenyen a *Rézangyalok*ban, tehetséges, még saját hangszert is kap. Mariann csillogó szemű, élénk csitri, pincérnő szeretne lenni, családot alapítani és elutazni Dubajba. Az iskolai farsangon forgatnak legközelebb. Nagy buli van, de Mariann anyja hazazavarja, mondván terhesen nem bulizhat, üljön otthon. Tavasszal az alig 14 éves Mariann megszüli kislányát Valentina-Seront, az apa pedig az alig 16 éves Norbi. A két gyerekember persze nem tud mit kezdeni sem magával, sem az újszülöttel, sem egymással. „Mindennek én vagyok az oka” – mondja Norbi (no meg persze az, hogy csak négy hónaposan mutatták ki a terhességet). A kislányt Mariann állandóan a hóna alatt hordja, mert ha leteszi, sír. Ha le kell szűrnie a tésztát az ágyra teszi s a két-három évesek állnak mellette, hogy le ne essen. Norbi szakmát akar tanulni, de ahhoz gyámra lenne szüksége, a gyámságot pedig senki nem vállalja. Mariann anyja sem. Norbi bátyja Veszprémben él, a fiúnak oda kellene költözni. A fiú elutazik Veszprémbe, Mariann pedig három hónap múlva elmegy egy új fiúval Nyír-béltekre. A picit ott marad a lány anyjánál és nagypapjánál, számos óvodáskorú gyerek között. Hogy ki kié, az nem igazán derül ki. Anyit tudunk, hogy Mariann anyja 17 éves volt, amikor első lányát szülte, Diát. S született még Fédra, Csilla, Mariann és a tíz éves Nikolasz, egy későbbi házasságából. Mindkét férje meghalt. Mariann hároméves volt, amikor árván maradt. Soha nem hiányzott az apa, mert „anya mindent megadott, ami kell”.

A Dubaj főszereplőinek otthona...

Három hónap múlva Mariann hazamegy, mert hiányzik neki a gyerek vagy inkább mert összeveszett a fiúval. Buzgón főz és időnként sepreget az irgalmatlan koszban. Pár hónap múlva megint elmegy a fiúhoz, de ismét visszatér, mert amikor dolgozni megy a csokigyárba, a fiú féltékeny lesz. Közben nővére, Csilla is babát vár, akiről egy dolog biztos csak, hogy a neve Zelina-Aise lesz. A gyerek apja azonban egy másik lányt vesz el, ezért újabb lányanya lesz a családban. És így tovább... (A film befejezése óta Mariann-nak és Csillának is újabb gyereke született. Továbbá Norbinak is van újabb két gyereke Veszprémben.) Férfit, fiút alig látni a filmben, csak pillanatokra tűnnek fel. A keresztnévüket mondják, s hogy munkájuk nincs. Az egyetlen férfi a családban a hatvanöt körüli nagypapa, aki trombózisos lábával, sántikálva hordja s vágja a fát. Büszke, hogy még dolgozhatott kohásztként húsz évet, aztán füvet nyírt a közterület fenntartónál s közmunkás is volt. Műtétre nem megy a lábával, talán mert érzi, hogy ennek a rengeteg gyereklánynak – legyenek bár anyák is közöttük – szüksége van rá.

A betekintés ebbe a létalatti életformába – jóllehet a nagylányok divatos ruhákban járnak s elképesztő műkörmöket csillogtatnak – megrendítő a néző számára. Még annak is az, aki nem rózsaszín szemüvegen keresztül látja az országot, hanem van ismerete arról, hogy ez az irdatlan káosz, ami a család helyett és helyében kialakul, nem egyedi jelenség. Ez a mélyszegénység, ahol tízen-tizennégyen élnek két szobában, a vizet kilométerekről hordják kannában s gázpalackra sem futja. Vagy mégsem? Hiszen disznót, kecskét tartanak, s talán még hűtőláda is van. Sőt pénzt is keresnek, mert vérplazmát ad, aki él és mozog. A film legmegrendítőbb jelenete számomra, amikor Mariann telefonon keresik. A lány arcán szorongás és öröm, majd valami végtelen felszabadultság. Értesítették, hogy holnap mehet plazmát adni, így lesz húszezer forintja, amit a testével keres meg. Sajnos, épp azok, akiknek megváltás a vérplazma adás, nemigen tudják betartani azokat a szabályokat – például – fehérjegyazdag és zsírszegény étkezés – amelyek segítségével nem károsodik a plazmaadó egészsége. Igen, anyagilag talán van még lejjebb, de a család széthullása, az emberi viszonyok zűrzavara, a gyerekek érzelmi bizonytalansága, a reális jövőkép hiánya az totális.

Talán még 1993-ban javasolták a parlamentben, hogy a házasságkötés idejét a lányoknál 14 évre csökkentsék. Szerencsére nem fogadták el a javaslatot. Kérdeztem ekkor egy cigány ismerősöm véleményét, mert köztudott, hogy náluk hamarabb házasodnak. „Marhaság, nagy marhaság. Tizenhárom és fél éves volt a feleségem, amikor összeházasodtunk. Én meg tizenkilenc. Hát mondhatom, szerettem volna akkoriban hajtani az időt, hogy csak egy kicsit nőjön föl. Hiszen gyerek volt még sokáig. Nem jó ez senkinek, mondhatom. Hisz annak a gyereklánynak nemcsak a férje előtt nincs tekintélye, de az apósa és az anyósa előtt sem. Csak szenved mire igazi asszony lesz belőle. No és az igazat mondva, azért egy tizenhárom-tizennégy éves lány még nem nő, csak gyerek. Érti, ugye? Nekem is van lányom, de nem engedem férjhez menni 16 éves kora előtt.” A pszichológusok is egyértelműen állítják, hogy 16-18 éves kor előtt a lányok pszichikailag nem érettek az anyaságra. Még akkor sem, ha nem alkalmi kapcsolatból, véletlenül születnek gyerekek.

Vajon mikor lesz „igazi asszony” Mariannból, Csillából és a többiekből? A film megszólítja a nézőt, a felvetődő kérdések nem hagyják nyugodni, jóllehet érződik, hogy nem volt idő a szereplők mélyebb megismerésére. Nincs alkalmuk – vagy talán nem is tudnák – elmondani érzéseiket, csak egy-egy vállvonással jelzik, hogy nem érinti őket mélyen a társ hiánya. De vajon tényleg nem?

Nincs dialógus a szereplőkkel, csak életképek vannak, jóllehet beszédeselek. De pénz nélkül dokumentumfilmet sem lehet forgatni, hiába ragaszkodnak a témához az alkotók. Az azonban már egy másik cikk témája lenne, hogy miért épp a valóságfeltáró dokumentumfilmet nem támogatja a filmirányítás, továbbá miért nem támogatja a stúdiórendszert, ahol mégis, csak azértis születnek filmek a másik Magyarországról.

LUDMANN MIHÁLY

TERVEZŐASZTALON SZÜLETETT

Százéves a Wekerletelep

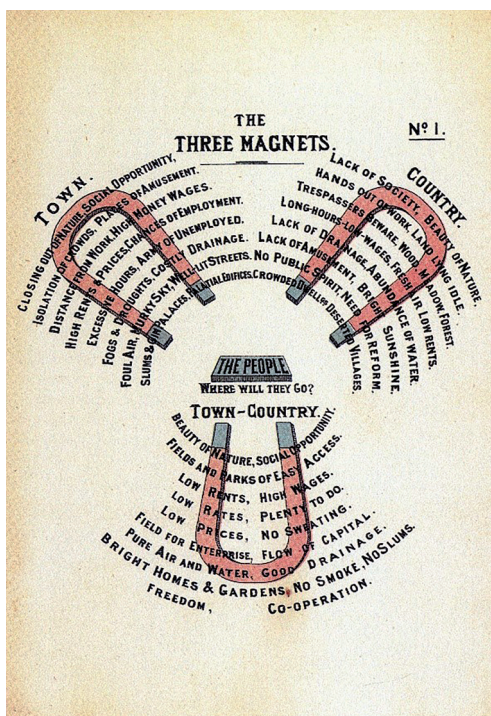
BUDAPESTEN TALÁLHATÓ egy különleges lakótelep, amely az egyik első mesterségesen megtervezett városrésze volt hazánknak. Lakótelepek szép számmal épültek a szocialista korszakban, azonban a kispesti léptéke, arányai jól mutatják, hogy olyan embereknek készült, akiknek egyéniségük van, ellentétben a 60-as és 70-es évek lakótelepeivel, ahol az egyenlőség és egyformaság minden eredetiséget felülírt. Ezt a Kispessten felépült Állami Munkástelepet Wekerle Sándorról nevezték el, és ma már a Wekerletelep elnevezés a használatos.

A kiegyezés korában Pest gazdasága és vele együtt a népessége is gyorsan növekedett. Az 1872. december 23-án kihirdetett XXXVI. törvénycikk rendelkezett a három önálló település, Pest, Buda és Óbuda egyesítéséről, amelynek eredményeként megszületett a 14 kerületből álló magyar főváros. Jelentős építkezések kezdődtek, ilyen volt többek között a Nagykörút kialakítása, az Osztrák Államvasút Társaság pályaudvarának és a Margit híd megépítése. A gazdasági fellendülés jelentős munkaerőigényét jórészt

a vidékről ideköltözők biztosították. Ezzel együtt nem csak a főváros, hanem az akkori agglomeráció lakossága is jelentősen nőtt. Ilyen, akkor még önálló település volt Kispest is, amely 1950-ben vált Budapest XIX. kerületévé. Itt épült fel a Kispesti Állami Munkástelep, amelynek az építése 1908-ban kezdődött el. Erről az 1908. évi XXIX. törvénycikk rendelkezett, amely lehetővé tette, hogy a kincstár megvegye a Kispest község határán lévő, néhai Sárkány József birtokát lakások építése céljából. A törvényt az akkori miniszterelnök, Wekerle Sándor terjesztette be.

A munkástelep pályázatára 30 helyszínrajzi terv és 30 munkásház típusát bemutató pályamű érkezett. A bíráló bizottság, amelynek az elnöke Hauszmann Alajos volt, 1908. október 27-én döntött és a telep beosztásában – városrendezésben – az első díjat Palóczy Antal, a másodikat Fleisch Róbert, a harmadikat pedig Kotál Henrik kapta. A háztípusokra az első díjat Fleisch Róbert, a másodikat Palóczy Antal, a harmadikat pedig Schoditsch Lajos és Éberling Béla háztervei nyerték el. Az I. díjas Palóczy Antal a Munkástelepre 4196 lakást tervezett, ezek között 3829-et a fölszintre, 367-et emeletre. Fleisch Róbert 4582 tervezett lakásból 4065-öt földszintre 517-et emeletre. „A 16 lakóháztípus terve kombinációiban 44 különböző lakásnak felel meg, amelyek szabadon álló, vagy egymáshoz kapcsolva, zárt sorú építésre alkalmasak. Az alaprajzok közül különösen sikerültek: a földszintes, a kétlakásosokban az A, C és F, a négylakásos földszintesekben az L, az emeletes négylakásosokban pedig az O kombinációk, de a többiekben is sok életrevaló eszme van. Az előtérből minden helyiség külön megközelíthető; a szobák megvilágítása és szellőztetése közvetlen, a falvastagságok és szerkezetek takarékosak. A homlokzatok kiképzése tetszetős, a célnak kitűnően megfelel, azok rajzbeli előadása művészi.”¹ A zsűri bírálata minden fontos lakásépítési szempontra kiterjedt.

Az építkezés a törvény életbelépése után meg is indult és lényegében 1925-ben fejeződött be. Ekkorra 29 háztípussal, 1007 ház épült fel 4412 lakással. Ezek mellett fontos volt négy iskola, két óvoda megépítése is. Középületként épült fel a rendőrség

Ebenezet Howard három mágnes: város, vidék, város-vidék. A kertváros mozgalom egyik alapvetése ötvözni a város és a vidék előnyeit.

¹ *Építő Ipar* (1908.11.29.) 48. szám

és a polgármesteri hivatal épülete is, amelyek már a Nagy Háború előtt elkészültek. Természetesen az azóta eltelt száz évben sok változás is történt és újabb épületeket is felhúztak, de alapvetően a telep karakterét és arculatát nem változtatták meg.

A munkástelep kialakításakor az angol kertvárosi elgondolásokat vették alapul, melyek építészeti értékeit jól ismerte és így támogatta is Fleischl Róbert. Az angol mintára figyelemmel fogalmazta meg azt, hogy földszintes és vagy egyemeletes, kertes házakat tervezzenek, amelyeket ekkor már csatorna és vízhálózattal is elláttak. Alapvetően három koncepciót valósítottak meg a lakóházak tervezésében. Családi házak, bérházak és garzonházak az egyedülállóknak.

A Munkástelep építése nem új az európai építészetben. Palóczy Antal megnézte az 1910-ben rendezett berlini városépítő kiállítást és a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben a tapasztalatairól beszámoló felolvasást tartott, amelynek az első alkalma 1911. február 13-án volt. A bevezető fontos gondolata az volt, hogy a modern városok tervezésénél a közlekedési igények a legfontosabbak „és a várostervekben az egyszerű vonalazás kapott lábra, a házhelyek sematikus felosztásával (...) A sablonos egyhangúság kiszorított az újabb városrészekből minden jellegzetességet, minden intimitást és minden művészi szépet”². Palóczy kiemeli egy ma már szinte ismeretlenné tett bécsi építész, Camillo Sitte szerepét a városépítészetben, aki 1889-ben megjelent *Várostervezés művészeti elvek szerint* című könyvében a kor várostervezésének „közmondásos unalmával” szemben azt hangsúlyozta, hogy a várostervezésben a művészi elveknek is érvényesülniük kell. Sitte jelentős hatással volt több építészre és várostervezőre, többek között Raymond Unwinre, aki Barry Parkerrel együtt Letchwort angol kertváros tervezője volt 1903-ban. A kertváros fogalma a kor szüleménye volt. Ebenezer Howard 1899-ben alapította meg a Kertvárosok Egyesületét, amely nagy érdeklődést váltott ki és ennek nyomán írták ki az első pályázatot, amelyet Unwin nyert meg. A berlini kiállításon külön szerepeltek a közlekedés fejlesztésének tervei, a parkok, sportterek és a kertvárosok is, amelyek között az első a letchworti volt, amelyet a Londontól északnyugatra fekvő Hampstead kertváros követett. Ez szintén Parker és Unwin terve alapján készült el. Azonban ekkor már több európai nagyváros körül épült fel kertváros. Ilyen volt a Drezda melletti Hellerau, amit angol mintákat figyelembe véve Richard Riemerschmid müncheni építész tervezett. Az itt felépített kisházak mintáit már az 1908-as müncheni kiállításon bemutatták. Mindegyik házhoz kert is tartozott, gyümölcs, konyhakerti növények és virágok termesztése céljából. Kertváros épült Wismar, Lipcse, Königsberg, Essen városokban vagy mellettük, de Palóczy azt is megjegyzi, hogy ezekhez képest a legnagyobb területű a Kispesten felépülő.

A telep alaprajza, házhelyei és utcahálózata tervezőasztalon készült. Ez nem új az építészet történetében, mert az asszír katonai táborok, majd a görög Hippodamosz négyszögletes alaprajza és szabályos utcahálózata, valamint az 1593-ban elkezdett katonai erődváros kilencszögű szabályos alaprajzával és sugaras utcahálózatával egyfajta előképet és mintát adott a Munkástelep tervezéséhez is. Ezt láthatjuk az alaprajzán, amely négyzet alakú és a négyzet sarkaitól elinduló Pannónia és Hungária út metszésben alakították ki a szintén négyzet alakú főteret, amelyek a tér oldalait felezik, és a

² *Építő Ipar* (1911.02.26.) 9. szám

A Kós Károly tér részlete (Ludmann Mihály felvétele).

négyzet sarkain pedig négy sugár irányba haladó utca kezdődik. A Munkástelep építésnek vezetője, az kivitelei terveket elkészítő főmérnök Győri Ottmár (1867–1946) volt, aki az utcahálózatot is megtervezte, így a telep megtervezésében vezető szerepet játszott. Felkérést kapott a főteret megtervezésére is, de ezzel 1912-ben Kós Károlyt bízták meg, aki nem csak a Főteret, hanem ide még két épületet is tervezett. Kós Károly 1913-ban hazaköltözött a kalotaszegi Sztánára, a kivitelezési munkákat ezután Tornallyay Zoltán irányította. A Főteret körülvevő épületeket a kor kiváló építészei tervezték meg. Fontos szempont volt, hogy változatosak legyenek és ezért egy-egy nyertes építész legfeljebb két ház tervét készíthette el. Az egykori Főteret 1987-től a tervezője, Kós Károly nevét viseli. Ez a nagy parkosított tér szervezi maga köré a szélein lévő zárt soros beépítésben elkészült kétemeletes lakóépületeket, amelyeket több házban a tetőtér beépítésével újabb lakószinttel bővítettek. A házak földszintjén üzlethelyiségeket és más közösségi célokot szolgáló tereket alakítottak ki. A tértől távolodva már egyemeletes és földszintes házak következnek, köztük kerteknek is helyet hagyva.

Kiemelkedő építményei a tér felező oldalára bevezető két út egymással szemben lévő kapuja. A nyugati oldalon lévő Zrumezky Dezső tervezte, a másikat Kós Károly, akiknek ma a nevét is viseli a két építmény. Kós Károly a „Fiatalok” nevű építész csoport meghatározó mestere volt, aki az erdélyi népi építészeti formáinak, megoldásainak felhasználásával nemzeti építészeti teremtett. Ebben a lechneri szándék folytatása öltött testet. A csoport tagja volt többek között Zrumezky Dezső és Györgyi Dénes,

Mende Valér, akik a Főtér épületeinek tervezésében is részt vettek. Az erdélyi építészet egyszerűségét, tömör formáit láthatjuk a Kós tervezte kapuban. Emellett az ő műve az egykori Főtér 2. és 3. számú lakóháza. A küklpsz falazású kőlabazat és a boltívek keretezése karakteres megoldású, ahogyan rá jellemző a boglyaíves ajtó és a földszinti ablakok használata. A mellette álló 1. számú ház stílusa nagyon hasonló, ezt Kós munkatársa, Tornallyay Zoltán tervezte. A földszinten lévő üzletek nyílása négyszög formájúak, azonban a térre néző első emeleti ablakok boglyaívesek, és a második emeleti ablakok keskeny formája is hordoz hasonlóságot, ahogyan a keresztetők oromfalainak arányai is hasonló, csak a lezárásuk más. Ezen a téroldalon az utolsó a 4. számú épület amit Schoditsch Lajos és Éberling Béla tervezett. A két építés egyedi megoldását már a bíráló bizottság is dicséretesnek tartotta. „Szenzációs sikere volt a Schodits és Eberling Béla III. díjas tervének. Művészi szempontból ez nyújtja a legkézeltebb megoldásokat; azonban a takarékoság nem igazán erős oldala. Kiváltképpen boltos háztípusai sikerültek, homlokzatai pedig olyan változatos hatást érnek el, hogy az ilyen egyszerű eszközökkel szinte bámulatos.”³ A változatosság jól tetten érhető a szintek nyílásainak eltérő formáiban, a mozgalmal tetőformákban. A legkülönlegesebb a sarok íves lezárása, ahol vaskos oszlopok tartják az első emeleti boglyaíveket, felettük pedig faoszlopok a gerendát, ahol a fedett terasz korlátja a népi építészet deszkázott oromfalának megoldése. Ez az építészpáros tervezte a telep sarkán 1912-14-ben megépült Rendőrpálotá épületét, amely ugyan ilyen változatos és artisztikus formákkal készült el. A tér másik oldalán lévő 5. számú lakóépületet Györgyi Dénes tervezte, aki szintén a „Fiatlok” csapatába tartozott, Kós Károllyal is voltak közös munkái. A boltívek és erkélyek teszik mozgalmalassá a lakóház homlokzatát. A mellette lévő szintén egy Kós köréhez tartozó építész műve, a fiatalon meghalt Mende Valér alkotása. A Pannónia út másik oldalán felépült, 7-es számú lakóházat Prokisch János tervezte, aki 1905-ben Kós Károllyal járt Kalotaszegen, hogy az ottani építészetet tanulmányozzák. A vele egybeépült 8-as számú lakóházat Haász Gyula és Málnai Béla terve alapján építették meg.

A Kós kapuval szemben van a Zrumeczky kapu. Rönkökből épült, ebben az erdélyi népi építészet világát látjuk megidézni. A kaput tartó fal nyers terméskőlabazatának felső szintje csiszolt mészkőlapokkal burkolt, rajta három-három lábazatos-fejezetes faoszloppal, felette oromzatos kontyvetővel. A középső átjárót két oldalt alacsonyabb, nyomott arányú boltív fedi. Zrumeczky Dezső tervezte a kapu melletti 10-11-es számú két lakóházat is. A 9. számú sarki lakóház Wálder Gyula műve, aki kezdetben még a „Fiatlok” népies építészetének volt a képviselője, később a történelmi stílusok felé fordult. Ez az épülete is egyszerűbb, a három szint szabályos ritmusát a főkapu építménye és a rizalitok törlik meg. A vakolt és szürke téglaburkolású felületek játéka az építész ötletességének tanúja. A térhatároló ház sor másik oldalán levő 12-13. számú épület Barát Béla és Novák Ede. A népi építészet világa itt is megjelenik az emeleti lodzsa korlát faszerkezetében. A félköríves boltívek mellett a csúcsív is megjelenik és a félköríves zárterkély is a középkort idézi. Ehhez nagyon hasonló a másik oldal saroképülete, amit Wachtel Elemér tervezett. A csúcsíves nyílású kaput itt két hengeres zárterkély fogja közre, amelyeknek a konzolos fapárkánya, a köztük levő ablakok formája és a

³ *Építő Ipar* (1908.11.08.) 45.szám

A Hungária út, szemben a Zrumeczky-kapu, mögötte a Kós Károly (Fő) tér, 1928 (Fortepan / Gali).

fa szerkezet és burkolat használata egyedi arculatot ad az épületnek. A másik lakóház sokkal egyszerűbb megjelenésű, a bejárat kialakítása és az első emeleti erkélyek teszik mozgalmassabbá a külső homlokzatát. Az építész Heintz Béla volt. Azonban ezen az oldalon csak két lakóépület van, a Kós Károly tér 14-es és 15-ös, ellentétben a tér többi oldalával, ahol mindenütt négy-négy lakóház van. Ennek az oka az, hogy a Pannónia út másik oldalán a két lakóépület helyén áll a szintén Heintz Béla tervezte Wekerlei Munkás Szent József-templom. A neoromán stílusú templomot 1926-1930 között építették és 1932-ben szentelték fel. Egyszerű megjelenésével jól illeszkedik a körülötte lévő épületekhez, azonban a mérete és a jobb oldalához a szentély közelében elhelyezett 51 méteres tornya kiemelkedik a tér többi épülete közül. A romanikára jellemző stílusjegyek a bélletes kapu, az nyílások zárásában és a torony négyzetes hasáb formájában is jól látható, ahogyan a belső három hajós megoldásában és a vaskos oszlopokkal tagolt árkádsorban is. A felettük végig futó freskók Szegedi Molnár Géza alkotásai, a szobrok, beleértve a főoltár Szent József szobrát is Raáb Ferenc alkotásai.

A református templom építkezése 1924-ben kezdődött és négy év múlva adták át. Tervezője Benedichy Sándor volt. Hosszhajós, íves záródású templom. Hatszög alaprajzú karcsú tornya a gyülekezeti tér fölé magasodik, éleit vörös kőfalazás díszíti egészen a harangszoba szintjéig. A templomhoz kapcsolódó parókia épülete szervesen illeszkedik az építészeti térbe.

A Wekerletelep ma is Kispest és így Budapest egy különleges építészeti alkotása, amely ha nem is változatlanul, de őrzi az eredeti karakterét. A helyi igények kielégítése miatt épült fel a közelmúltban a már 2008-ban tervbe vett Kispiac. A tervpályázatra

érkező kilenc műből a megosztott első díjat Tóth Péter és Füzes András nyerte el, akik később közösen alkották meg a 2019-ben átadott épületet. A belső galériás csarnokteret egymás mellett álló három keresztcsűr jelöli ki, amelynek ritmusa a telep sok házáról ismert. A fedélszék fagerendái, a kapuk kialakítása és a felettük lévő dekoráció a Fialok és Makovecz Imre által is nagyra tartott népi építészeti hagyományt követve, környezetében szépen illeszkedő új épülettel gazdagodott a Wekerletelep.⁴

KIRÁLY BÉLA

EGY NYUGATI LUXUSHIEDELEM TERMÉSZETRAJZA

Joshua Mitchell az amerikai identitáspolitikáról

HA EGY MONDATBAN kellene összefoglalnom Joshua Mitchell *Amerika ébredése* című könyvének mondanivalóját, így fogalmaznék: A Nyugat készen áll elpusztítani saját civilizációját, ha ez az ára a belé sulykolt büntudattól való megszabadulásnak.

A szerző a Georgetown Egyetem politikaelmélet-professzora, Tocqueville-szakértő, a Claremont Intézet Amerikai Életmód Központjának washingtoni munkatársa. Könyvében meggyőzően érvel amellett, hogy az amerikai baloldal identitásmozgalma mélyen vallásos jellegű, célja pedig megtisztítani a Nyugatot állítólagos „történelmi bűneitől”. Aki kíváncsi arra, hogy miként volt képes emberek százazreinek tudatába befészkelődni a wokista ideológia, az feltétlenül olvassa el ezt az áltudományos sallangoktól mentes munkát. Az életkedvet letaglózó, élősködő ideológiát Trump elnök elkergette ugyan a politikai döntéshozatal környékéről, de a társadalom alrendszerében még mindig rombol, mivel egy egész – ha nem két – nemzedék látásmódját, életvilágát fertőzték meg vele.

„Bármennyire is gyenge ma a kereszténység – érvel Mitchell –, azért ott van a nyugati emberek szíve mélyén, és még visszatartó erővel bír az identitáspolitika valódi szándékával, az egyes csoportok tényleges felszámolásával szemben.” (22. o.) A fehér, heteroszexuális férfiakat kiáltottak ki bűnösnek, hogy a nők, a feketék, a spanyol ajkúak, és az LMBTQ-emberek által elkövetett bűnöket, mulasztásokat rájuk tudják kenni. Mint ismeretes, a keresztény felfogás szerint az ember vétsége, a bűne eredendő. Ez azt jelenti, hogy a bűn még azelőtt természetünk részévé válik, hogy az ember a származása vagy az öröksége alapján determinálhatóvá válna. El lehet bújni az úgynevezett „identitásunk” mögé, de a bűneink miatti szorongás ettől nem fog elmúlni. Annak forrása ugyanis mélyebb annál, mint amit a hetyke identitáspolitika fel képes fogni.

Inkább a szerző elméletének kidolgozottsága, és árnyalt, átfogó érvkészlete miatt érdemes elolvasni a könyvet, hiszen nem újdonság levezetni a kereszténységből a de-

⁴ A telep lakóépületeinek kiemelkedő tervezői és a tervük alapján felépített házak száma: Árkay Aladár, Kallina Géza: 168, Bierbauer István: 42, Fiala Géza: 7, Fleisch Róbert: 262, Kotál Henrik: 50, Lechner Loránd: 40, Palóczy Antal: 162, Schodits Lajos, Eberling Béla: 64, Wälder Gyula: 50.

mokrata párt és a multik által támogatott wokista világnézetet – Molnár Tamás megelőzte őt ebben egy francia nyelven írt, és magyarul nemrég megjelent munkájában.¹ Akárki is legyen a bevándorló – írta Molnár –, általában magáévá teszi a meggyőződést, miszerint Amerikába lépve nemcsak a szolgásgót, a nyomort és a háborúkat hagyta maga mögött, hanem az áteredő bűnt is. Az „ígéret földjére” érkező bevándorló így újrakeresztelkedik az amerikai vallásban, és a földi üdvösségre predestinált lényé válik, a szó kálvini értelmében. „Ennek az amerikai vallásnak a *liturgiája* az amerikai életforma.”² Ugyanis az elsősorban abból a *vallásszerű ideológiából* ered, amelynek ősi formája az új-angliai puritanizmus.

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg egy másik, a Texas Southern Egyetemen tanító magyar filozófus, Pető Ferenc, az „ébredés” előtti, de már mocorgó Amerikáról írt könyvében: „Miután felbomlott a gondviseléssel kötött szövetsége az amerikai egyén komor égbolt alatt, egy bizonytalan jövő, a senki földjén találta magát. A mindenki által mindenki ellen vívott küzdelemben az egyént vezető új erők szabadultak fel, leginkább az emberi jellem sötét és borús oldalán. »Élet« és »Szabadság« helyett a korszak a »Boldogság keresését« tekintette elsődrendű feladatának. E cél érdekében új erkölcsiség, a mindent megengedő társadalom által szentesített tan öltött alakot, amely azt parancsolja: »Tedd, amit jónak láatsz!«”³

Az amerikaiak nem veszítették el a hitüket – bizonygatják mindhárman –, hanem áthelyezték a politikai térbe. Egy olyan társadalom számára, amely története kezdetén vallásos vezetést fogadott el, sarkkövei pedig erkölcsi tételek, a szellemitől az anyagi felé történő elmozdulás nem csupán értékek kicserélődését jelenti, de elvész a jövő iránti lelkesedése is. A bűn terhe az egyházból átkerült a politikába. A törvény előtt hiába ártatlanok, az amerikai baloldal identitáspolitikája szerint a fehér heteroszexuális férfiak ab ovo bűnösök, és ez veszélyesen visszajára fordítja az angolszász világban évszázadok óta fennálló jogi normákat. Krisztusnak, Isten ártatlan bárányának áldozata nélkül nem lenne kereszténység. Az áldozata megtisztítja a bűnöst, mert átveszi tőle „a világ bűneit”. Az identitáspolitikai e megtisztulás politikai paródiája, de inkább a csoportok, mint az egyének számára. Ez a politikai mozgalom a fehér, heteroszexuális férfiakat jelöli meg bűnbakként minden bajért. „A Demokrata Párt minden tevékenysége – írja Mitchell – kivétel nélkül erre a feltételezésre vezethető vissza.” Nem csoda, ha a választók többsége a demokrata jelölt helyett a republikánus Trumpot szavazta az elnöki székbe.

Mitchell a 2016-os elnökválasztás utáni feszült légkörben kezdte el írni könyvét, ezért több ízben is kitért a Trump-jelenségre. „Mikor ezt a könyvet írom, nyolc hónappal a 2020. novemberi elnökválasztás előtt, a még versenyben levő és a már kiesett demokrata jelöltek jól tükrözik az identitáspolitikai jelenlegi helyzetét.” (111. o.) A vezérmotívum – állítja Mitchell – a militáns amerikai baloldaliak körében azóta is az, hogy ha ez az atipikus politikus eltűnik, a gondok is megszűnnek. Egyik rögeszméjük, hogy az új elnök a „rosszfajta fehér ember” negatív mintapéldánya. Az elnökért ő sem

¹ Molnár Tamás: *Az amerikai életforma. Az ideális állam kritikája*. Budapest, 2024, Ludovika Egyetemi Kiadó.

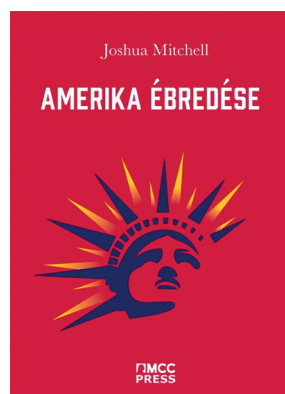
² Uo. 14.

³ Pető Ferenc: *Amerika jó és rossz között*. Budapest, 2001, Püski, 6.

rajong, többek közt a modora zavarja nagyon. Több interjúban is hangsúlyozta,⁴ hogy a Trump elleni fenekedés megértésének kulcsa az „elfogadható fehér ember” wokista követelménye. Az „elfogadható fehér embernek” szerintük be kell látnia, hogy Amerika rasszista, hogy szeretni az országot a lelki betegség jele, hogy a férfi és a nő felcserélhető (a férfi dönthet úgy, hogy nő lesz, és fordítva), hogy a zöld energia menti meg a világonkat, és hogy az eliteknek, nem pedig a közönséges polgároknak kell irányítaniuk a világot. Mivel a történelemben csak „az elfogadható fehér embernek” lesz jövője, a Trumphoz hasonló figuráknak a 21. században nem szabadna létezniük. Ezért feltételezik, hogy e politikai balesetnek – Trump 2016-os győzelmének – az oroszokkal történő összecsapás volt az oka. Az újra regnáló elnök tehát történelmi rendellenesség. Ismét megtapasztalhattuk, hogy az amerikai választók többségének 2024-ben is elege lett abból, hogy ellenségnek tekintik őket a wokista baloldal.

Az ébredő amerikaiak mozgalma nem előzmény nélküli: a második világháború vége óta oktatják az amerikai kislembert arra, hogy a modernizáció elsöpri a nemzeti, vallási és a törzsi kötelek okozta előítéleteket, és hogy Amerika egy „hegyi város”, amelynek fénye irányt mutat a sötét külföldnek. 2001. szeptember 11-e után brutálisan bizonyította, hogy ez a modernizációs narratíva illuzórikus. A liberálisok, akik jórészt továbbra is megtarthatták az ügyek irányítását, változatlanul úgy vélték, hogy a történet ellenére a világ tovább modernizálódik a „globális normák” terjesztésével. Ennek meg is lett a következménye.⁵ Az a tény, hogy Antony Blinken külügyminiszter elrendelte a gay pride zászló kitűzését az amerikai nagykövetségekre, jól bizonyítja, hogy ez az újszülött liberalizmus jócskán eltért a klasszikus ösétől. Hogy milyen hatékonyak a globális amerikai szabványok, arról az afganisztáni kudarc tanúskodik.

Mitchell a neokonzervatívokat sem kíméli. Miután 1989-ben az Egyesült Államok megnyerte a hidegháborút, a neoliberaisokat hatalmukba kerítette a neokonzervatívok egy csoportja. Ez az agresszív társaság úgy hitte, hogy a modernizáció nem a „globális szabványok” puha hatalmán, hanem katonai erőn keresztül fog megvalósulni. A Közel-Keleten elszenvedett katonai kudarcok húsz év alatt kellően megalázták őket, végül elveszítették hitességüket, és – nem meglepő módon – a baloldali liberálisokhoz csatlakoztak, szembeszállva Donald Trump „új nacionalizmusával”. Bármit is gondolunk Trumpról, tény, hogy sok amerikai azért szavazott rá, mert megundorodtak a wokisták által a nyakukba sózott bűnbak-szereptől, a jövőjüket romboló vízióktól. Az „America First” szlogen sovinizstának tűnhet – írja Mitchell –, de a neoliberais és neokonzervatív alternatívák ennél sokkal rosszabbak. Amerika pedig gyenge és tehetetlen, és ez mindaddig fennáll,

⁴ Lásd: *The Roots of the Great Awakening* (www.youtube.com/watch?v=2sXZOv9L6jY); *Identity Politics: Guilt and the Scapegoat* (www.youtube.com/watch?v=nkOHLx1ErDA); *Identity Politics and the Spirit of the Age* (www.youtube.com/watch?v=Vi_bPZ9-JeM).

⁵ Lásd: Francis Fukuyama *A liberalizmus vesszőfutása* című könyvének (Budapest, 2024, Európa) *A maga ellen forduló liberalizmus* c. fejezetét, ahol a szerző részletesen kitér az „ébredtők” identitáspolitikájára.

amíg elitje a globális küldetést teljesítő szerephez ragaszkodik, és nem a szerényebb célhoz: békés élni a nemzetek világában, ahol csak szükség esetén kell vezető szerepet vállalni, és azt is másokkal összehangoltan.

A szerző főleg hazája belső válságával foglalkozik, amelynek gyökere az elit és a munkásosztályok közötti növekvő szakadékban mutatkozik meg. A helyzet kialakulásához szerinte a bal- és a jobboldal egyaránt hozzájárult. A jobboldalon a „szabadpiaci vétó” melletti elkötelezettség ártott sokat a munkásosztályoknak. A „szabadpiaci vétón” azt az elképzelést érti, miszerint a szociálpolitikát a gazdasági hatékonyság mérésével kell meghatározni – tekintet nélkül a munkavállalókat érintő következményekre. E gyakorlat eredménye, hogy az ipari tevékenységek jelentős része külföldre települt. Szerinte egy amerikai nagyvállalat az állam jogi-politikai védelmére csak akkor tarthat igényt, ha termékeinek nagy részét az Egyesült Államokban gyártja. A republikánusok Reagan óta szabad kezet adtak a nagyvállalatoknak, ami a munkásosztály kizsigeléséhez vezetett. Ez a politika örökség volt. Ráadásul a republikánus jobboldal elfelejtette, hogy továbbra is a nemzetek világában élünk. A demokrata baloldal pedig nemcsak az „ébredők” örökségeit karolta fel. A munkásosztály hajdani pártjából Hollywood követője, a Szilícium-völgy hálózati elképzeléseinek és a New York-i elefántcsonttorony építőinek pártja lett. A párt által befolyásolt média pedig rendre megveti a fehér kisembert, miközben a Big Tech és a nagytőke „szálláscsinálójává” vált. Meglepő, ha ezek után populistá tűz emészti Amerikát?

Mitchell aggasztónak tartja, hogy az állampolgárok többsége nem bízik sem a rendszerben, sem annak elitjében, de nem bíznak egymásban sem. A nemzet hiába gazdag, ha nincs bizalom a polgárai között. Alexis de Tocqueville már az 1830-as években felfigyelt erre a jelenségre, a Mitchell által is igen nagyra tartott *A demokrácia Amerikában* című könyvében: tapasztalata szerint egy négyszemközt zajló beszélgetés során az amerikai szabadjára engedi véleményét, ám ha váratlanul egy honfitársa is felbukkan a helyszínen, nyomban hangot vált. Mitől félhet? Egy kémtől, vagy egy titkosrendőrtől? Szó sincs róla. Egyfajta szorongást érez, hogy a mindenki által vallott demokratikus-egalitárius ideológia esetleg megsérül a megnyilvánulása által, s hogy úgy tekinthetnek rá, mint aki visszavonta a társadalmi szerződéshez adott aláírását. S itt érdemes átadni a szót Molnár Tamásnak, aki szerint az amerikai életforma mint társadalmi kódex „akadályozza az igazi gondolatszabadságot, az elit kifejlődését és a kultúra megteremtését. Mert más célok élveznek prioritást, például a *konszenzus* és a *business...*”⁶ Molnár azt is hozzáteszi, hogy minden társadalomban utánózták a királyi udvart, a nagyburzsoáziát, a hatalmasságokat, ám Amerika az első olyan társadalom, ahol az elit titkos, és megnyilvánulásai hallgatóságosak. Ennek az „elitnek” kiemelt feladata, hogy elfogadtassa a tömeggel, amit nem kedvel, sőt eredetileg akár meg is vet. Molnár Tamás alkotói periódusa csúcán a homoszexualitás integrációjáról szóló törvényekkel, Joshua Mitchell pedig az „ébredők” identitáspolitikájával volt kénytelen szembesülni. Közös mesterük, Tocqueville szerint, ha egy nemzet egészséges akar maradni a demokrácia korában, akkor olyan erős közvetítő intézményekkel kell rendelkeznie, mint a család, az egyház, a helyi önkormányzat, és a civil társadalom. Ezekben gyakorolják az emberek a bizalmat,

⁶ Molnár Tamás: I.m. 51.

de azt is, hogyan kell kormányozni. Megjósolta, hogy ezek az intézmények állandó odafigyelés nélkül megroggyannak, a polgárok elszigetelődnek. Igen sokan „szelfi-emberké” válnak – érvel Mitchell –, akik csak magukra és az elvont emberiségre gondolnak, de soha nem a szomszédra, munkatársra, akivel egy kisebb világot tudnának felépíteni a nemzetben belül. Az „identitáspolitikát” folytató ébredők és demokrata párti hangadók – korunk új lelkészei – az atomizált amerikaiakat valahogy így hitegetik: „Jöjj hozzánk, ha büntudatot érzel, mert feloldozást adunk neked! De előtte mondjál le a nemzetedről (amely erőszakforrás), a keresztény vallásodról (amely patriarchális és homofób), és családotról (amely heteronormatív). Fogadj hűséget a kozmopolita digitális világnak, amely nem ismer sem konkrét időt, sem konkrét teret – és békére lelsz!

Mitchell szerint a koronavírus-járvány világított rá arra a nyaktörő szakadékra, amely a „digitális osztály” és a „valódi világban” élők között tátong. A digitális osztály tagjait nem nagyon zavarta a vesztegár, online dolgozhattak napestig, és etették-itatták magukat online rendelés útján. Eközben az alsóbb osztályok tagjainak egy része tönkrement, elvesztette az állását. Ráadásul ez utóbbiak még Netflix-fiókkóddal sem rendelkeztek. A digitális osztály álma egy olyan világ, ahol nem létezik a „dolgozók” zűrzavara, ahol korlátok nélkül gyakorolják demokratikus zsidóságukat. A „való világ” tagjai nem ilyen elvárásolt kozmoszban élnek, hanem olyanban, amilyenben az emberiség nagy többsége élt eddig is: egy történelmileg kötött, idő és hely által korlátozott valóságban. A „digitális osztály” elfogadta a karantént, a gazdasági tevékenység felfüggesztését, a munkahelyek bezárását, és hitt abban, hogy az oltások teljes mértékben megvédik őket az abszurdnak tartott haláltól. A kiszolgáltatott osztály viszont tudta, hogy a vesztegár a bőrükre megy, hiszen az egyben a gazdaság elfojtásának eszköze is, és megtapasztalta, hogy a halált nem háríthatja el örökké. A digitális lét csak kiegyensúlyozás, de nem helyettesítés.⁷

Volt idő, amikor a felsőbb társadalmi osztályok a tulajdonukban levő luxuscikkekben keresztül szemléltették a státuszukat. Thorstein Veblen világított rá szemfényvesztő életmódjukra a klasszikusnak számító, 1899-ben írt könyvében.⁸ Az amerikai felső osztály, illetve európai utánczó a mértéktelen fogyasztással már képtelenek voltak egyértelműen megkülönböztetni magukat a többiektől, ezért új ismertetőjelre volt szükségük. Ennek lett a legegységesebb jele a *luxushiedelem*, és annak terjesztése az „irányadó” világsajtójuk által.

Az *Amerika ébredése* a nemzet meggyengülésére hívja fel a figyelmet, amelyet az ébredők mozgalma tovább siettet. A politika terepén – amely hagyományosan a meggyezést szolgálta – megjelent az „áldozatok” (az egyre gyarapodó kisebbségek) kvázi vallásos küzdelme a „vétkesekkel” (a heteroszexuális fehér emberekkel) szemben. Ez az „identitáspolitika” közvetlenül a posztmodernizmusból ered, és megkülönböztetendő a marxizmustól, amelynek eredete a Nietzsche előtti nemzedék német gondolkodására nyúlik vissza. Egy kifejezetten amerikai irányvonalról, trendről van szó, amelynek Európa mindjobban behódol. Első pillantásra a mozgalom céljai nemesek. Ki nem tiszteli mások identitását, a magáéról nem is beszélve – feltéve, ha van neki ilyen? Azonban itt másról van szó. Ennek a mozgalomnak az a célja, hogy kiértékelje az egyes identitáscsoportok tagjait, feltételezett kollektív ártatlanságuk vagy bűnösségük alapján. Minden

⁷ Bővebben: Joshua Mitchell tárgyalta kötetének *Covid-19 melléklet* című utószava.

⁸ Thorstein Veblen: *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest, 1975, Közgazdasági és Jogi Kiadó.

úgynevezett ártatlan csoportot aszerint határoznak meg, hogy milyen távolságban vannak az „ősbűnözőtől”, amelynek szerepét jelenleg a heteroszexuális fehér ember játssza. Ha az Egyesült Államokban élsz és nő vagy, ártatlansági pontokat kapsz. Azért is pont jár, ha nem vagy fehér. Ha homoszexuális vagy, akkor megütötte a főnyereményt. Ez az „új spirituális eugenika”, amely elválasztja a tisztát az elátkozotttól. A politika célja már nem a közös világ építése, hanem az erőforrások újraelosztása, hogy érvényt szerezzen magának a „méltányosság” – ami valójában a heteroszexuális fehér férfiak társadalmi szerepének lefokozását jelenti. A szerző sok ellenpéldát hoz fel az úgynevezett „ártatlanok” vagy felmenőik bűneiről, amelyre a bűnbakképző „ébredők” képtelenek válaszolni. Más kérdés, hogy nem is hajlandóak értelmes vitára, mert ők az érzelmek felkorbácsolásában, az emberek egymás ellen fordításában érdekeltek. A sok ellenpéldából csak hármat: „Mi a helyzet azon afrikai harcosokkal, akiknek törzsei egykor leigáztak másokat, és eladták rabszolgának? Ők vajon ártatlanok? Mihez kezdünk azokkal az amerikai indián törzsekkel – a cseroki, a krík, a csaktó és a szeminol indiánokkal –, akik fekete rabszolgákat tartottak? [...] És bűnösök vagy ártatlanok azok a spanyolajkiúk, akik Amerika dél-nyugati részén élnek, ott, ahol az indián törzseket a spanyol hódítások már jóval a fehérek érkezése előtt megtizedelték?” (130–131. o.)

A könyv azért viseli az *Amerika ébredése* címet, mert a szerző ezt a fura fejleményt egy vallási ébredéshez hasonlítja, amelyben a protestáns vallás meggyengülése után az elszegényített hazajáró lelkek kétségbeesetten keresik a feloldozást. Mitchell természetesen megveti a rasszizmus minden fajtáját. Nem érdekli a „fehérség” védelme sem. Ő csupán egy tisztességes politikát szeretne megvédeni, amelyben a polgárokat kizárólag a jogállamiság keretein belül kezelik, identitásuktól függetlenül. A wokisták ideológiai posztulátuma – miszerint a fehér heteroszexuális férfi ideje lejárt – azért is érvényesülhet, mert a különböző összeverődött valódi, illetve képzeletbeli kisebbségeket fehér közvetítő politikusok segítik, hogy leplezzék saját „bűnösségük”. Adja magát a filozófiai kérdés: lehetnek-e ártatlanok az ártatlanok, ha nincsenek többé bűnösök? És kik azok, akik az első tisztogatás után következnek majd, hogy igazolást nyújtsanak a megmaradt és egyre fogyatkozó „ártatlanoknak”? Talán a fehér, heteroszexuális nők, akik noha nők, mégiscsak fehérek? Utánuk „színes bőrű férfiak” következhetnek, akik bár „színes bőrűek”, de mégiscsak férfiak? Aztán a heteroszexuális színes bőrű nők, akik bár színes bőrűek, de mégiscsak heteroszexuálisok? Az identitáspolitiká olyan, mint a francia forradalom: felfalja saját gyermekeit. Az utolsónak megmaradt identitáscsoport az lesz, amelynek elegendő ereje marad, hogy bűnbakot keressen, s majd lekapcsolja a villanyt a demokrácia világitótornyában.

Amerika visszatért a vallási törzsfogalmakhoz, de nem hagy teret az isteni megbocsátásnak. A Nyugat válsága pedig a büntudat válsága. A keresztény korszakban az ember megtérhetett, megbocsáthatott a vétkek és bűnök tökéletlen világában, amelytől csak Isten kegyelme menthet meg minket. De ki él ma ilyen érzéssel szívében? Ma a Rousseau-i képtelenséget ismételtetik, miszerint az ember a természeténél fogva jó. Nincs bátorságunk elfogadni azt a tragikus emberképet, amelyet a kereszténység hagyott ránk azzal a javaslattal, hogy Isten kegyelme által könnyítsünk bűneink terhén. Álmodhatunk egy posztkeresztény korról, amely eltünteti a bűnt, egy szekularizált világról, ahol már nincs büntudat. Ehelyett büntudattal élünk, keresztény megbocsátás nélkül. Ez a teher nyomja a nyugati ember vállát – állítja Joshua Mitchell, Molnár Tamás és Pető

Ferenc. És ez a Nyugat fáradtságának valódi oka. A nyugati ember fél cselekedni, mert nem hisz eléggé önmagában. Mivel már kifogytak a keresztény hitükből, sokan fogadják el az önjelölt „új pásztoroktól” a sajátos feloldozást, noha ez a nemzetük, a vallásuk, a családjaik pusztulását jelenti. Annyira óhajtják a büntudatmentes életet, hogy hajlandóak megölni civilizációjukat, ha ez az ára a szabadulásuknak.

Az identitáspolitika megjelenése egy olyan civilizáció következménye, amelynek nincs se bátorsága, se őszintesége ahhoz, hogy teljesen lemondjon alapjairól, és előlről kezdjen mindent – de ahhoz sincs, hogy létfenntartása érdekében visszatérjen ezekhez az alapokhoz.

Mitchell igazi értelmiségi: nemcsak a diagnózist állapítja meg, hanem problémamegoldó javaslatokat is ad. Liberális kompetenciapolitikát sürget, amely ellentétben az identitáspolitikával, a bűn kérdésének az isteni, nem pedig az emberi megoldását feltételezi. Az ember ugyanis nem oldhatja meg a bűn problémáját, ahogy azt a Black Lives Matter képzeli. Nekik azért kell bűnbak, hogy ezzel demonstrálják bűntelenségüket.

Amikor Amerikáról beszélünk, akkor Európáról, és benne Magyarországról is szólnunk kell. Molnár Tamás már az ezredforduló előtt arról írt, hogy az amerikai életforma mind mélyebben hódítja meg az öreg kontinenst és benne az iskolát, a családot, a nyilvános tereket, a szabadidőt, a társalgást, a vásárlási és öltözködési szokásokat, a cégek neveit. Szembeötlő a kritikátlan átvétel, legyen az Európa nyugati, vagy keleti felén. Egyébként egy hatvanas-hetvenes éveit taposó magyarnak döbbenetes lehet a gesztusok, a beszédtemák, a jelszavak jenkis automatizmusa, a Netflix-mánia, a plázákban nyekergő fantáziaszegény angolszász dalok sora. A szovjet kényszert a jenki módi majmolása váltotta fel. Viszont idehaza, ha az identitáspolitikában annyira nem is, de a Mitchell által felvetett másik két Amerikát őrlő bajban – azaz a társadalmi bipolaritás-ban és a digitális függőségben – deréig benne vagyunk mi is.

(Joshua Mitchell: *Amerika ébredése*. Budapest, 2024, MCC Press. 320 oldal.)

HAJNAL GÉZA

„Ő EZ BIZTOSAN?”

Ács Dániel: Nem tudhatod

Zrínyi közel száz évet „pihent”, mire az utókor ráismert benne a költőjére – mondta Szörényi László irodalomtörténész egy konferencián Gérecz Attila költőre és szabadságharcosra utalva negyven évnyi elhallgatása után. Radnóti Miklós barátai nem akartak ilyen sokáig várni a költő kanonizálásával. Befolyásukat latba vetve – politikusként, egyetemi professzorként – túlélve a háború borzalmait, szinte azonnal hozzáláttak a meggyilkolt költő kultuszának megteremtéséhez.

Jóval korábban, mint ahogy a világ nyugati féltekéjén élő gondolkodók papírra vetették volna a kulturális emlékezettel kapcsolatos nézeteiket. A bölcsészképzésben ma már alapvetés Assmant, Halbwachst és Ricœur-t idézni, ha az irodalmi- vagy tör-

ténelmi kánonról értekezünk. Például azt a tételt, hogy a kánon a társadalom „akaratlagos emlékezése”. Assmann megkülönbözteti a kommunikatív emlékezetet, mely a közelmúltra vonatkozik. Ennek egyik válfaja a nemzedéki emlékezet, mely körülbelül nyolcvan évet, három-négy generációt képes átfogni. Itt újabb tagolásra ad lehetőséget az eseményeket felnőttekkel átélők korosztálya, ezt követően már csak a következő nemzedék, fiaik és lányaik tudják továbbadni a szüleik történeteit. A nemzedéki emlékezet elmúlása után már csak tan- és szakkönyvek őrzik az események emlékét. Innentől válik a kulturális, intézményesített emlékezet történelemmé. A kulturális emlékezetben a múlt szimbolikus alakzatokká formálódik át. Csak a jelenben fontos dolgok öröklődnek tovább, mitológiát fonva a múlt köré. Ezt szolgálják az ünnepek, melyek, ha állami szinten szerveződnek, akkor gondos irányítás alá esnek, ehhez pedig emlékezetformálókra van szükség. Ilyen emlékezetformálókka váltak Radnóti legjobb barátai: Baróti Dezső, Ortutay Gyula és Tolnai Gábor. Az első lépéseknél hallgatolagosan mellettük állt a költő özvegye Gyarmati Fanni is.

A kultusz megteremtése jó esetben dokumentumok, hiteles adatok alapján történik. Számptalan alkalommal azonban a múlt megismerésének két nagy akadálya van: az adathiány és az adatok bizonytalan volta. Radnóti halála esetében mindkettő fennáll, az időpontok és a helyszínek is bizonytalanok.

A teljesség igénye nélkül érdemes rápillantanunk a magyar kultusz kutatás elmúlt két évtizednyi eredményeire is. Margócsy István szerint a költészetnek és a művészetnek a 18–19. században alakult ki az a kultusza, mely szerint a költők nem evilági emberek, hanem valami magasabb rendű lények. A romantika átesztétizálta a vallást, majd a művészet került a vallás helyébe. Magyarországon a művészet és vallás keveredés még egy nagyon fontos dologgal párosul, a nemzetnek a vallással való megfeleltetésével. A nemzet mindenek felettisége egyesítette a költőket, mindegy volt például, hogy katolikusnak vagy protestánsnak keresztelték-e őket. Itt érdekes megfigyelést tehetünk Radnóti szempontjából, hiszen zsidó származása mellett katolikus hitre tért 1943-ban, ám a kánont képző barátok mindkettőt – származását és hitét – igyekeztek kitörölni a kollektív emlékezetből.

Később a kultusz és az irodalomtörténet kontúrjai is összemosódtak. Már életében hatalmas tisztelet övezte Jókait, Mikszáthot, nem sokkal halála után Petőfit és Adyt. A költészet ünnepi jellegéből adódóan a nép nagy nemzeti ünnepein találkozunk versekkel, amelyek szinte pótolják a szent szövegeket. Margócsy jelentős példátartat állított össze azokból az idézetekből, amit kortárs irodalomtörténészek, kritikusok írtak költőkről és írókról. Mivel az író mivolt szakrális jellegű, így a róla szóló diskurzus is szükségszerűen azzá vált. Ebből következhetett az isteni-, vagy megváltói tulajdonságokkal való felruházás: legtöbbször ez Petőfire vonatkozott, de szép számmal emlegették így Adyt, Aranyt és József Attilát is.

Margócsy azzal a kérdéssel is foglalkozott tanulmányaiban, hogy a költők kultusza abban a pillanatban kezdődik, amikor meghal, vagy tudatosan a társadalomban eltűnése. Radnóti azonban messze nem volt annyira ismert, mint Petőfi a maga korában, azonban rejtélyes és kegyetlen halála is alkalmassá tette kultusza megképzésére. Milbacher Róbert esszéiben Petőfinek és József Attilának a magyarok lelkében való „halhatatlanságáról” értekezett. Petőfi Sándor életének minden részlete dokumentált, bár a hiányzó utolsó hat nap minden képzeletet felülmúlt, míg József Attila lelkiéletének ala-

kulását szinte óráról órára követheti nyomon az utókor. A hirtelen halál pedig az életművek töredékességének kérdését vonja maga után; Radnótinál a töredék szó egyfajta pecsétként szerepel, miközben a befejezetlen életművet egészként kezeli a tudomány.

Az irodalomtörténeti diskurzus visszatérő témája a szerzők megváltói szereppel való felruházása. Tverdota György József Attila monográfiája és versei kritikai kiadásának szerkesztője több tanulmányában is elemezte azt a folyamatot, ami József Attila halála után végbement. Tverdota végig követte a halálhír megjelenésétől a *mártíromságig*, *vértanúságig* magasztalás folyamatát. Innen egyenes út vezet a szenvedéstörténetig és a megváltásig. A krisztus párhuzamot emlegette József Attila kapcsán Németh Lászlótól Zelk Zoltánig minden valamire való íróember. Tverdota hasonlóan Margócsy Péterfi-gyűjtéséhez számtalan példát felsorakoztatott a József Attila halála által mozgásba lendített kultusz megnyilvánulásaiból, melynek sajátos nyelvezete és szókincse van. S hogy ez a szemlélet mennyire erősen gyökeret vert az irodalmi gondolkozásban, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a közelmúltban megjelent és nagy vihart kavart Háy János *Ki vagytok ti?* című kötete, melyben a szerző a József Attiláról szóló fejezetnek *Az utolsó messiás* címet adta. De micsoda különbség, hogy valakinek a halálhírét az aznapi újságok szenzációként hirdetik, vagy még a rokonai is csak fél információval rendelkeznek szerettük elpusztításáról. Gyarmati Fanni pedig, mint agilis költőfeleség, hajlamos volt férjét József Attilához mérni, hozzá képest megítélni Radnóti tehetségét.

Mіндеzen ismeretek alapján a kultusz kutatás történetéből beláthatjuk: aki egy kanonizált költő emlékezetével kezd foglalkozni, maga is a kultuszteremtés eszközévé válik, még akkor is, ha éppen másik irányba kívánja állítani az akaratlagos emlékezet vitorlát. Így történt ez Ács Dániel esetében is. Népszerű oknyomozó újságíróként nyúlt a témához, és sikerült munkája körül olyan hírverést teremteni, hogy több hónapra hiánycikké vált a könyv. Ez már önmagában is megsüvegezendő teljesítmény: az emberek Radnótiról akarnak olvasni! Mikor történt ilyen utoljára? A szerzővel készült beszélgetések egyik kulcsszava a nyomozás volt. Ezt a tevékenység egyáltalán nem újkeletű az irodalomtörténetben, bár a nagytekintélyű irodalmárok sokszor fintorognak az ilyen tartalmú munkák bírálatakor. Zimándi Pius premontrei szerzetes Péterfy Jenő irodalomtörténész, esszéista életének legapróbb részleteit – különösen a Károlyváros környékén robogó expresszvonaton elkövetett öngyilkosságát – tárta fel egy rendőrkapó alapossgával. Kuncz Aladár *Fekete kolostorát* Lőrinczi László kutatta fel Columbo hadnagyot is lepipálva, jómagam pedig az 1956-os forradalom egyetlen hősi halált halt költőjének, Gérecz Attilának élettörténetét nyomoztam ki. Biztosan sorolhatóak még a példák, e háromnál annyi közös vonás látható, hogy csupán egy generációval álltunk odébb hőseinktől, így módunkban állt kortársaikkal is közvetlenül beszélni – szemben Ács Dániellel. Akinek detektív tevékenysége kapott így egy csavart: elsődlegesen nem is Radnóti halála után kezdett nyomozni, hanem Dienes András egykori csendőr és rendőr, későbbi irodalomtörténész nyomozása után. Ács ezzel behozott a köztudatba egy újabb legendát. A titkokkal teli történet lényege, hogy Dienes – Ács irodalomtörténész szüleinek egykori munkatársa – kutatóként Petőfivel foglalkozott, ám élete utolsó két évében rájött valami rejtélyre Radnóti halálával kapcsolatban, s az egykori rendőr precizitásával és az irodalomtörténész szaktudásával hiánypótló anyagot gyűjtött az igazság bizonyítására. Tászkányi anyagával vonatra szállt, mielőtt azonban Balatonalmádiban leszállt volna, csomagjának nyoma veszett, majd bánatában pár nap múltán szívinfar-

ktusban meghalt. Ács célja pedig mindebből következett: kideríteni, mit tartalmazott Dienes táskája. A korábban csak a szűk szakma számára ismert történettel sikerült felkeltenie az érdeklődést Radnóti halála iránt, ugyanakkor a táska tartalmát nem lelte fel. Megtöltötte hát mindazzal, ami összegyűlt a nyomozás során.

Kívülről befelé haladva kezdjük a *Nem tudhatod* kötet külsőjével! A borító zseniális. Nem tudtam megállapítani, hogy a könyv- és a borító tervezője egy és ugyanaz a személy-e, mindenesetre a vörös-fehér pacák gomolygása arra hívja a szemet, hogy megtalálja a festményszerű borítóban a képet – hasonlóan a szintévesztők szűrésére használatos tesztekhez – ám ez nekem, és az általam tesztelteknek is csak a 48. oldalra lapozva sikerült; ott látható Radnóti abdai tömegsírból előkerült fényképe. A könyv egész szerkezete patchwork-szerű, képek, térképek, kis- közepes- és nagybetűvel szedett szövegrészek váltják egymást, ami meglepően jól követhető, könnyen olvastatja magát. Ezt segíti a sűrű fejezetszakaszolás is. Minden a megfelelő helyre került, kétszer éreztem csupán logikai ugrást, hogy valamelyik részlet kizökkentett a gondolati folyamból. A jól ismert képek mellett ügyesen operáltak a Fortepan fotóival is, ilyen például az 1948-as debreceni Petőfi-szobor, háttérben a kiégett zsinagógával. Mindent elmond ez a kép arról, amit a szövegben fejteget a szerző. Ilyen erős hatású még a bori táborról közelmúltban készült légifotó is, vagy a kötet közepe táján található fekete alapú fehér térkép a bori menet útvonaláról. A jó minőségű papír és az eddig felsoroltak is önálló műalkotásáá szetik a könyvet, azzal együtt, hogy a sokféle betűtípus nem mindenkinél arat majd tetszést.

Az általam kevésbé jónak ítélt képek segítségével haladjunk tovább a belbecs felé és arra a kérdésre keressük a választ, hogy mi is a műfaja ennek a kötetnek. Mai köntösbe bújtatott ismeretterjesztő irodalom. Szerzője újságíró, aki többnyire a világhálón közli cikkeit, és maga is úgy nyilatkozott, hogy cikksorozatként tervezte megjelentetni anyagát. Ez indokolhatja, hogy három legfontosabb segítőjének, a Radnóti-kutatás legavatottabb jelenkori szereplőinek portréi is többször felbukkannak a lapokon, épp úgy, mintha egy cikkben szerepelnének. Ez ugyanannyira zavart, mint a három jeles férfiú – Ferencz Győző, Kőszegi Ábel és Csapody Tamás – állandó eposzi jelzős emlegetése. Értem a szándékot, hogy ne úgy legyen, mint egy tudományos publikációban, de azért nem becsülném le a kevésbé vajtfüllű olvasókat sem azzal, hogy minden róluk készült képnél és a nevük említésénél is elismételném, hogy kik is ők valójában. Ugyanakkor méltó és igazságos, hogy ilyen bőven hivatkozik rájuk, hiszen az ő kutatásaik nélkül semmire sem jutott volna. Ferencz Győző legújabb Radnóti monográfiáját olvastam ugyan, de nem állítom, hogy mélységében ismerném, Kőszegi Ábel munkáit nem olvastam, Csapody több cikkét, könyvét és előadását is alaposabban tanulmányoztam egy vele készített interjú kapcsán. Kis túlzással állíthatom, hogy alig harminc oldalas *Abdai gyilkosok* című tanulmányából több ismerethez juthat az érdeklődő Radnóti halálával kapcsolatban, mint ebből a könyvből. Ez egyáltalán nem baj, ha sok olvasóhoz el tud jutni. Ami azonban probléma, hogy Ács túlságosan egy dologra fókuszál Radnóti halálával kapcsolatban, jelesül, hogy kik ölték meg a költőt. Miközben számos más kérdés is felmerül! A sikertelen azonosításból például egyenesen következne az a felvetés, amit Csapody is megemlít munkáiban: biztosan, hogy ott (Abdán) és akkor (november 9.) halt meg Radnóti, ahogy a kánonban szerepel? Van-e erre elegendő bizonyíték? Ahogy már utaltam rá, mind a helyszín, mind az időpont több mint kétséges. Hiszen

az agnoszkálás Gyarmati Fanni visszaemlékezése alapján sem volt egyértelmű. „De egyáltalán, ő ez biztosan?” – töprengett az özvegy a gyalulatlan faláda felnyitása után. Nem maradt fenn hiteles exhumálási jegyzőkönyv sem, és nem volt hiteles szemtanúja sem a gyilkosságoknak. A *Bori notesz* Győrbe kerülésének története sem meggyőző.

Ezek a problémák valahogy elsikkadtak Ács Dániel nyomozásában, maximum utalások formájában, vagy egy-egy idézetben kerülnek elő. A szerző védelmében felhozhatjuk, hogy Csapody Tamás munkái inkább a tényanyagokra fókuszálnak, így alapvetően a történelmi kánon szempontjait kutatják, Ács Dániel viszont az egész történetet főleg az irodalmi kánon szemszögéből vizsgálja. Ezt az állítást Csapody *Abdai gyilkosok* cikkének egyik mondata is bizonyítja: „A bizalmas nyomozásnak és lezárásának tehát volt egy titkosszolgálati, egy politikai és egy jogi szintje.” A kánonképző barátok tudatos ferdítései eredeti szándékuk szerint sokkal inkább Radnóti költőként való pajzsra emelésére szolgáltak. Azzal együtt, hogy a kétféle kánon (irodalmi, történelmi) között nyilvánvaló eltérések mutatkoznak, sok átfedés is megfigyelhető közöttük, ennek kifejtésére nem vállalkozom e rövid recenzióban. Az azonban elgondolkodtatott, hogy ezt a kánonképző folyamatot Ács mennyire jól helyezi el a kialakuló szovjet irányítású diktatúra kontextusába, míg az irodalmi párhuzamokra alig-alig mutat rá. Mondjuk arra, hogy Petőfit, Adyt, József Attilát, Kosztolányit minden kurzus megpróbál egy kicsit a maga képére fazonírozni, hol az életrajz egyes részeinek elhallgatásával, hol ennek megmáskálásával, hol pedig a művek megcsonkításával. Lásd erről a már említett Szörényi László vagy Domokos Mátyás ezirányú tanulmányait.

A Borba szállított embereket kétszer is eladta a magyar állam német cégeknek, hogy a háború folytatásához szükséges nyersanyagokat kitermeljék. Először a bori táborrendszerben kellett dolgozniuk, majd onnan azért indították őket Németországba, hogy ott dolgoztassák őket tovább. Ács Dániel részletesen végig követi a menetet, hogy hol és milyen atrocitások történtek útközben. Felhívja a figyelmet a szerencsefaktor szerepére is; attól függően, hogy ki, mikor melyik csoportba került azon múlt az életben maradása. Például, akiket a második menetbe soroltak, túléltek a borzalmakat, mert a partizánok néhány nap múlva felszabadították a tábort.

Ács művének színfoltjai a biztos kézzel felvázolt miniportrék, például Sík Sándor piarista szerzetesről, aki költőként és keresztapaként is közel állt a Radnóti-házaspárhoz, vagy éppen a bori menet egyik túlélőjéről, később a magyar popzene teljhatalmú döntnökévé váló Erdős Péterről. Dienes András alakját is nagyon közel érezhetjük magunkhoz, számomra is újdonság volt, hogy Gérecz Attila börtönbéli költőtársaihoz, a *füveskertiekhez* milyen közel állt, hiszen Tóth Bálintnak cellatársa volt, míg életpályája Tollas Tiboréra emlékeztet a csendőri szolgálat és a rabság után az irodalom felé fordulásában.

Ács Dániel könyvének vélhetően az egyik legnagyobb erénye a már említett három tekintélyes barát árnyoldalaktól sem mentes életpályájának kendőzetlen bemutatása. Megismerhetjük erős motivációikat és igen ellentmondásos karakterüket is. Talán Baróti Dezsőnek, aki irodalomtörténészként, később a barátok alma matere, a Szegedi Egyetem rektoraként vett részt Radnóti kanonizálásában volt a legkisebb szerepe a hamis képek alakításában. Tolnai Gábor a pesti bölcsészkar meghatározó professzoraként, Ortutay Gyula pedig kultúrpolitikásként azonban nem válogattak az eszközökben. Tolnai olyan hatalommal bírt, hogy még a Kádár-kor titkosszolgálatát is mozgósítani tudta Radnóti gyilkosainak azonosítására.

Így született meg az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában később már kutathatóvá tett *Abdai gyilkosok* című dosszié, aminek az esszenciáját tartalmazza Csapody már többször hivatkozott cikke. A vaskos anyag egy tíz évig tartó – 1967-től 1977-ig – titkos nyomozás dokumentációja. Megrendelője tehát Tolnai Gábor volt, ami lássuk be, nem volt mindennapi még az átkosban sem, hogy egy egyetemi tanár ilyen erőket megmozgasson. Vélhetően Radnóti kanonizálása mögött ott állt Aczél György is, aki maga is szoros kapcsolatot ápolt Radnótiékkal – a költőt kérte fel kerestapjának –, így már könnyebben érthető az apparátus munkára szorítása. Tolnai Gábor a nyomozás eredményeként egy kilenc oldalas összefoglalót kapott a szervektől, ám ez minden bizonnyal nem nyerte el a tetszését, mivel nem igazolta az ő eredeti koncepcióját. A kivizsgálás arra fókuszált, hogy kik végezték ki Abdánál a bori menet huszonkét résztvevőjét: németek, SS katonák, nyilasok vagy netán magyar katonák? Az első három halmaz tagjai megfeleltek volna a kultuszteremtőknek, az utóbbi jóval kevésbé. Pedig minden jel arra vallott, hogy a magyar keret tagjai gyilkolták meg a járásképtelenségig legyengült foglyokat. A bori táborban, majd a menetben felügyelő katonák közül nyolcvanhét személyt tudtak azonosítani. A gyilkossággal konkrétan megvádoltak közül egy tett beismerő vallomást. Ezek szerint a parancsot Tálás András adta ki, négy beosztottja lötte tarkón a munkaszolgálatosokat. Ugyanakkor Tálást egyéb háborús bűneiért már korábban kivégezték, az abdai gyilkosság nem szerepelt az ellene felhozott vádpontok között. A többiek közül már többen MSZMP tagként az új rendszert szolgálták a nyomozás idején, ám nem feltétlenül csak emiatt úszták meg a számonkérést. A „jogi formába öltöztetett színjáték” abban állt, hogy nem háborús bűnnek nyilvánították az ügyet, ami tudvalevően soha nem évül el, hanem háborús kegyetlenkedésnek, ami bizonyos idő elmúltával elévül. A szembesítések idején hatvan felett járó férfiak amúgy is megúszták volna a kisebb büntetési tételeket is, mert az iratok alapján „büntethetőséget kizáró ok forgott fenn”. A kényszerből ölés, és a nem beszámítható elmeállapot adhatott volna okot erre a körmönfont megfogalmazásra, máig rejtély, hogy ki és miért hozta meg ezt a döntést. A feltételezhető gyilkosok minden retorzió nélkül élhettek tovább a legvidámabb barakkban. Nehéz megállni, hogy ne említsem itt Marányi Ede alezredest, aki a bori tábor főparancsnokaként számos kegyetlenkedést és gyilkosságot rendelt el, majd a háború után Fehér Antalra változtatva nevét több évtized után köztisztvisletben álló öregúrként hunyt el Németországban... (Róla pedig Megadja Ferenc, a városmajori nyilasok legkegyetlenebbike juthat eszünkbe, aki Ausztráliában tengethette életét, a magyar titkosszolgálat sorozatos baklövésői következtében.)

Visszatérve Tolnai Gábor alakjára, Ács Dániel e nagy horderejű titkosszolgálati akció mellett az ahhoz képest elsőre piszlicsárá ügynek látszó molesztálási szokásairól is ír. Mikoris a teljhatalmú tanzékvezető szombat délelőttre rendelte be az egyetemista lányokat vizsgázni az amúgy ürességtől kongó épületbe, hogy ne legyen tanúja miként fogdosta, nyaldosta a kiszolgáltatott hallgatókat. Tolnai személyisége jelentősen eltorzult utolsó éveire. A gólyák molesztálása mellett Kőszegi Ábelt is megfenyegette párhuzamosan futó Radnóti-kutatásai miatt, ám végül ártani nem ártott neki.

Ortutay Gyula „hajlkényonyságát” pedig Gyarmati Fanni már közvetlenül férje halála után is jól érzékelte, „veszedelmes színész”-nek titulálva az irodalmárból politikussá vedlett régi barátot. Ács Dániel megállapítja Ortutayról, hogy kettős életet élt, mint

*Radnóti Miklós szobra Győr határában,
az Abda felé vezető út mentén
(Melocco Miklós alkotása).*

politikus, mint tudós, mint barát és mint férj is, sokat idézve naplójából mindezek alátámasztására. Ortutaynak hatványozottan hatalmába állt a belügyi szervek tevékenységének befolyásolása, valamint nyilvánvalóan ő segítette Tolnai gyors előmenetelét és álláshalmozását is.

Tolnaiék indítékai megértéséhez még egy irodalomtörténész munkájára utalok: Porkoláb Tibor arról gondolkodott egyik tanulmányában, hogyan munkálkodnak az életben maradó literátori közösség tagjai, hogy elhunyt költőtársuk megdicsőülhessen, mivel céljuk szerint a költőnek a nemzeti reprezentáció részévé és a hazafias agitáció eszközévé kell válnia. A gyászmunka elvégzése után az utódoknak a veszteség helyett a dicsőségre kell összpontosítaniuk. Ehhez számos lépés vezethet, a gyűjteményes és válogatott kötetek kiadásától kezdve, a szobor- és táblaavatásokig. Ács Dániel külön csokorba gyűjti mennyiféle módon emelték be Radnótit a köztudatba az említettekén túl: bélyegek, plakettek, emlékmenetek, utcanevek, intézmények, filmek, tv- és

rádióműsorok segítségével, vagy éppen az egyik legnagyobb tengerjáró hajó Radnóti Miklóstra keresztelésével. És természetesen a legfontosabb módszer a költő verseinek beemelése a közoktatásba, egyre nagyobb kiméretben, egészen az irodalom érettségi kötelező tételéig. Mindezek tanulságaként Ács könyvének utolsó mondatában pontosan összefoglalja nyomozása eredményét: „[Radnóti] Saját jogán vált nagy magyar költővé – de nem valószínű, hogy mindez megtörténhetett volna politikai szándék nélkül.”

Az irodalmi kánonok átszabásával számos kutató foglalkozik napjainkban is, komoly tudományos megállapításokat téve, ugyanakkor szinte teljes közönnyel találkozva a társadalom részéről. Napestig sorolhatnánk például Petőfi, József Attila, Gérecz Attila vagy éppen Radnóti halálának tényszerű adatait a kialakult legendákkal szembeállítva, azonban a kultuszteremtés természete más törvényszerűségeket követ, mint a tudományos módszertan. Nehéz megítélnem, hogy Ács Dániel munkája mennyire érthető és érdekes egy olyan fiatal számára, aki csak az iskolában hallott Radnóti Miklósról. Mégis fontos, hogy szülessenek ilyen ismeretterjesztő anyagok, melyek segítségével szétszálazhatjuk, majd újra összefonhatjuk közös múltunkká azokat az eseményeket, amelyekről korábban nem tudhattunk.

(Ács Dániel: *Nem tudhatod – Egy tarkólövés meghamisítása*. 2024, Magyar Jeti Zrt.)

~ SUMMARIES ~

NATHAN PINKOSKI *“Renaud Camus on Replacism”*: The text is an appreciation of the oeuvre and a summary of key concepts of Renaud Camus, a French writer consistently labelled by the globalist media as far-right and „conspiracy theorist”. The text gradually reveals Camus’s extremely witty and meaningful conceptualisation, his incorruptible insight, his strength of language and, above all, the dramatic weight of his message. His most important concepts are replacism, deculturation, the Great Exchange, the Small Exchange, hyperdemocracy, or surrogacy as a strikingly perceptive symbol of the alienation of contemporary Western man from his own culture-creating spirit, which he uses to go beyond the usual political-sociological analyses to explore the dehumanising ideology of multiculturalism.

TAMÁS LÁBÁR *“The Shaping Forces and Great Converts of 17th Century Recatolization”*: In his essay, the author describes some examples of the great converts to Christianity, Catholic converts, from a primarily ideological and historical perspective. He argues that each period is more profoundly and complexly defined by the “genius” of the time than by the Zeitgeist. From this point of view, he sees the spiritual preconditions and the intellectual-spiritual atmosphere of the 17th century as a complex circumstance that encouraged Catholic conversion, but which did not in the least affect the freedom of the individual.

LÁSZLÓ ZSOLNAI *„Spirituality in the Economy”*: Today’s dominant materialist economic models cause many ecological, social and ethical problems. These models assume man as a purely material being, impose ex-

trinsic motivations and measure economic outcomes in terms of the financial benefits generated. In contrast, spiritual economic models view man as a spiritual being, with both material and non-material needs, driven primarily by intrinsic motivation, and determine success holistically based on financial and non-financial criteria. The paper presents the economic concepts of the world religions and lists post-materialist directions of development that can contribute to a humanistic and ecologically oriented renewal of economic life.

LAJOS VÁSÁRHELYI *“The Spread of Clock Time and Calendar Dating in Modern Hungary”*: With the spread of mechanical clocks, the measurement of time gradually became detached from its symbolic cosmological and astrological background, while the concept of time became desacralised. On the eve of the Enlightenment, at the turn of the 17th and 18th centuries, a purely quantitative, mechanical and linear concept of time was ready, both ideologically and practically, and represented the most radical transformation in the Western perception of time. The study examines the circumstances, technological and political history of the spread of human age measurement and, especially the use of clocks and calendars, the standardisation of mechanical clock time, and the emergence of „world time” in Hungary, with European and American perspectives.

PÉTER HALÁSZ *“‘This Is My Language, What Should I Do, Tell Me?’ On the vulnerability of the mother tongue of Hungarians in Moldova”*: The official Romanian statistics do not register the dispersed Hungarians the Csángó, who remained outside the borders

of the historic Kingdom of Hungary, in Moldavia or emigrated there in the 13th–18th centuries. The Csángó are a special ethnocultural community, which does not form a large uninterrupted ethnic field, so some of its subgroups live more or less isolated from each other. The language used by their Catholic Hungarian ancestors for centuries has been lost by the majority of the communities living here and they have now merged, if not culturally, then linguistically into the surrounding Romanian majority. The study examines the reasons for the linguistic assimilation of the Csángó, highlighting the centuries-long delay in the process of becoming a modern nation, the public education and military service of the 19th and 20th centuries, which were built up in the political environment of Romanian nationalism, and the archaic orality, that is nearly the complete absence of written culture. The deepest identity of the easternmost Hungarian ethnic group is archaically religious, and the Moldavian Catholic clergy is completely subordinated to the violent nation-building plans of the Romanian state of the second half of the 19th century. At the same time, the author gives a credible account of the hopeful factors for the language preservation of the Csángó, based on 50 years of experience.

GÁSPÁR GRÓH *“Chapters from the Life of a Political Intellectual. A Collection of Studies by Ferenc Kulin”*: A larger-scale review of Ferenc Kulin’s book *Courses and Discourses*. The review reflects on the importance of the author and his role in the change of the Hungarian political system and the first democratic system (1989–1993). Kulin was a key figure in the cultural politics of the regime change, a literary historian and writer. He was a broad-minded theoretician and a responsible political actor in one person. He was a leading Hungarian researcher

of the history of literature, culture and ideas of the Hungarian reform era, and even during his politically active years he affirmed that he represented the values of national liberalism, conceived in the 19th century, which can be integrated into the conditions of any age. Of the largely retrospective political situation studies included in the volume, the review pays tribute in detail to the longest, small monograph-like study in the volume, *A paktumfantom (The Phantom of Pact)*, which examines the background to the agreement between the two regime-changing parties, the MDF and SZDSZ; refuting social beliefs that are still widely held in the Hungarian public discourse, as well as providing an in-depth analysis of the domestic and foreign policy context of the Hungarian political turnaround (1989–90).

GÉZA JESZENSZKY *“History and nation” – Interview with academic historian PÁL PRITZ*: In response to questions from his colleague and former Foreign Minister of Hungary, Géza Jeszenszky, Pál Pritz discusses the changes in perceptions of Hungarian history in the 20th century, contemporary memory politics, and the latest research results of Hungarian history of the last century, in the context of the new major works of his life. Thus, the book presents the remarkable results of a long, very consciously building and energetic life’s work not only for historians researching the period, but also for lay readers interested in the history of the century.

1% METAPHYSICS: **ANANDA K. COOMARASWAMY**: Smybols.

GÁBOR ERDŐDY *“Catholic Archbishop for the Renewal of the Church and in the Service of the Nation”*: By analysing the church-political and church-diplomatic activities of the

19th century Hungarian archbishop, as well as his sermons and diary, the volume *„Lelke mélyén szabad szellem”*. Lonovics József, egy magyar főpap a reformok világában (*“A free spirit in the depths of his soul”*. József Lonovics, a Hungarian Archpriest in the World of Reform) draws a portrait of a charismatic, both traditionally and modernly educated high priest who, in the church-political struggles that were escalating in Hungary in the first half of the 19th century, sought a solution to the deepening conservative-liberal conflict of the time.

MIKLÓS MIHÁLY NAGY *“The Oeuvre of Sándor Frisnyák”*: This essay is a tribute to the extraordinary life’s work of Sándor Frisnyák (1934–2024), professor of geography, who died at the end of 2024. In addition to the works on landscape and regional geography and agricultural geography, which are undisputed classics of the literature, the text, which reviews a career spanning six decades, also deals more extensively with another major achievement of Sándor Frisnyák’s career, the renewal of Hungarian historical geography, and the related pedagogical and editorial activities and the professional and social reception of all these.

KLÁRA TÓTH *„Reports from Lyukóbánya”*: the author presents the last of the documentary films (DUBAJ) made by András Z. Surányi and Júlia Sívó about the Lyukó Mine. It highlights that Lyukó (part of Miskolc in eastern Hungary) was once a coal mining center, but since its closure in 2004, the locals have become poorer and social problems have deepened. The film mainly presents the lives of disadvantaged families, especially the fate of children and young mothers, in an empathetic and natural way. The author highlights that revealing reality is a time-consuming and difficult process, which is made more difficult by the lack of support.

Finally, she states that documentaries, especially works depicting social reality, do not receive sufficient support, even though these works raise important social issues.

MIHÁLY LUDMANN *„Born on a drawing board – Wekerletelep is a hundred years old”*: The text presents the history and architectural values of the Wekerletelep in Budapest, placing particular emphasis on its design and development. The estate was originally named after Sándor Wekerle (1848–1921), and even during the socialist period it retained its unique character, which is evident in the houses and public spaces built on the English model of the garden suburb. During the design, great emphasis was placed on taking into account artistic aspects of urban planning, variety and the elaboration of architectural details. The structure and street network of the estate were shaped by the designs of several renowned architects, including Károly Kós and Dezső Zrumeczky, while the design of the house types and public spaces also relied on the traditions of folk architecture. Over the hundred years, the estate has retained its original character, but at the same time has been enriched with newer buildings and developments, for example the modern Kispiac (Small-market) building. The Wekerletelep is still one of the special districts of Budapest, rich in historical and architectural values.

BÉLA KIRÁLY *“The Natural History of a Western Luxury Belief: Joshua Mitchell on American identity politics”*: Joshua Mitchell’s *American Awakening*, published in Hungarian in 2024, is an insightful, creative, comprehensive review of the book, written with the usual political and political expertise of the author of this review, but at the same time in a readable and accessible manner. The text, while also mentioning the recent history of Mitchell’s work and

his intellectual predecessors, examines the irrational and destructive elements of neo-liberal American identity politics and of the wokism that has dismantled national unity through a summary of the content of the volume; it examines the progressive mass movement that, in a pseudo-moralistic discourse, proclaims the heterosexual white male as the main sinner of society, its revolutionary ideology, the untenability of its historical beliefs, and its ontological shortsightedness.

GÉZA HAJNAL “*Is It Definitely Him?*”: One of the most important works of popular literary history in Hungary in recent years is the book by journalist and documentary filmmaker Dániel Ács entitled *Nem tud-*

hatod (You Never Know), which presents some significant and exciting details about the afterlife of Miklós Radnóti. The death of András Dienes, a literary historian who researched the circumstances surrounding Radnóti’s violent death in 1944, was at least as mysterious as the Hungarian poet genius’ Dienes was researching. This work, written in the style of an investigative journalist, reveals important insights into the unique intertwining of their fates and the background to the development of the Radnóti cult. The review – somewhat relativising the sensation – presents the antecedents of the research history of the volume’s results, reveals its weaknesses, and at the same time praises the undisputed virtues of Dániel Ács’ work.

— SZERZŐINK —

ERDŐDY GÁBOR (1951, Budapesten) az Eötvös Loránd Tudományegyetem Új- és Jelenkori Történeti Tanszék professor emeritusa, az MTA doktora. 1992 és 1996, illetve 2002 és 2009 között németországi (Bonn) illetve Szentszék melletti (Vatikán) és a Szuverén Máltai Lovagrend (Róma) melletti nagykövetségként szolgált. Fő kutatási területe a 19. századi magyar, német és belga történelem.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, 2017 és 2023 között a Magyar Szemle főszerkesztője.

HAJNAL GÉZA (1967, Budapest) hidrogeológus, a BME docense, irodalomtörténész, író. Irodalomtudományi kutatási területe Gérecz Attila életműve és az irodalmi kultuszképzés. *Gérecz Attila élete, költészete és kultusza* című PhD-dolgozatát a Pécsi Tudományegyetemen védte meg 2020-ban.

HALÁSZ PÉTER (1939, Budapest) agrármérnök, néprajzkutató. Iskolái: Toldy Ferenc Gimnázium, Agrártudományi Egyetem. Munkássága során főként agrárökonómiai témákkal, településszociológiával, művelődésszervezéssel, valamint a moldvai csángómagyarok hagyományos kultúrájának kutatásával foglalkozott, mint az Agrárgazdasági Kutató Intézet tud. főmunkatársa, a Magyar Művelődési Intézet igazgatója, majd tud. főmunkatársa, a *Honismeret* folyóirat szerkesztője, a Duna Televízió főszerkesztője. 2010 és 2024 között nyugdíjasként, de nem nyugalomban Gyimesközépkokon, azóta pedig Csongrádon dolgozza fel és publikálja félévszázados moldvai gyűjtéseinek eredményét.

LÁBÁR TAMÁS (1985, Pécs) teológus, egyháztörténész, pécsi egyházmegyei pap. A Pápai Gergely Egyetem Egyháztörténelem fakultásán szerzett licencia fokozatot Rómában, 2019-ben, 2024-ben szerezte meg doktori fokozatát a Pázmány Péter Katolikus Tudományegyetem Hittudományi Karán. Jelenleg plébános Pincehelyen. Kutatási területe a 16–17. század kultúr-, és művelődéstörténete, a német nyelvterület korai újkorai egyháztörténelme, illetve a német romantika és az úgynevezett konzervatív forradalom történelemfilozófiája.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY (1961, Budapest) nyugállományú honvédtiszt, katonai szakíró, történeti geográfus. Kutatási területe a magyar hadtörténelem és földrajza, valamint a hadelmélet.

NATHAN PINKOSKI (1988) a Filozófiai, Technológiai és Politikai Intézet tudományos munkatársa. Számos tudományos és népszerű folyóiratban publikált, köztük a *The Claremont Review of Books*-ban, a *Compact: A Radical American Journal*-ban, a *First Things*-ben, a *Perspectives on Political Science*-ben és a *The Review of Politics*-ban. Nemrég angolra fordította Émile Perreau-Saussine *Alasdair MacIntyre: une biographie intellectuelle* című művét. Írásai megtalálhatók a *Substack*-en *Lament for the Nations* címmel.

PRITZ PÁL (1944, Budapest) magyar történész, az MTA doktora, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Történeti Intézete Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének egyetemi magántanára. Kutatási területe a 20. századi magyar külpolitika, külpolitikai gondolkodás, nemzetközi kapcsolatok története. Oktatási területe a 20. századi magyar történelem.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

VÁSÁRHELYI LAJOS (1972, Budapest) kultúrtörténész, egyetemi óraadó, lektor és

szakfordító. Tanulmányai, esszéi a *Magyar Szemle*, a *Korunk* és a *Magyar Hírlap* hasábjain jelentek meg. Főbb kutatási területei: a történeti időtudat, Európa éteri geográfiája, a 19-20. század szellemtörténete, valamint a magyarság és a különböző nemzeti „génuszok” sorskérdései.

ZSOLNAI LÁSZLÓ (1958, Szentés) magyar közgazdász, egyetemi tanár, a Budapesti Corvinus Egyetem Gazdaságtudományi Központjának a vezetője, a leuveni székhelyű European SPES Institute elnöke és az Oxfordi Egyetem Blackfriars Halljának Associate Member-e. Tudományos munkássága nemzetközileg ismert a gazdasági etika, a buddhista közgazdaságtan, valamint a spiritualitás és menedzsment terén.

GRÓH JÁNOS

Csontváry

MAGYAR SZEMLE FÜZETEK

FRENYÓ ZOLTÁN

Európa

Négy előadás

M A G Y A R S Z E M L E F Ü Z E T E K

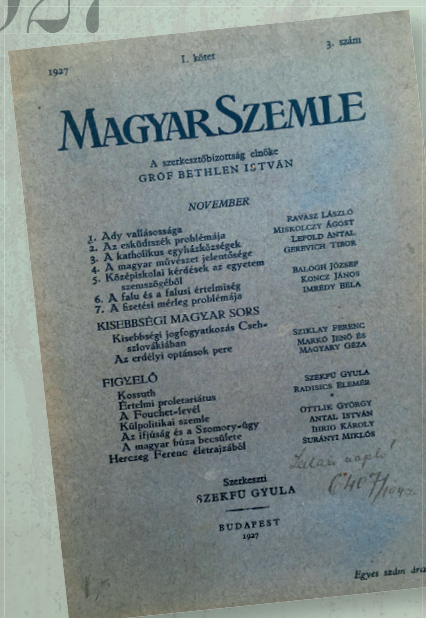
Köszönjük, ha adója értékmentő 1%-át a Magyar Szemle Alapítvány részére ajánlja!

Mint a Magyar Szemle folyóirat, az Országút lap, könyvek, esszé-füzetek, irodalmi-és képzőművészeti albumok, életművek felelős kiadója, Antall József szellemiségének őrzője, az Ön támogatásával évszázados folyamatosságot biztosítva továbbra is átfogó képet nyújtunk a közösségi és egyéni sorsunkat befolyásoló erőkről, a magyar és külföldi szellemi élet áramlatairól, hazai, külföldi, és a határon túli magyarság legjobb elméinek gondolatainak keresztül.

A Magyar Szemle Alapítvány regisztrált civil szervezet,
adószáma: 18055067-2-42

Személyi jövedelemadója 1%-áról legkésőbb 2025. május 20-áig rendelkezhet!

1927

2025

MAGYARSZEMLE

A szerkesztőség címe:
1036 Budapest, Kolosy tér 5-6.
Tel.: 0630/151-9100

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
STAMLER ÁBEL

Nyomda:
PRIME RATE ZRT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben megrendelhető
a Magyar Szemle honlapján
<https://magyarszemle.unas.hu>
valamint a Magyar Posta Zrt.-nél.
Postacím: 1900 Budapest

Külföldön terjeszti a Hungaropress Kft.
1097 Budapest, Táblás utca 32.

Telefon: +36 1 348-4040
www.hungaropress.hu

Ára: Szlovákia 7,30 €, Románia 31,0 Lei

Külföldi éves előfizetés:
Hungaropress Kft.

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 7200 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
A KOLOSY TÉRI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

**A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.
A szerk.**